



Европын Холбоо  
санхүүжүүлэв



Food and Agriculture  
Organization of the  
United Nations

НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллага



Олон Улсын  
Хөдөлмөрийн  
Байгууллага



# ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛЛЫН СУДАЛГААНЫ ТАЙЛАН

ЕВРОПЫН ХОЛБООНЫ САНХҮҮЖИЛТТЭЙ  
“МОНГОЛ УЛСАД ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖЛИЙН ЗОРИЛГОТОЙ УЯЛДСАН ТӨСВИЙН  
ТӨЛӨВЛӨЛТӨӨР ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТИЙН ШИНЭЧЛЭЛИЙГ ДЭМЖИХ НЬ”  
ТӨСӨЛ

# ЕВРОПЫН ХОЛБООНЫ САНХҮҮЖИЛТТЭЙ “МОНГОЛ УЛСАД ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖЛИЙН ЗОРИЛГОЙ УЯЛДСАН ТӨСВИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТӨӨР ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТИЙН ШИНЭЧЛЭЛИЙГ ДЭМЖИХ НЬ” ТӨСӨЛ

Энэхүү Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын судалгааны тайланг Европын Холбооны санхүүжилттэй “Монгол Улсад Тогтвортой хөгжлийн зорилготой уялдсан төсвийн төлөвлөлтөөр хөдөлмөр эрхлэлтийн шинэчлэлийг дэмжих нь” төслийн хүрээнд боловсруулав. Төслийг Европын Холбооны санхүүжилтээр Нэгдсэн үндэстний байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөр (НҮБХХ), НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллага, Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллага хамтран хэрэгжүүлдэг.

НҮБХХ нь ядуурал, тэгш бус байдал болон уур амьсгалын өөрчлөлтөөс үүдэлтэй шударга бус байдлыг эцэслэх зорилго бүхий НҮБ-ын тэргүүлэх байгууллага юм. Дэлхийн 170 орны түншлэгчид болон мэргэжилтнүүдийн өргөн цар хүрээт хамтын ажиллагааны дүнд эх дэлхий, хүн бүрийн сайн сайхны төлөө хөгжлийн урт хугацааны, цогц шийдлийг бий болгоход улс үндэстнүүдийг дэмжин ажилладаг.

Европын Холбоо бол Европ тивийн 27 тусгаар улсын эдийн засаг, улс төрийн нэгдэл юм. Тус Холбоо нь хүний эрхэм чанар, эрх чөлөө, ардчилал, эрх тэгш байдал, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг түүний дотор цөөнхийн эрхийг дээдлэх үндсэн үнэт зүйлс дээр тулгуурлан байгуулагджээ. Өнөө цагт Европын Холбоо нь даян дэлхийн хүн бүрд хүртээмжтэй, нийгэм, эдийн засаг, байгаль орчны тогтвортой хөгжлийг дэмжсэн үйл ажиллагаа явуулж байна.

## Ерөнхий мэдэгдэл

Тус тайлан нь Европын Холбоо (ЕХ)-ны санхүүжилтээр хэвлэгдсэн болно. Тайлангийн агуулга зөвхөн зохиогчдын үзэл бодлыг илэрхийлж байгаа бөгөөд ЕХ болон НҮБХХ-ийн албан ёсны бодлого, байр суурийг илэрхийлээгүй. Энэхүү тайланд ашигласан мэдээллийн үнэн зөв эсэх, тухайн материалыг ашигласны улмаас гарах үр дагаварт ЕХ, НҮБХХ хариуцлага хүлээхгүй болно. НҮБХХ-ийн зөвшөөрөлгүйгээр энэхүү хэвлэлийг худалдах, дахин хэвлэх, эсвэл ямар нэгэн ашиг олох хэрэгсэл болгохыг хориглоно.

## Тайлан боловсруулсан:

Төслийн зөвлөх баг

## Хянан тохиолдуулсан:

Бадарчийн Отгонцэцэг, Хүнс хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамны Санхүү, хөрөнгө оруулалтын газрын дарга

© 2023 НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөр.  
Зохиогчийн бүх эрхийг хамгаалсан.

ISBN:

ISBN 978-9919-9938-4-9





# ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛЛЫН СУДАЛГААНЫ ТАЙЛАН

ЕВРОПЫН ХОЛБООНЫ САНХҮҮЖИЛТТЭЙ

**“МОНГОЛ УЛСАД ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖЛИЙН ЗОРИЛГОТОЙ УЯЛДСАН ТӨСВИЙН  
ТӨЛӨВЛӨЛТӨӨР ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТИЙН ШИНЭЧЛЭЛИЙГ ДЭМЖИХ НЬ”  
ТӨСӨЛ**

# АГУУЛГА

Товчилсон үг	8
Ерөнхий зүйл	9

## 1. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛЛЫН СУДАЛГААНЫ ҮНДЭСЛЭЛ, ЗОРИЛГО, АРГА ЗҮЙ

10

1.1. Судалгааны үндэслэл	10
1.2. Судалгааны зорилго	11
1.3. Судалгааны хамрах хүрээ	11
1.4. Судалгааны ажлын арга зүй	11

## 2. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГИЙН ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

13

2.1 Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн тодорхойлолт, ангилал	14
2.2 Хөдөө аж ахуйн бодлогын зорилго, дэмжлэгийн хэлбэр	17
2.3 Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн шинэчлэлийн хандлага	18

## 3. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

26

3.1. Мал аж ахуй	26
3.2 Газар тариалан	30

## 4. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН ТӨСВИЙН ЗАРЦУУЛАЛТ, ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛАЛ

35

4.1 Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшуулал, ангилал	35
4.2 ХХААХҮ-ийн салбарын төсвийн зардал, түүний бүтэц	37
4.3 Улсын төсвийн татаас, дэмжлэгийн зардал	39
4.4. ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын талаарх анкет судалгаа	59
4.5. Регрессийн шинжилгээ, түүний үр дүн	66
4.6. Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо	67

## 5. ДҮГНЭЛТ

78

## 6. БОДЛОГЫН ЗӨВЛӨМЖ

82

## 7. ХАВСРАЛТ

84

Хавсралт 1: Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын талаарх анкет судалгааны асуулга	84
Хавсралт 2: Регрессийн шинжилгээнд ашигласан тоон мэдээлэл	93
Хавсралт 3: Регрессийн шинжилгээ, түүний үр дүн	109

## 8. НОМ ЗҮЙ

114



## ХҮСНЭГТ

Хүснэгт 1.	ЭЗХАХБ болон ДХБ-ын хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн ангиллын харьцуулалт	15
Хүснэгт 2.	Хөдөө аж ахуйн бодлогын зорилго, дэмжлэгийн хэлбэр	18
Хүснэгт 3.	Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн тогтвортой хөгжилд үзүүлэх нөлөөлөл	24
Хүснэгт 4.	Гол нэр төрлийн малын гаралтай бүтээгдэхүүн	27
Хүснэгт 5.	Малтай өрхийн тоо, малын тоо бүлэглэлээр	28
Хүснэгт 6.	Тариалан эрхэлж байгаа аж ахуйн нэгж болон өрхийн тоо	30
Хүснэгт 7.	Газар тариалангийн үйлдвэрлэл, тариалсан талбай	30
Хүснэгт 8.	Улаан буудай, төмсний ургацын хэмжээ	31
Хүснэгт 9.	Газар тариалангийн бүтээгдэхүүний дотоодын үйлдвэрлэл ба нийт нийлүүлэлтийн харьцаа, /хувиар/	31
Хүснэгт 10.	Нийт тариалсан талбайд усалгаатай талбайн эзлэх хувь	32
Хүснэгт 11.	Газар тариалангийн салбарын харилцааг зохицуулж буй хуулиуд	33
Хүснэгт 12.	Монгол Улсад хэрэгжүүлж буй ХАА-н дэмжлэг, урамшуулал	36
Хүснэгт 13.	ХХААХҮ-ийн салбарын улсын төсвийн зарлага /тэрбум төгрөг/	37
Хүснэгт 14.	ХХААХҮ-ийн салбарын төсвийн урсгал зардлын бүтэц, /дүнд эзлэх хувиар/	38
Хүснэгт 15.	ХАА-н салбарын нийт дэмжлэг, /тэрбум төгрөг/	39
Хүснэгт 16.	ХАА-н салбарын мөнгөн дэмжлэг /тэрбум төгрөг/	40
Хүснэгт 17.	ХАА-н бүтээгдэхүүнд олгосон мөнгөн урамшууллын төсвийн зардалд эзлэх хувийн жин	41
Хүснэгт 18.	Улаан буудайн 1 тонн тутамд олгох урамшууллын тогтоосон хэмжээ	42
Хүснэгт 19.	Улаан буудайн урамшууллын мэдээ	43
Хүснэгт 20.	Ноосны урамшуулал болон бэлтгэсэн ноосны хэмжээ	47
Хүснэгт 21.	Ноосны урамшуулал, ноосон бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээ	50

Хүснэгт 22.	Нөөцийн мах бэлтгэлд зориулсан урамшуулал, /сая төгрөг/	52
Хүснэгт 23.	2016-20 онд Монгол Улсын махны хэрэглээ, хангамжийн түвшин	53
Хүснэгт 24.	Арьс, ширний урамшуулал, бэлтгэсэн арьс шир, зах зээлийн үнийн мэдээлэл	55
Хүснэгт 25.	Судалгаанд оролцогчдын байдал	61
Хүснэгт 26.	Судалгаанд оролцогчдын урамшуулалд хамрагдсан байдал	61
Хүснэгт 27.	Регрессийн шинжилгээний нэгтгэсэн дүн	67
Хүснэгт 28.	Ноосны зах зээлийн үнийн дэмжлэгийн тооцоо	68
Хүснэгт 29.	Ноос бэлтгэн нийлүүлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо	70
Хүснэгт 30.	Арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч малчдын зах зээлийн үнийн дэмжлэг	71
Хүснэгт 31.	Арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч малчдад үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо	72
Хүснэгт 32.	Улаан буудай тариалагчдын зах зээлийн үнийн дэмжлэг	73
Хүснэгт 33.	Улаан буудай тариалагчдад үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо	75
Хүснэгт 34.	Хөдөө аж ахуйн түүх ий эд үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо	75
Хүснэгт 35.	2010-2020 оны ноос, арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч, улаан буудай тариалагчдын нэрлэсэн хамгаалалт коэффициент	77
Хүснэгт 36.	Ноосны үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний өгөгдөл мэдээллийн статистик үзүүлэлт	109
Хүснэгт 37.	Ноосны үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүн	110
Хүснэгт 38.	Арьс ширний үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний өгөгдөл мэдээллийн статистик үзүүлэлт	111
Хүснэгт 39.	Арьс ширний үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүн	112
Хүснэгт 40.	Үр тарианы үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний өгөгдөл мэдээллийн статистик үзүүлэлт	113
Хүснэгт 41.	Үр тарианы үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүн	113

Зураг 1.	Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгт хамаарах үйл ажиллагаа	17
Зураг 2.	ХАА-н салбарын үйлдвэрлэлийн ДНБ-д эзлэх хувь	25
Зураг 3.	ДНБ болон ХАА-н салбарын бодит өсөлтийн хандлага	26
Зураг 4.	Малын сүргийн бүтэц, хувиар	27
Зураг 5.	Хураан авсан нийт улаан буудай ургац ба урамшуулалд хамрагдсан улаан буудайн хэмжээ	44
Зураг 6.	Дотоодод үйлдвэрлэж нийлүүлсэн гурилын хангамжийн хувь олон урамшуулалд хамрагдсан улаан буудайн хэмжээ	45
Зураг 7.	Ноосны урамшуулалд хамрагдалтын хувь	48
Зураг 8.	Ноосны зах зээлийн дундаж үнэ болон урамшууллын хэмжээ	49
Зураг 9.	Хөдөөгийн өрхийн сарын дундаж мөнгөн орлогын бүтэц, /дүнд эзлэх хувиар/	50
Зураг 10.	Ноосны урамшуулал болон урамшуулалд хамрагдсан малчдын тоо, бэлтгэсэн нийлүүлсэн ноос, ноосон бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн хэмжээний хамаарал	51
Зураг 11.	Арьс, ширний зах зээлийн дундаж үнэ ба нэгж арьс, ширэнд олгосон урамшууллын дундаж хэмжээ /мянган төгрөг/	56
Зураг 12.	Арьс, ширний урамшууллын хэмжээ болон урамшууллаар бэлтгэсэн арьс, шир, урамшуулалд хамрагдсан малчдын тоо, үйлдвэрлэлийн хамаарал	57
Зураг 13.	Санамсаргүй түүврийн судалгааны хамрах хүрээ	59
Зураг 14.	Малын тоо ба орлогын түвшин	61
Зураг 15.	Малчдад үзүүлсэн урамшууллын үр нөлөө	62
Зураг 16.	Малчдын урамшууллын талаарх санал, бодол	63
Зураг 17.	Тариаланчдын ажлын туршлага, өрхийн орлого ба урамшуулал	64
Зураг 18.	Улаан буудайн импортын болон дотоодын үнэ	73
Зураг 19.	Зарим улс орны хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн хувь хэмжээ	77

## ТОВЧИЛСОН ҮГ

<b>ААН</b>	Аж ахуйн нэгж
<b>АНУ</b>	Америкийн нэгдсэн улс
<b>ДНБ</b>	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
<b>ДХБ</b>	Дэлхийн худалдааны байгууллага
<b>ЕХ</b>	Европын Холбоо
<b>МАА</b>	Мал аж ахуй
<b>НҮБ</b>	Нэгдсэн үндэстний байгууллага
<b>НҮБХХ</b>	Нэгдсэн үндэстний байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөр
<b>НҮБХХБХ</b>	НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал
<b>ОУВС</b>	Олон улсын валютын сан
<b>ӨНЭЗС</b>	Өрхийн нийгэм, эдийн засгийн судалгаа
<b>ТЕЗ</b>	Төсвийн ерөнхийлөн захирагч
<b>ТХЗ</b>	Тогтвортой хөгжлийн зорилго
<b>УИХ</b>	Улсын их хурал
<b>УГТЭШХ</b>	Ургамал газар тариалангийн эрдэм шинжилгээний хүрээлэн
<b>ҮСХ</b>	Үндэсний статистикийн хороо
<b>ХАА</b>	Хөдөө аж ахуй
<b>ХХААХҮ</b>	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэр
<b>ХХААХҮЯ</b>	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам
<b>ХҮИ</b>	Хэрэглээний үнийн индекс
<b>ЭЗХАХБ</b>	Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага

## ЕРӨНХИЙ ЗҮЙЛ

---

Хөдөлмөрийн харилцаа, хөдөлмөр эрхлэлтийн салбарт төрийн үйлчилгээг үр ашигтай, хариуцлага тайлагналтай, хэрэгцээнд нийцсэн байдлаар хүргэх, мөн төсөв, санхүүгийн удирдлагын тогтолцооны шинэчлэл, институтцийн чадавх бэхжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэхээр Европын Холбооны санхүүжилтээр “Монгол Улсад Тогтвортой хөгжлийн зорилготой уялдсан төсвийн төлөвлөлтөөр хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих нь” төслийг Нэгдсэн үндэстний байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөр (НҮБХХ), НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллага ба Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллага хамтран хэрэгжүүлдэг.

Төслөөс хэрэгжүүлж буй нотолгоо, үр дүнд суурилсан төсвийн төлөвлөлтийг нэвтрүүлэх бэлтгэл ажлын хүрээнд хөдөлмөр эрхлэлтийг нэмэгдүүлэхэд чухал оролцоотой Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам (ХХААХҮЯ)-ыг сонгон, туршилтын журмаар Төсвийн ерөнхийлөн захирагч (ТЭЗ)-ийн хөтөлбөрүүд, тэдгээрийн төсвийг үр дүн, нотолгоонд суурилсан аргачлалаар боловсруулах ажил хийгдэж байна.

Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын судалгааны ажил нь салбарын бодлого, хөтөлбөр, арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд зарцуулсан улсын төсвийн урамшуулал, дэмжлэгийн хэрэгжилт, өнөөгийн байдалд дүн шинжилгээ хийх, эдийн засаг, нийгэмд үзүүлэх нөлөөллийг судлах, салбарын бодлого боловсруулагчид, шийдвэр гаргагч нарт зориулан бодлогын хувилбарт санал дэвшүүлэх, зөвлөмж өгөх зорилготой юм.

Судалгааны ажлыг “Монгол Улсад Тогтвортой хөгжлийн зорилготой уялдсан төсвийн төлөвлөлтөөр хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих нь” төслийн олон улсын болон үндэсний зөвлөхүүд гүйцэтгэв.

**“Монгол Улсад Тогтвортой хөгжлийн зорилготой уялдсан төсвийн төлөвлөлтөөр хөдөлмөр эрхлэлтийн шинэчлэлийг дэмжих нь” төсөл**



# 1.

## Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын судалгааны үндэслэл, зорилго, арга зүй

### 1.1. СУДАЛГААНЫ ҮНДЭСЛЭЛ

Хүнс, хөдөө аж ахуй хөнгөн үйлдвэр (ХХААХҮ)-ийн салбар нь 2020 оны байдлаар Монгол Улсын Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ)-ий 32.5 хувийг, нийт экспортын 5.6 хувийг, нийт ажиллагсдын 50 гаруй хувийг тус тус бүрдүүлж байна. Сүүлийн 10 жилд ХХААХҮ-ийн сайдын багцын төсвийн нийт зарлага нь 2011 оныг эс тооцвол ДНБ-ий 0.2-1.6 хувь, нэгдсэн төсвийн 0.8-4.2 хувь, улсын төсвийн 1.1-5.5 хувийг тус тус эзэлж байна. ХХААХҮ-ийн салбарт улсын төсвөөс санхүүжүүлсэн нийт дэмжлэг, урамшууллын хэмжээ нь 2010-2020 оны дунджаар тус салбарын төсвийн нийт зарлага ба цэвэр зээлийн 34.1 хувь, урсгал зардлын 46.9 хувийг тус тус эзэлж, салбарын төсөвт томоохон жин дарж байна.

Тиймээс үр нөлөөтэй, үр дүнд суурилсан төсөв, санхүүгийн удирдлагын тогтолцоог бүрдүүлэх, төсвийн дэмжлэгийг үр дүнтэй ашиглахын тулд Монгол Улсын хөдөө аж ахуйг дэмжих бодлого, төсвийн дэмжлэг, урамшуулал буюу татаас шилжүүлгийн өнөөгийн байдал, хэрэгжүүлж буй арга хэлбэр, түүний үр нөлөө, үр дүнд шинжилгээ хийх, салбарын зорилт, хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих, ядуурлыг бууруулах, эдийн засгийн өсөлтийг хангахад төсвийн зардлыг илүү үр дүнтэй, үр ашигтай зарцуулах шаардлагатай байна.

Энэхүү судалгаа нь цаашид салбарын урт, дунд хугацааны бодлого, зорилтууд, үр дүнг тодорхойлохдоо нотолгоо, судалгаанд суурилах, бодлого төсвийн уялдааг хангах, үр дүнд чиглэсэн төсвийн төлөвлөлт хийхэд дөхөм болно.



## 1.2. СУДАЛГААНЫ ЗОРИЛГО

Энэхүү судалгааны ажлын зорилго нь салбарын бодлого, хөтөлбөр, арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд зарцуулсан улсын төсвийн урамшуулал, дэмжлэгийн хэрэгжилт, өнөөгийн байдалд дүн шинжилгээ хийх, эдийн засаг, нийгэмд үзүүлэх нөлөөллийг судлах, салбарын бодлого боловсруулагчид, шийдвэр гаргагч нарт зориулан бодлогын хувилбарт санал дэвшүүлэх, зөвлөмж өгөх зорилготой. Энэ хүрээнд дараах чиглэлээр судалгаа, шинжилгээ хийж, дүгнэлт гарган бодлогын зөвлөмж боловсруулав. Үүнд:

1. ХАА-н салбарын өнөөгийн төлөв байдал, хандлага, тулгамдаж буй асуудал, төсвийн нийт зарцуулалтын талаар судлах
2. ХАА-н салбарын урамшуулал, дэмжлэгийн бодлогын үр өгөөж, үр дүнтэй байдалд дүн шинжилгээ хийх
3. Улс орнуудын ХАА-н салбарт хэрэгжүүлж буй бодлого, дэмжлэгийг судалж, сайн туршлага, сургамжийг түгээх
4. ХАА-н салбарын урамшуулал, дэмжлэгийн үр нөлөө, үр дүнг сайжруулах талаар бодлого боловсруулагчид, шийдвэр гаргагч нарт зориулан зөвлөмж боловсруулах зэрэг болно.

## 1.3. СУДАЛГААНЫ ХАМРАХ ХҮРЭЭ

Судалгаанд 2010-2020 онд Монгол Улсын ХХААХҮ-ийн салбарын бодлогыг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн улсын төсвийн зарлага, түүний хуваарилалтын тойм, дэд салбар тус бүрээр ангилж, түүний хэрэгжилт, үр дүн, нөлөөлөл, аймаг тус бүрээр хуваарилсан урамшуулал, дэмжлэгийн бодлогын хэрэгжилтийг хамруулсан болно.

Мөн Булган, Дархан-Уул, Сэлэнгэ, Төв болон Орхон аймгийн нийт сонгогдсон 14 сумын 300 гаруй иргэн оролцсон эмпирик судалгааны ажил хийсэн. Судалгаанд хамрагдсан аймаг, сумдыг дараах үндэслэлээр сонгосон. Үүнд:

- Сүүлийн 10 жилд (2010-2020 он) хамгийн их дэмжлэг, урамшуулал хүлээн авсан;
- Малын тооны нягтаршил, газар тариалангийн талбай, бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээ;
- Мал аж ахуй, газар тариалангийн үйлдвэрлэл хослон хөгжүүлж буй байдал зэрэг болно.

## 1.4. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН АРГА ЗҮЙ

Монгол Улсын хөдөө аж ахуйн салбарын дэмжлэг, урамшууллын бодлогын хүрээнд салбарын өнөөгийн байдал, төсвийн зарцуулалтын чиг хандлагад нөхцөл байдлын шинжилгээ хийж, холбогдох дүгнэлт гаргахад дараах арга зүйг ашигласан. Үүнд:

- Салбарын тэргүүлэх чиглэл, тулгамдаж буй сорилт, үйлдвэрлэл, орчны өнөөгийн байдалд дүн шинжилгээ хийх, Улсын их хурал (УИХ), Засгийн газраас гаргасан бодлого, хууль, тогтоомж, тэдгээрийн зорилт, үр дүн, хэрэгжилтийн тайлан, судалгааны материалтай танилцаж, дүгнэлт гаргах;
- Салбарын статистик, тоон мэдээллийг цуглуулж, тулган баталгаажуулах, нэгтгэх, харьцуулах дүгнэлт гаргах;

- ХАА-н бодлого боловсруулагч, хэрэгжүүлэгч, урамшуулал, дэмжлэгийг хүртэгчид, оролцогч бусад талуудтай уулзан ярилцлага хийж, асуудлыг тодруулах, асуумж судалгаа хийн холбогдох мэдээлэл, баримтыг цуглуулан дүн шинжилгээ хийх тоон болон чанарын шинжилгээ хийх;
- Урамшуулал, дэмжлэгийн нөлөөлөл, үр дүнг үнэлэх регрессийн шинжилгээ, үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэгийн тооцоо /Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага (ЭЗХАХБ)-ын арга хэрэгсэл/, бусад загварыг ашиглах зэрэг болно.

Судалгаа, шинжилгээнд ХАА-н салбарын бодлого, төсөв, урамшууллын төрөл, мөнгөн болон мөнгөн бус, орц болон гарцад суурилсан урамшууллын талаар дараах мэдээллийн дараах голлох эх сурвалжийг ашигласан. Үүнд:

### 1. Хууль, тогтоомж:

- УИХ, Засгийн газраас гаргасан хууль, тогтоомж, шийдвэрүүд, холбогдох мэдээлэл, материал;
- ХХААХҮ-ийн сайдын тушаал болон холбогдох материал;
- ХХААХҮ-ийн салбарын мэдээлэл, тайланг яамны цахим хуудас;
- Бусад эх сурвалжаас холбогдох баримт материал.

### 2. Өмнөх судалгаа, мэдээлэл, хяналт, шалгалтын ажлын тайлан

### 3. Тоон мэдээлэл:

- **Үндэсний статистикийн хороо (ҮСХ)-ны мэдээллийн сан** - <http://www.1212.mn> сайтаас статистикийн сар, улирал, жилийн эмхэтгэл, судалгааны ажлын тайланг ашиглан Монгол Улсын нийгэм, эдийн засаг, үйлдвэрлэл, ажиллах хүч болон ХАА-н салбарын үзүүлэлтүүдийг авав.
- **ХХААХҮЯ болон бусад байгууллагуудын гаргасан тайлан мэдээлэл;**
- **Олон улсын статистик мэдээллийн сан:** НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурал (НҮБХХБХ), Дэлхийн банк, Олон улсын валютын сан (ОУВС), ЭЗХАХБ, сонгосон бусад орнуудын ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын талаарх албан мэдээлэл, тайлан, судалгаа, тоон мэдээлэл.

### 4. Асуумж судалгаанд оролцсон иргэд, малчид, тариаланчид, орон нутгийн төрийн болон төрийн бус байгууллага (ТББ)-уудын төлөөлөлтэй хийсэн уулзалт, ярилцлагууд.

# 2.



## Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн талаарх олон улсын туршлага

2015 онд НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгаас баталсан Тогтвортой хөгжлийн зорилгод 2030 онд хүрэхэд ялангуяа, ядуу буурай улс орнуудын хөдөө аж ахуйн салбарт ихээхэн хөрөнгө оруулалт шаардлагатай гэдгийг өргөн хүрээнд хүлээн зөвшөөрсөн байдаг. Тухайлбал, “Өлсгөлөнг эцэс болгож, хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, хоол тэжээлийн байдлыг сайжруулж, тогтвортой хөдөө аж ахуйг хөхүүлэн дэмжих” гэсэн Тогтвортой Хөгжлийн Зорилго 2-ыг хангахад шаардлагатай хөрөнгө оруулалтыг улсын төсөв болон хувийн хэвшил хамтран гаргах шаардлагатай.

Засгийн газрын бодлогын нэг чухал шинж чанар бол хөдөө аж ахуйн салбарын дэмжлэг хэлбэрээр олгосон Засгийн газрын төсвийн зарлага юм. Бодлогын төрөл бүрийн зорилгыг хангах үүднээс нөөцийн ашиглалтад нөлөө үзүүлэх зорилгоор дэмжлэг үзүүлдэг. Өндөр хөгжилтэй улс орнууд хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийг өргөн ашиглаж ирсэн бол сүүлийн жилүүдэд шинээр хөгжиж буй улс орнууд мөн өндөр хурдацтайгаар ашиглах болсон байна. Тухайлбал 2022 онд ЭЗХАХБ-ын “Хөдөө аж ахуйн бодлогын хяналт үнэлгээ: Цаг уурын өөрчлөлтөд дасан зохицох үүднээс хөдөө аж ахуйн бодлогыг шинэчлэн өөрчлөх” тайланд<sup>1</sup> хамрагдсан 54 улсын хөдөө аж ахуйн салбарт үзүүлсэн Засгийн газрын дэмжлэг 2019-2021 онд жилд дунджаар 819 тэрбум ам.доллар хүрсэн нь 2000-2002 оны жилийн дундаж түвшнээс 2.4 дахин, 2018-2020 оны жилийн дундаж түвшнээс 13 хувь тус тус өссөнийг дурдсан байна. Түүний дотор шинээр хөгжиж буй 11 улсын хөдөө аж ахуйн салбарын дэмжлэг жилд дунджаар 464 тэрбум ам.долларт хүрсний 60 орчим хувийг Хятад улс дангаар эзэлсэн байна. 2019-2021 онд жилд дунджаар үзүүлсэн дэмжлэгийн 500 тэрбум ам.долларыг Засгийн газрын төсвийн шилжүүлэг хэлбэрээр олгосон байна.

<sup>1</sup> OECD (2022) Agriculture Policy Monitoring and Evaluation 2022: Reforming agricultural policies for climate change mitigation

## 2.1 ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГИЙН ТОДОРХОЙЛОЛТ, АНГИЛАЛ

Хөдөө аж ахуйн татаасын хувьд олон улсад нийтлэг хүлээн зөвшөөрсөн тодорхойлолт хараахан байхгүй байна. Олон улсын байгууллага, тухайлбал, Дэлхийн худалдааны байгууллага (ДХБ) болон ЭЗХАХБ-аас хөдөө аж ахуйн татаасыг тодорхойлох, ангилах, түүний хэмжээ далайц, үр нөлөөг тооцоход баримталсан арга барилыг энэхүү судалгаанд ашиглав. Тэд хөдөө аж ахуйн татааст Засгийн газраас уг салбарт үзүүлж буй бүхий л дэмжлэгийг хамруулдаг байна. Эдгээр байгууллагын хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн тодорхойлолт, ангиллыг харьцуулан Хүснэгт 1-д харуулав.

Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгт төсвийн шууд шилжүүлэг, татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний зах зээлийн үнийн хязгаар тогтоох эсвэл түүхий эдийн дотоодын болон олон улсын зах зээл хоорондын үнийн зөрүү үүсгэх худалдааны хориг, хязгаарлалт тавих зэрэг зах зээлийн үнийн дэмжлэг тус тус багтаж байна. Харин аливаа шилжүүлэг үүсгээгүй хөдөө аж ахуйн бодлогыг хамруулдаггүй байна. Тухайлбал, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл эсвэл үнэд нөлөөлөх хууль, дүрэм, журмыг хөдөө аж ахуйн дэмжлэг гэж үздэггүй байна. Эдгээр байгууллагын хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн тодорхойлолт бараг адил бөгөөд тооцох аргачлалын хувьд л ялгаатай ажээ.

**Хүснэгт 1.** ЭЗХАХБ болон ДХБ-ын хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн ангиллын харьцуулалт

ЭЗХАХБ-ын ангилал			Жишээ	ДХБ-ны ангилал	
Үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг	Бүтээгдэхүүн/ гарцад суурилсан дэмжлэг	Зах зээлийн үнийн дэмжлэг	Худалдааны хориг саадаас үүссэн (жишээлбэл, гаалийн тариф, гаалийн тарифын хувь хэмжээ, квот)	Татаас гэж үздэггүй	
			Баталгаат үнийн доод хэмжээ (жишээлбэл, Засгийн газар захиргааны тогтоосон үнээр худалдан авалт хийх)	Тусгайлсан бараанд болон нийт бараанд үзүүлэх дэмжлэг	
		Бүтээгдэхүүн/ гарцад суурилсан төлбөр	Тусгайлсан түүхий эдийн үйлдвэрлэлд үзүүлэх буцалтгүй тусламж		
	Орцын татаас	Хувьсах орц	Үр, бордоо, цахилгаан, хортон шавж устгал	Бага орлоготой эсхүл нөөц багатай үйлдвэрлэгчид үзүүлэх орцын татаас	
			Үндсэн хөрөнгө бий болгоход	Хөрөнгө оруулалтын буцалтгүй тусламж, хөнгөлөлттэй зээл	Хөгжиж буй орнуудын хөрөнгө оруулалтын татаас
			Хөдөө аж ахуйн нэгжид үзүүлэх үйлчилгээ	Хортон шавж, өвчинтэй тэмцэх	
	Талбай/малын тоо толгой/ борлуулалтын орлого/орлогод суурилсан төлбөр	Үйлдвэрлэлийн шаардлага	Хөнгөлөлттэй даатгал		
			Үйлдвэрлэлийн хязгаарлалтын хөтөлбөр	Үйлдвэрлэл хязгаарласан хөтөлбөрийн хүрээнд үзүүлэх шууд төлбөр	
		Үйлдвэрлэлийн шаардлагагүй	Шууд төлбөр, орлогын дэмжлэг	Үйлдвэрлэлээс хамааралгүй орлогын дэмжлэг	
			Нийгмийн хамгаалал	Орлогын даатгал болон нийгмийн хамгаалал	
			Салбар орхисны нөхөн төлбөр	Үйлдвэрлэгчийн тэтгэвэр	
			Ойжуулалт	Нөөцийн тэтгэвэр	
			Хөдөө аж ахуйн нэгжийн шинэчлэлд үзүүлэх буцалтгүй тусламж	Хөрөнгө оруулалтын буцалтгүй тусламж	
			Хөгжлийн хоцрогдолтой бүс нутагт үзүүлэх дэмжлэг	Бүсийн тусламж	
Түүхий эдийн бус шалгуурт суурилсан төлбөр	Биологийн олон зүйлийн хамгааллын төлбөр	Байгаль орчны			
Нийтлэг үйлчилгээ	Мэдлэг, инновацын тогтолцоо	Судалгаа, хөгжүүлэлтийн зардал	Судалгаа		
		Үйлдвэрлэл өргөжүүлэх үйлчилгээ	Үйлдвэрлэл өргөжүүлэх үйлчилгээ		
		Хөдөө аж ахуйн нэгж дэх сургалт	Сургалтын үйлчилгээ		
	Хяналт, шалгалт	Хортон шавж, өвчинтэй тэмцэх төсвийн зардал	Хортон шавж, өвчинтэй тэмцэх	Хортон шавж, өвчинтэй тэмцэх	
			Хяналтын үйлчилгээ		
	Дэд бүтцийн хөгжил, засварын зардал	Ус судлалын дэд бүтэц	Дэд бүтцийн үйлчилгээ		
	Зарлал, сурталчилгаа	Зах зээлд гарах хөтөлбөр	Хөдөө аж ахуй эрхлэгчид үзүүлэх бусад үйлчилгээ		
Улсын нөөц бүрдүүлэх зардал	Хадгалалтын зардал	Улсын нөөц бүрдүүлэх			
Хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг		Тэжээлийн тусламжийн хөтөлбөр	Дотоодын хүнсний буцалтгүй тусламж		

Зах зээлийн “доголдол”-ыг засах, нийтийн бараа (public good)-гаар хангахад хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн гүйцэтгэх үүргийг хэрэгжүүлэхийн зэрэгцээ улам бүр харилцан хамааралтай болж буй дэлхий дахинд нэгэнт хүлээн зөвшөөрсөн хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн “хөршдөө хохирол учруулах” сөрөг нөлөөг авч үзэх явдал чухал юм. Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийг шүүмжлэгчид, эсэргүүцэгчид түүнийг эдийн засгийн гажуудал, үр ашиггүй байдал үүсгэхийн хамт хөдөө аж ахуйн том, чинээлэг аж ахуйн эрхлэгчид үр шимийг голчлон хүртэж буй хуваарилалтын сөрөг үр дагавар, зах зээлийн үнэд тусгалаа олоогүй гадаад нөлөөллийг хурцатгах, үнийн гажуудал үүсгэх замаар байгаль орчинд үзүүлж буй сөрөг нөлөө, хүнсний буруу хэрэглээг илүүтэй шүүмжилдэг.<sup>2</sup> Нөгөө талаас, хөдөө аж ахуйн дэмжлэг нь зах зээлийн доголдлыг засах бодлогын хариу арга хэмжээ, орлогын тэгш бус байдал, хөдөө аж ахуйн жижиг үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн амьжиргааг дэмжих эсхүл амин чухал нийтийн бараагаар хангах зэрэг төрийн бодлогын зорилгыг хэрэгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг гэж хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийг дэмжигчид үзэж байна.<sup>3</sup>

Олон улс орны Засгийн газрын өмнө тавигддаг бодлогын гол асуудал бол хөдөө аж ахуйн бүтээмжийн өсөлт болон байгаль орчны тогтвортой байдлыг хангах улмаар энэ хоёр зорилтын уялдаа эсхүл зөрчлийг тодорхойлох хөдөө аж ахуйн удирдлагын практикт хөшүүрэг болох бодлогыг хэрхэн боловсруулах, хэрэгжүүлэх явдал ажээ (DeBoe 2020 он). Энэхүү ерөнхий чиглэлийн дагуу (ЭЗХАХБ 2021 он & Динг нар 2021 он) хөдөө аж ахуйн салбарын дэмжлэгийн тусгайлсан зорилтыг дараах байдлаар тодорхойлжээ. Үүнд:

- Хүнсний аюулгүй байдал
- Зах зээлийн дэмжлэг
- Хөдөө аж ахуй эрхлэгчийн орлого нэмэгдүүлэх
- Газар тариалангийн бүтээмжийг дээшлүүлэх
- Хөдөөгийн хөгжил
- Технологийн дэвшил, органик бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл.

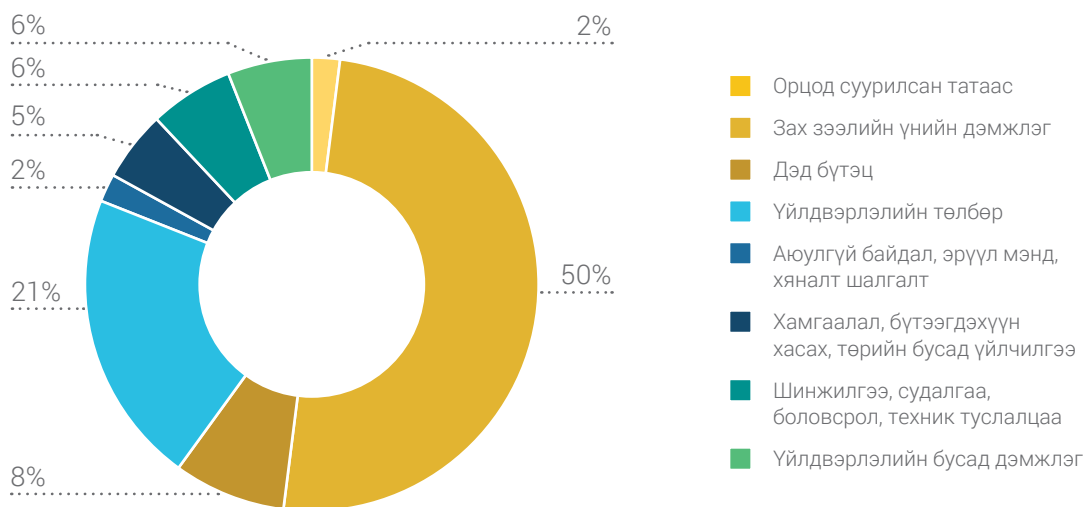
ЭЗХАХБ-ын гишүүн орнууд, АНУ, Хятад, Бразил, Колумби, Коста Рика, Индонези, Казакстан, Филиппин, ОХУ, Өмнөх Африк, Украин, Вьетнам улсын хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн мэдээллийг Зураг 1-д харуулав. Эдгээр улс дэлхийн хөдөө аж ахуйн нэмүү бүтээгдэхүүний 2/3 үйлдвэрлэдэг байна. (Ссарчингер нар 2020 он).

<sup>2</sup> Horlick, G. and Clarke, P. A. (2016), Rethinking Subsidy Disciplines for the Future, E15 Task Force on Rethinking International Disciplines, Policy Options Paper, Geneva: International Centre for Trade and Sustainable Development and World Economic Forum, <https://cht.hm/32cxj7D>.

<sup>3</sup> Sykes, A. (2005), 'Subsidies and Countervailing Measures', in Appleton, A., Macrory, P. and Plummer, M. (eds) (2005), The World Trade Organization: Legal, Economic and Political Analysis, Boston, MA: Springer Verlag.



**Зураг 1. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГТ ХАМААРАХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА**



Эх сурвалж: Сearчингер нар 2020 он

Хөдөө аж ахуйн дэмжлэг үзүүлж буй улс орнуудын байгалийн баялгийн нөөц, нийгэм-эдийн засгийн нөхцөл байдал, улс төр-эдийн засгийн байдлаас хамаарч дэмжлэгийн зорилго ихээхэн ялгаатай байна. Жишээлбэл, хөдөө аж ахуйн их дэмжлэг үзүүлдэг АНУ үнэ, ургац хураалтын эрсдэлийг шийдвэрлэхийн хамт хүн амын ядуу бүлэг хүнсний бүтээгдэхүүнийг боломжийн үнээр авах боломжийг бүрдүүлэхэд гол анхаарал тавьж байна. Европын Холбоо (ЕХ)-ноос үзүүлж буй хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн үндэслэл нь хөдөө аж ахуйн жижиг үйлдвэрлэгч нарт орлогын дэмжлэг үзүүлэх, эрчимжсэн хөдөө аж ахуй эрхлэхтэй холбоотой байгаль орчны сорилтыг шийдвэрлэх явдал байна. Хятад улс өсөн нэмэгдэж буй хүн амыг хүнсээр хангахын хамт хот, хөдөөгийн хүн амын орлогын тэгш бус байдлыг арилгах зорилго тавьжээ. Бразил улс хөдөө аж ахуйн жижиг, дунд болон том аж ахуй эрхлэгч хоорондын тэгш бус байдлыг бууруулах, өндөр бүтээмжийг хадгалах, ядуу хэрэглэгч нарыг хамгаалахад гол анхаарал тавьж байна. Япон зэрэг бусад улс орон хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн орлогын түвшнийг хамгаалах, хүнсний дотоодын хангамжийг нэмэгдүүлэх, байгаль орчны хамгаалалд хөдөө аж ахуйн салбарын гүйцэтгэх үүргийг хадгалахад гол анхаарал тавьж байна.

Бодлогын ялгаатай зорилгыг хангахын төлөө улс орнуудын ашиглаж буй арга хэрэгсэл бас өөр өөр байна. Тухайлбал, Бразил, Хятад, Энэтхэг, Индонез зэрэг шинээр хөгжиж буй томоохон улс орны хөдөө аж ахуйн хөтөлбөр, арга хэмжээний гол тулгуур хэрэгсэл нь үнийн дэмжлэг, орцод суурилсан дэмжлэг эсхүл хөрөнгө оруулалтын тусламж болж байна. Учир нь эдгээр арга хэрэгсэл харьцангуй богино хугацаанд үйлдвэрлэл нэмэгдэх, гажуудал харьцангуй багатай бусад дэмжлэгтэй харьцуулахад хэрэгжүүлэхэд хялбар байдаг байна. Гэтэл ЕХ-ны гишүүн улс орнууд, Япон улс шууд төлбөр, хөдөө аж ахуйн нийтлэг үйлчилгээнд илүүтэй анхаарал тавьдаг болж байна.

## 2.2 ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН БОДЛОГЫН ЗОРИЛГО, ДЭМЖЛЭГИЙН ХЭЛБЭР

Динг нарын судалгааны тайлан (2021он)-д дурдсаны дагуу улс орнуудын Засгийн газар нь газар тариалангийн гарцыг нэмэгдүүлэх, хүнсний аюулгүй байдлыг хангахаас эхлээд ядуурлыг

бууруулах хүртэлх олон зорилгоор хөдөө аж ахуйн бодлого, хөтөлбөрийг хэрэгжүүлдэг байна. Дэлхий дахины хөдөө аж ахуйн бодлогын үндсэн зорилго, түүнийг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх бодлогын дэмжлэгийн олон хэлбэрийг нэгтгэн Хүснэгт 2 харуулав. Улс орнууд салбар дундын хөдөө аж ахуйн бодлогын дараах үндсэн гурван зорилго дэвшүүлсэн байгаа нь нийтлэг байна (практикт бодит зорилго ялгаатай байж болно). Үүнд: (1) хөдөө аж ахуй эрхлэгчийн орлогын өсөлт, (2) газар тариалангийн бүтээмжийн сайжралт, (3) хөдөөгийн хөгжил болно.

## Хүснэгт 2. Хөдөө аж ахуйн бодлогын зорилго, дэмжлэгийн хэлбэр

### Хөдөө аж ахуйн бодлогын зорилго

1. Дотоодын үйлдвэрлэлээр өөрийн хэрэгцээг хангаж буйг нэмэгдүүлэх
2. Дотоодын хүнсний аюулгүй байдал, амьжиргааг хангах
3. Хөдөө аж ахуйгаас олох орлого, хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн орлогын тэгш хуваарилалтыг сайжруулах
4. Хот, хөдөөгийн орлогын тэгш бус байдлыг бууруулах
5. Хөдөө аж ахуйн бүтээмжийг нэмэгдүүлэх
6. Боловсруулалт, маркетингийн сүлжээний үр ашгийг дээшлүүлэх
7. Нийлүүлэлт, үнийн тогтвортой байдлыг хангах
8. Хөдөөгийн хөгжлийг дэмжих
9. Байгаль орчны үр дүнг сайжруулах
10. Экспорт, ажлын байр нэмэгдүүлэх, зардал бууруулах, газар тариалангийн түүхий эдийг нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүн болгон хувиргах
11. Ядуурлыг бууруулах, тогтвортой хөгжлийг хангах

### Бодлогын дэмжлэгийн хэлбэр

1. Хөнгөлөлттэй зээл болон хөдөө орон нутагт олгох зээлийн шугам
2. Зах зээлийн үнийн дэмжлэг
3. Экспорт, импортын тариф
4. Хүүгийн татаас
5. Үйлдвэрлэлийн орцод суурилсан татаас
6. Татварын буцаан олголт (эсхүл чөлөөлөлт)
7. Үр дүнд суурилсан төлбөр
8. Үйлдвэрлэлийн гарцад суурилсан татаас
9. Үйлдвэрлэгч, боловсруулагчдыг орлогын алдагдлаас сэргийлсэн даатгал
10. Өртгийн сүлжээний дэд бүтэц, эсхүл тоног төхөөрөмжид оруулах улсын хөрөнгө оруулал

Эх сурвалж: Динг нар 2021 он

## 2.3 ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГИЙН ШИНЭЧЛЭЛИЙН ХАНДЛАГА

Ази тивийн улс орнуудын үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэгт хамгийн их хувь хэмжээг зах зээлийн үнийн дэмжлэг, гарцад суурилсан бусад дэмжлэг эзэлдэг байна. Хятад, Энэтхэг, Индонез, Филиппин улсын Засгийн газар будаа, үр тариа зэрэг гол түүхий эд, бүтээгдэхүүний баталгаат үнэ тогтоох хэлбэрээр зах зээлийн үнийн дэмжлэг үзүүлдэг байна. Энэхүү дэмжлэг нь урамшуулалтай үнийг барих замаар жижиг аж ахуй эрхлэгчдийг дэмжих зорилготой. Сүүлийн жилүүдэд энэхүү дэмжлэг ихээхэн өссөний улмаас түүний учруулж буй гажуудлын талаар санаа зовних болсон байна. (Bellmann 2019 он). Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн шинэчлэлийг өргөн хүрээнд амжилттай нэвтрүүлсэн улс болох Шинэ Зеландын туршлагыг **Шигтгээ 1**-т өгүүлэв.

Сүүлийн жилүүдэд Европ, Америк тивийн улс орнуудад давамгайлж байсан зах зээлийн үнийн дэмжлэг Канадаас бусад улс оронд ерөнхийдөө буурсан ажээ. Канад улсын сүү, сүүн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь өндөр хамгаалалттай нийлүүлэлтийн удирдлага, импортын хамгаалалтын үр шимийг үргэлжлэн хүртсээр байна. Бразил улсын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчид хөнгөлөлттэй зээлээс гадна хөдөөгийн хөнгөлөлттэй даатгал, баталгаат үнийн дэмжлэг авдаг байна. Ядуу аж ахуй эрхлэгч нарт зориулан бага хүүтэй зээл олгох замаар орцод суурилсан татаас олгодог байна. Жижиг, дунд үйлдвэрлэл, аж ахуй эрхлэгч нарт хангалттай бус зээл олгоход хүргэж буй зах зээлийн доголдлыг засахад чиглэдэг байна. АНУ-ын сүүлийн үеийн бодлогын өөрчлөлтийн улмаас хөнгөлөлттэй даатгал, үр тарианы гарцын болон үнийн эрсдэлээс хөдөө аж ахуй эрхлэгч нарыг хамгаалах хандлага нэмэгдэж байгаа юм байна. 20 гаруй жилийн өмнө Европт эхэлсэн үйлдвэрлэлийн хэмжээнээс хамаарсан дэмжлэгээс газрын хэмжээнээс хамаарсан дэмжлэгт аажмаар шилжих шилжилт үргэлжилж байна. Энэ шинэчлэлийн хандлагыг Швейцар улсын жишээгээр авч үзсэнийг **Шигтгээ 2**-т өгүүлэв.

## Шигтгээ 1.

### ШИНЭ ЗЕЛАНД УЛСЫН ШИНЭЧЛЭЛИЙН ТУРШЛАГА

Шинэ Зеланд улсын эдийн засгийн хямрал эдийн засаг дах Засгийн газрын оролцоог бууруулах шинэчлэлд хүргэжээ. Өөрчлөлт шинэчлэл хийхэд хугацаа шаардлагатайг сайтар ойлгосон байна. Ашгаа нэмэгдүүлэх үүднээс хөдөө аж ахуй эрхлэгч нар хариу арга хэмжээг хурдан авсан ч эдийн засгийн өсөлтийг сэргээх, ажилгүйдлийг бууруулахад урт хугацаа шаардсан байна. Хөдөө аж ахуй эрхлэгч өрхөд дэмжлэг үзүүлэх үүднээс тус улс үйлдвэрлэлийн хэмжээнээс үл хамаарах дэмжлэг үзүүлэх арга хэмжээ авахаар шийдвэрлэсэн ажээ. Ийнхүү Засгийн газар санхүүгийн байгууллагуудтай хэлэлцээр хийх явцад хөдөө аж ахуй эрхлэгч нарт шинэчлэлийн үешатыг даван туулахад шаардлагатай боломжит бүхий л дэмжлэг, зөвлөмжийг үзүүлснээр тэд шилжилтийг хохирол багатай амжилттай даван туулсан байна.

Эдийн засгийн бодлогын өөрчлөлт, ялангуяа, хөдөө аж ахуйн бодлогын шинэчлэлд хөдөө аж ахуйн эрхлэгч нар, түүний дотор өндөр татаастай хонины аж ахуй эрхлэгч нар хүчтэй өртсөн байна. Эдийн засгийн таатай бус нөхцөлийг даван туулах, хөдөө аж ахуйн бодлогын шинэ орчинд дасан зохицоход аж ахуй эрхлэгч нарт туслах үүднээс засгийн газар шилжилтийн зарим хөтөлбөр мөн хэрэгжүүлсэн байна. Эдгээр хөтөлбөр нь аж ахуйн эрхлэгч нарын өрийн дарамтыг зөөлрүүлэх зорилттой байсан ба тэдний өрийн зарим хэсгийг бүрэн чөлөөлжээ. Шилжилтийн ийм хөтөлбөр үр дүнгээ өгч, тооцоолж байснаас цөөн тооны аж ахуйн эрхлэгч нар хөдөө аж ахуйн салбарыг орхисон байна. (Шинэ Зеланд улсын анхан шатны үйлдвэрлэлийн яам 2017 он).

Хөдөө аж ахуйн салбарын өөрчлөлт шинэчлэлийн арга хэмжээг нийт 7 жил хэрэгжүүлжээ. Энэ хугацаанд засгийн газар зээлийн эргэн төлбөрт өөрчлөлт оруулах, нийгмийн халамжийн тусламж үзүүлэх гэсэн шилжилтийн арга хэмжээ авах замаар хөдөө аж ахуйн эрхлэгч нарыг дэмжсэн байна. Аж ахуйд эрхлэгч нарт олгож байсан төсвийн шууд шилжүүлгийг бараг бүрэн зогсоон зөвхөн байгалийн гамшгийн үед л үзүүлэхээр өөрчилжээ. 1980-аад оны үеийн түүхэн дээд хэмжээний дэмжлэгийн хэмжээнээс энэ төрлийн дэмжлэгийн хэмжээ маш доогуур ажээ.

Хөдөө аж ахуйн эрхлэгч нар өөрийн орлогын бууралтыг саармагжуулах стратеги хэрэгжүүлсэн байна. Нэгдүгээрт, тэд бүтээмж нэмэгдүүлэх, аж ахуйгаа солонгоруулах, зарлагаа хянах арга хэмжээ авсан байна. Амьжиргааны түвшнийг хадгалах үүднээс аж ахуйн эрхлэгч нарт хөдөө аж ахуйн бус санхүүжилт авахыг зөвшөөрсөн чухал ач холбогдолтой болсон байна. Зах зээлийн үнийн дэмжлэг, орлогын олон төрлийн дэмжлэгийн хөтөлбөрийг халсан ч бодлогын шинэ орчинд дасан зохицох стратеги арга

## > Шигтгээ 1.

хэмжээний хамт экспортын үнийг чөлөөлснөөр хонины аж ахуй эрхлэгч нар 1987 оноос хойш орлогоо тогтворжуулах боломжтой болсон байна. (Шинэ Зеланд Улсын анхан шатны үйлдвэрлэлийн яам 2017 он).

### Шинэчлэлийн гол сургамж

- Төсвийн хямрал нь засгийн газар зарлагаа танах шаардлагыг бий болгож, улмаар хөдөө аж ахуйн салбарт үзүүлдэг санхүүгийн дэмжлэгийг бууруулах нөхцөлийг бүрдүүлжээ.
- Шинэчлэлийн үе шатны эхнээс л шийдвэр гаргах үйл явцад нийт оролцогч тал, түүний дотор хөдөө аж ахуй эрхлэгч нарыг идэвхтэй оролцуулснаар шинэчлэлийг хүлээн зөвшөөрөх, улмаар амжилттай хэрэгжүүлэх магадлалыг ихээхэн нэмэгдүүлдэг.
- Бүх талын зөвшөөрсөн ил тод хуваарийн дагуу хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийг халах шаардлагатай.
- Шинэчлэл, түүнд дасан зохицох үйл явц тодорхой хугацаа шаарддаг байна. Шинэ Зеланд улсын хөдөө аж ахуй эрхлэгч нар ашгаа нэмэгдүүлэх хариу арга хэмжээг хурдан авсан ч эдийн засгийн өсөлтийг сэргээх, ажилгүйдлийг бууруулахад урт хугацаа шаардсан ажээ.
- Шинэчлэлд дасан зохицох явцад өрхийн хэрэглээг дэмжих үүднээс засгийн газар үйлдвэрлэлийн хэмжээнээс үл хамаарсан дэмжлэг үзүүлэх арга хэмжээ авсан нь чухал үүрэг гүйцэтгэжээ.
- Импортыг хориглох нь бодлогын хамгийн муу хариу арга хэмжээ гэж үзжээ. Учир нь үнийн өсөлт, бүтээгдэхүүний чанарын доголдлыг хэрэглэгчид амсдаг байна. Бүтээгдэхүүн, зах зээлийн хөгжлийг хамгаалсан худалдааны бодлого нь салбарын хөгжлийг буруу чиглэлд залж, олон улсын тэргүүн технологи, техник орж ирэхэд саад болдог байна.
- Банкны салбартай хэлэлцээ хийх явцад нь хөдөө аж ахуйн эрхлэгч нарт дэмжлэг үзүүлбэл тэд шинэчлэлийн дасан зохицох шатыг даван туулж чаддаг байна.

## Шигтгээ 2.

### ШВЕЙЦАР УЛСЫН СҮҮНИЙ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ТАТААСЫН ШИНЭЧЛЭЛ

Швейцар улсын хөдөө аж ахуйн татаасын дийлэнхийг сүүний аж ахуйг дэмжсэн дэмжлэг эзэлдэг байжээ. Бяслалт үйлдвэрлэлийн зориулалтаар тушаасан сүүнд шууд төлбөр төлдөг байна. Швейцар улс хөдөө аж ахуйн салбарт 4 тэрбум швейцар франк буюу 4 орчим тэрбум ам.долларын дэмжлэг үзүүлдэг байна. Хоёр гол шалтгааны улмаас хөдөө аж ахуй эрхлэгч нарын бүтээмж буурсан тул шууд төлбөрийн асуудал тавигдсан байна. Нэгдүгээрт, бүтээмж нэмэгдүүлэх үүднээс капитал-ажиллах хүчний харьцааг өөрчлөх хөшүүрэг болгон өмчлөгчийн орлогын ашиг сонирхлыг хамгаалах орлогын дэмжлэг үзүүлсэн байна. Хоёрдугаарт, шууд төлбөр нь техникийн үр ашиггүй байдал нэмэгдэхэд хүргэсэн байна. Хэрэв тухайн аж ахуйн эрхлэгчид олгосон шууд төлбөр нь өндөр ашиг олоход хүргэвэл оролцогч талууд, ялангуяа менежер, ажиллагчид энэхүү өндөр ашгийг ямарваа хүчин чармайлт гаргалгүй олж байна.

1993 онд хөдөө аж ахуйн бодлогын томоохон шинэчлэл эхэлсэн. Шинэчлэлийн үр дүнд төрийн оролцоо багасч, хоёр гол төрлийн шууд төлбөрийг нэвтрүүлсэн. Үүнд:

- Ерөнхий шууд төлбөр
- Нийгмийн амьдралд нөлөө үзүүлэх болон органик хөдөө аж ахуйг дэмжсэн шууд төлбөр.

Хоёр дах төрлийн шууд төлбөрийг нөөцийг тогтвортой ашиглах хөшүүрэг бий болгох, бохирдлыг бууруулахын хамт хөдөө аж ахуй эрхлэгч нарт нэмэлт нөхөн олговор олгох зориулалтаар олгосон байна. Эрчимжсэн газар тариалангийн үйлдвэрлэл (хортон шавьж устгах бодис эсхүл ургамлын өсөлтийг тохируулагч бодис хэрэглэлгүйгээр) эрхэлснээр мөн төлбөр авч болно.

Эдийн засаг, байгаль орчин, нийгмийн бодлогын зорилгыг хэрэгжүүлэхэд шууд төлбөрийн тогтолцоог илүүтэй ашиглах үндсэн зорилгоор шинэчлэл хэрэгжүүлсэн. Шинэчлэлийн гол бүрэлдэхүүн нь мал аж ахуйн эрхлэгч нарт олгодог шууд төлбөрийг халж, өндөрлөг газрын бэлчээрийг илүүтэй ашигласан болон биологийн олон янзыг хамгаалах зорилгыг ханган биелүүлсэн аж ахуй эрхлэгч нарын төлбөрийг нэмсэн байна. Эрчимжсэн мал аж ахуйн эрхэлсний төлбөрийг халсан явдал нь халуун маргаан дэгдээж, маргаантай алхам гэж үзсэн байна. Улс төрийн хувьд хүлээн зөвшөөрөгдөхүйц байхын тулд шинэчлэлийн үйл явцыг болгоомжтой боловсруулах шаардлага тулгарсан. (ЭЗХАХБ 2017 он).

Швейцар улсын Холбооны зөвлөл нь 2014-2017 оны Хөдөө аж ахуйн бодлогын хүрээнд хэрэгжүүлэх шинэчлэлийн дараагийн цуврал арга хэмжээг боловсруулахын тулд шууд төлбөрийн тогтолцоог нарийвчлан судлах үүргийг Холбооны Хөдөө аж ахуйн албанд өгсөн байна. Шинжилгээ, хэлэлцүүлгийн үр дүнд 2014-2017 оны Хөдөө аж ахуйн бодлогын төсөлд өөрчлөлт оруулсан. Олон талын сонирхлын тэнцвэрийг олоход шинэчлэл өөрчлөлт чиглэсэн байна. Орлогын дэмжлэг үзүүлэх үндсэн зориулалтаар олгож байсан нэг га талбайн ерөнхий төлбөрийг халахад шинэчлэлийн үндсэн асуудал оршиж байв. Худалдааг чөлөөлөх зорилтыг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор энэ төлбөрийг дахин хуваарилах болсон байна. Бод болон ямаа малладаг уламжлалт хөдөө аж ахуйн салбартай тус улсын хувьд хивэгч малын төлбөрийг мөн халсан нь нэлээд шүүмжлэлд өртсөн ажээ. Улс төр, нийгмийн зүгээс шинэчлэлийг хүлээн зөвшөөрөхүйц болгох үүднээс шилжилтийн үеийн нөхөн төлбөрийн механизмыг нэвтрүүлэн ашигласан байна. (ЭЗХАХБ 2017 он).

Хөдөө аж ахуйн эрхлэгчдийн хувьд шууд төлбөрийн хэмжээ өмнөхөөс буурч эсхүл өссөн. Жишээлбэл, төлбөрийн шинэ тогтолцооны хүрээнд Альпийн нурууны аж ахуй эрхлэгч нар эрчимжсэн үйлдвэрлэл, биологийн олон зүйлийн төлбөр, эгц налуу газарт аж ахуйн эрхэлсний нэмэгдэл төлбөр авдаг болсон бол нам газрын бүст бод малын эрчимжсэн аж ахуй эрхлэгч нарт олгодог малын тоо толгойнд ногдуулсан төлбөрийг халсан байна. Эдгээр аж ахуй эрхлэгчид учирсан сөрөг нөлөө буюу хохирлыг бууруулах зорилгоор шинэчлэлийн багц арга хэмжээнд шилжилтийн үеийн нөхөн төлбөрийг тусгаж өгсөн байна. (ЭЗХАХБ 2017 он)

### **Шинэчлэлийн сургамж**

- Хөдөө аж ахуйн шинэчлэлд зах зээлийн тогтолцоог дэмждэг, нийгмийн ашиг сонирхлыг хамгаалагч бүлэгтэй хамтран ажиллах замаар тэдний дэмжлэгийг авсан. Шинэчлэлийг урагшлуулахад чөлөөт худалдаа, байгаль орчны асуудлыг дэмжигч нартай хамтран ажилласан нь мөн ач холбогдолтой болсон байна.
- Улс төрийн тааламжтай орчин бүрдсэн боломжийг ашиглах. 2013 онд Швейцар улсын Парламентад Чөлөөт ногоон нам олонх болсноор өмнөх жилүүдэд бэлтгэсэн шинэчлэлийн багц арга хэмжээг дэмжин баталсан байна. 2014-2017 оны Хөдөө аж ахуйн бодлогыг консерватив Парламент батлах байсан уу гэдэг нь эргэлзээтэй байна.
- Хөдөө аж ахуйн эрхлэгч нарт учирсан хохирлыг бууруулах үүднээс шилжилтийн үеийн нөхөн төлбөр ашиглах. Хамгийн их маргаан дагуулж, хурцаар хэлэлцсэн шинэчлэлийн багц арга хэмжээний нэг бол нэг бодоор тооцсон шууд төлбөрийг халах байжээ. Зарим аж ахуй эрхлэгчийн нийт төлбөрийн дийлэнх хэсгийг энэхүү төлбөр эзэлж байсан байна. Орлогын энэ алдагдлыг нөхөх үүднээс шинэчлэлийн багцад шилжилтийн үеийн нөхөн төлбөрийг оруулж өгсөн байна.
- Өргөн хүрээнд хэлэлцэж, олон нийтийн оролцоог хангах. Шинжээчид (хөдөө аж ахуй эрхлэгчид, экологийн мэргэжилтэн, эдийн засагч зэрэг)-ийн ялгаатай байр суурийг мэдэх явдал чухал ажээ.

**> Шигтгээ 2.**

- Шинэчлэлийг дэмжих, сонирхлын бүлгийн дарамт, шахалтыг сөрөхөд нотолгоог ашиглах. Бодлогын шинэчлэл хийхийг эрмэлзэж буй засгийн газарт шинжлэх ухаан, эдийн засгийн сайн нотолгоо чухал хэрэгсэл болдог байна. Шинэчлэлийн үр шим, түүнийг хүртэгч нарыг тодорхойлох, өөрчлөлт шинэчлэл хийх зайлшгүй болохыг нотлох нь сонирхлын бүлгийн дарамт, шахалтыг сөрөх арга замыг хангахад туслах ажээ.
- Шинэчлэл урт бөгөөд төвөгтэй үйл явц гэдгийг хүлээн зөвшөөрөх. Авлигад автагдаагүй сайн засаглалын тогтолцоо, салбарын болон хөдөөд зохистой хөрөнгө оруулалт хийснээр л хөдөө аж ахуйн салбар өрсөлдөх чадвартай болно. (ЭЗХАХБ, 2017 он). Өмчлөлийн хязгаарлалт тавьсан өмнөх хууль эрх зүйн орчноос улбаалан хөдөө аж ахуйн салбарт өмчлөгч бөгөөд аж ахуй эрхлэгч нар зонхилдог байсан байна. Энэхүү хязгаарлалтыг үе шаттай халах буюу зөөлрүүлснээр өмчлөлийн шинэ хэлбэр бий болж, хөдөө аж ахуйн салбарт шинэ хөрөнгө оруулагчийг татахад хувь нэмэр оруулдаг ажээ. (Pedersen, Buchholst & Drejer P 2014 он).

Их Британийн Chatham House хараат бус судалгааны хүрээлэнгийн хэвлэсэн “Татаас ба тогтвортой хөдөө аж ахуй: бодлогын талбарын зураглал гаргах нь”<sup>4</sup> бүтээлд дурдсан хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн төрөл тус бүрээр түүний тогтвортой хөгжилд үзүүлэх нөлөөллийг Хүснэгт 3-д харуулав. Үйлдвэрлэл ба худалдаа, хөдөөгийн хөгжил ба амьжиргаа, хүнс ба тэжээл, тогтвортой хөгжил буюу байгаль орчин гэсэн хөгжлийн 4 чиглэлд хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн үзүүлэх нөлөөллийг хамгийн их сөрөг дагавар (гажуудал, хохирол)-тайгаас хамгийн эерэг (үр шимтэй, гажуудал үүсгэдэггүй) гэсэн 6 үнэлгээ өгсөн байна.

Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн 3 үндсэн төрөл (үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг, нийтлэг үйлчилгээ, хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг)-өөс үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг хамгийн сөрөг нөлөөлөл үзүүлдэг бол хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг хамгийн эерэг нөлөөтэй байна. Гарц\ бүтээгдэхүүн болон орцод суурилсан үйлдвэрлэгчийн дэмжлэг нь үйлдвэрлэл, худалдаанд хамгийн их гажуудал үүсгэхийн хамт байгаль орчны тогтвортой байдалд хамгийн их хохирол учруулж болзошгүй байна. Дотоодын үйлдвэрлэлийг дэмжих, импортыг бууруулах уламжлалт арга хэмжээ нь хэт үйлдвэрлэлийг дэмжиж, улмаар хүнсний илүүдэл үүсэхэд хүргэдэг. Илүүдэл хүнсний бүтээгдэхүүнийг ихэнхдээ экспортын татаас үзүүлэх замаар олон улсын зах зээлд гаргахад мөн хүргэдэг. Энэ нь олон улсын зах зээлийн үнийн дарамтыг улам хурцатгаж, доод түвшинд хүртэл үнэ эрс унахад хүргэдэг байна. Байгаль орчныг хамгаалах эрх зүйн орчин бүрдээгүй нөхцөлд үйлдвэрлэлийг дэмжсэн дэмжлэг нь хөдөө аж ахуйн практикаас үүсэх сөрөг үр дагаврыг эрс нэмэгдүүлдэг. Энэхүү дэмжлэг эмзэг газрыг үйлдвэрлэлд ашиглах, хөдөө аж ахуйн тогтвортой бус эрчимжүүлэлтийг дэмжих буюу хортон шавьж устгал, бордоог хэтрүүлэн хэрэглэхэд хүргэдэг байна.

Эсрэгээр хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэмжээтэй холбоогүй төлбөр нь гажуудал үүсгэх нөлөө багатай байдаг байна. Харин ч ийм төрлийн төлбөр нь зах зээлийн доголдлыг арилгах, нийтийн гол бүтээгдэхүүнээр хангахад дэмжлэг үзүүлэх боломжтой ажээ. Жишээлбэл, ЕХ олон төрлийн үр тариа тариалах, газрыг байнгын хамгаалалтад авах, тариалангийн газрын тодорхой хувийг экологийн зориулалтаар ашиглах зэрэг тодорхой шаардлагыг хангасан хөдөө аж ахуй эрхлэгч нарт шууд нөхөн төлбөр төлдөг байна.

<sup>4</sup> Bellmann, C. (2019), Subsidies and sustainable agriculture: Mapping policy landscape, Chatham House December 2019



Салбарын нийт түвшинд үзүүлдэг дэмжлэгээс судалгаа, хөгжүүлэлт, хөдөө аж ахуйг эрчимжүүлэх үйлчилгээ, технологи шилжүүлэг нь хөдөөд оруулж буй хөрөнгө оруулалтаас хамгийн өндөр өгөөжтэй байдаг байна. Эдгээрийг ядуурлыг бууруулах, өлсгөлөнг халах гол хэрэгсэл гэж үздэг байна. Хэрэглэгчид үзүүлдэг дэмжлэг нь хүнсний хүртээмжийг хангахад төдийгүй ядуу иргэдийн хүнсний зохистой хэрэглээг дэмжихэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Худалдааны бодлогын хувьд ядуу хэрэглэгч нарын худалдан авах чадварыг дээшлүүлэх нь хүнсний аюулгүй байдал эсхүл тэжээлийн асуудлыг шийдвэрлэхэд ашигладаг үнийн хяналт эсхүл үйлдвэрлэлийг дэмжих зэрэг шууд бус төлбөрөөс илүү үр дүн, үр нөлөөтэй байна.

Бодлогын интервенцийн гол үндэслэл нь хүнс тэжээл эсхүл хүнсний аюулгүй байдал бол бэлэн хүнсээр хангахаас илүүтэй мөнгөн шилжүүлэг эсхүл хүнсний талон олгох хэлбэрээр хэрэглэгчид дэмжлэг үзүүлэх нь илүү зохимжтой хэрэгсэл болдог байна. Өөрөөр хэлбэл, дэмжлэг түүхий эд, бүтээгдэхүүнд бус иргэдэд чиглэх ёстой. Гажуудал гарах эрсдэлийг хязгаарлаад зогсохгүй үүссэн асуудлыг үйлдвэрлэлийг дэмжих замаар шийдвэрлэнэ гэж найдалгүй харин дэмжлэг шаардлагатай хэрэглэгчдэд тусгайлан зориулах боломжийг засгийн газарт мөн олгодог байна.

Бүтээмж нэмэгдүүлэх, салбарын өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх зорилготой бол нийтлэг үйлчилгээний хэлбэрээр үзүүлж буй дэмжлэг нь гажуудал гаргалгүйгээр зорилго хангах хамгийн үр дүнтэй хэрэгсэл болж байна. Байгаль орчинд ээлтэй үйлдвэрлэлийн тогтолцоонд шилжих эсхүл нийтийн бүтээгдэхүүний хүртээмжийг нэмэгдүүлэх бол байгаль орчин хамгааллын үйлчилгээний төлбөр, үйлдвэрлэлийн хэмжээтэй холбоогүй төлбөрийн бусад хэлбэр нь хамгийн оновчтой хэрэгсэл болдог байна. Гэвч эдгээр төлбөр нь уг төрлийн нийтийн бүтээгдэхүүнээр хангах өртөгтэй уялдах ёстой.

Сүүлийн хэдэн арван жилд ЕХ, АНУ, Япон зэрэг өндөр хөгжилтэй улс орны авч хэрэгжүүлсэн бодлогын өөрчлөлт, шинэчлэлийн үр дүнд худалдааны гажуудал үүсгэх хөдөө аж ахуйн дэмжлэг аажмаар буурч байна. Харин Хятад, Энэтхэг, Индонез, Турк зэрэг шинээр эрчимтэй хөгжиж буй улс орон дотоод нийлүүлэлтэд хөшүүрэг болох эсхүл жижиг хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн орлогыг дэмжих үүднээс хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн хэмжээг ихээхэн нэмэгдүүлсэн байна.

Нөгөө талаас, хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийг цөөн тооны түүхий эд, бүтээгдэхүүнд голчлон олгосны улмаас том аж ахуй эрхлэхэд зохимжтой илчлэг ихтэй цөөн нэрийн үр тарианаас хамаарсан эрчимжсэн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэхэд хүргэсэн. Мөн биологийн олон зүйлийн хөгжилд сөрөг нөлөө үзүүлэх, цөөн нэр төрлийн хүнс зонхилсон хэрэглээтэй болдог байна. Эдгээр үр тариа илчлэг өндөртэй ч харьцангуй шим тэжээл багатай учраас тэдгээрийн үйлдвэрлэл өсөхийн хирээр дэлхийн хүн ам илүү илчлэг ихтэй, шим тэжээл багатай цөөн нэр төрөл бүхий хүнсний хэрэглээтэй болоод байна. Ингэснээр дэлхий даяар жингийн илүүдлийн аюул нүүрлэж, чихрийн шижин, шим тэжээлийн хомсдол, зүрхний өвчин зэрэг халдварт бус бусад өвчлөл нэмэгдэж байна.

**Хүснэгт 3.** Хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн тогтвортой хөгжилд үзүүлэх нөлөөлөл

ХАА дэмжлэгийн төрөл		Үйлдвэрлэл болон худалдаа	Хөдөөгийн хөгжил, амьжиргаа	Хүнс, тэжээл	Тогтвортой хөгжил
Үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг	Бүтээгдэхүүн/ гарцад суурилсан дэмжлэг	Өндөр гажуудалтай	Болзошгүй үр шимтэй боловч өндөр өртөгтэй бөгөөд зорилтот бүлэгт чиглээгүй, үр ашиггүй	Ихэнхдээ үр ашиггүй бөгөөд сөрөг нөлөө үзүүлэх өндөр эрсдэлтэй	Их хохирол учруулж болзошгүй
	Орцод суурилсан дэмжлэг	Өндөр гажуудалтай	Болзошгүй үр шимтэй боловч өндөр өртөгтэй бөгөөд зорилтот бүлэгт чиглээгүй, үр ашиггүй	Ихэнхдээ үр ашиггүй бөгөөд сөрөг нөлөө үзүүлэх өндөр эрсдэлтэй	Их хохирол учруулж болзошгүй
	Талбай/малын тоо толгой/ борлуулалтын орлого/орлогод суурилсан дэмжлэг	Гажуудал үүсгэхүйц	тодорхой бус	Ихэнхдээ үр ашиггүй бөгөөд сөрөг нөлөө үзүүлэх өндөр эрсдэлтэй	Ихэнхдээ үр ашиггүй бөгөөд сөрөг нөлөө үзүүлэх өндөр эрсдэлтэй
		Хамгийн бага гажуудалтай	тодорхой бус	Үр шимтэй байж болзошгүй	Үр шимтэй байж болзошгүй
Нийтлэг үйлчилгээ	ХАА талаарх мэдлэг, инновацийн тогтолцоо	Хамгийн бага гажуудалтай буюу гажуудал үүсгэдэггүй	Зорилтот бүлэгт чиглэсэн бол хамгийн өндөр үр ашигтай байх боломжтой	Шууд бус үр шимтэй	Тодорхой бус
	Хяналт, шалгалт	Хамгийн бага гажуудалтай буюу гажуудал үүсгэдэггүй	Шууд бус үр шимтэй	Үр шимтэй	Үр шимтэй
	Дэд бүтцийн хөгжил, засварын зардал	Хамгийн бага гажуудалтай буюу гажуудал үүсгэдэггүй	Хамгийн өндөр үр ашигтай байж болзошгүй ч өндөр өртөгтэй	Шууд бус үр шимтэй	Тодорхой бус
	Зар, сурталчилгаа	Хамгийн бага гажуудалтай буюу гажуудал үүсгэдэггүй	Хамгийн өндөр үр ашигтай байж болзошгүй	Шууд бус үр шимтэй	Тодорхой бус
	Улсын нөөц бүрдүүлэх зардал	Хамгийн бага гажуудалтай буюу гажуудал үүсгэдэггүй	Шууд бус үр шимтэй	Үр шимтэй ч өндөр өртөгтэй	Тодорхой бус
Хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг	Татвар төлөгчөөс хэрэглэгчид шилжүүлэх шилжүүлэг	Ерөнхийдөө гажуудал үүсгэдэггүй	Шууд бус үр шимтэй	Хамгийн өндөр үр шимтэй байх боломжтой ч алдагдал гарах эрсдэлтэй	Тодорхой бус

Эх сурвалж: Bellmann, C. (2019), *Subsidies and sustainable agriculture: Mapping policy landscape*, UK Chatham House December 2019

**Тэмдэглэгээ: ҮЗҮҮЛЭХ НӨЛӨӨ**



Ерөнхийдөө эерэг

Ерөнхийдөө сөрөг

# 3.

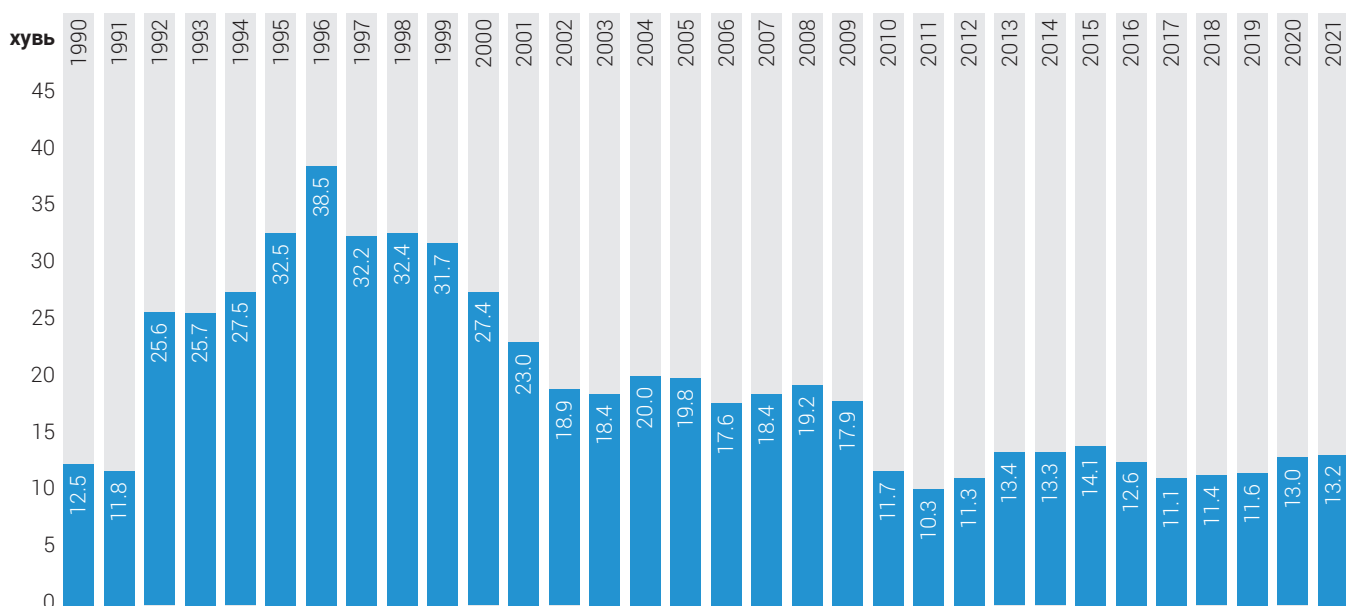


## Хөдөө аж ахуйн салбарын өнөөгийн байдал

Монгол Улсын хөдөө аж ахуйн салбар нь мал аж ахуй, газар тариалангийн дэд салбараас бүрддэг. Хөдөө аж ахуйн салбарын үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн нь үндсэндээ хүн амын хүнсний хэрэглээ, боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарын түүхий эдийн хэрэгцээг хангахад зориулагдаж байна.

ХАА-н салбарын нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл 1996 онд Монгол Улсын ДНБ-ий 38.5 хувийг эзэлж байсан бол аажмаар буурч 2005 онд 19.8 хувь, 2020 онд 13.0 хувийг эзлэх болсон байна. Энэ нь өнгөрсөн хугацаанд уул уурхай, худалдаа, үйлчилгээ зэрэг салбарт гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт нэмэгдэж, үйл ажиллагаа, үйлдвэрлэл өргөжсөнтэй холбоотой.

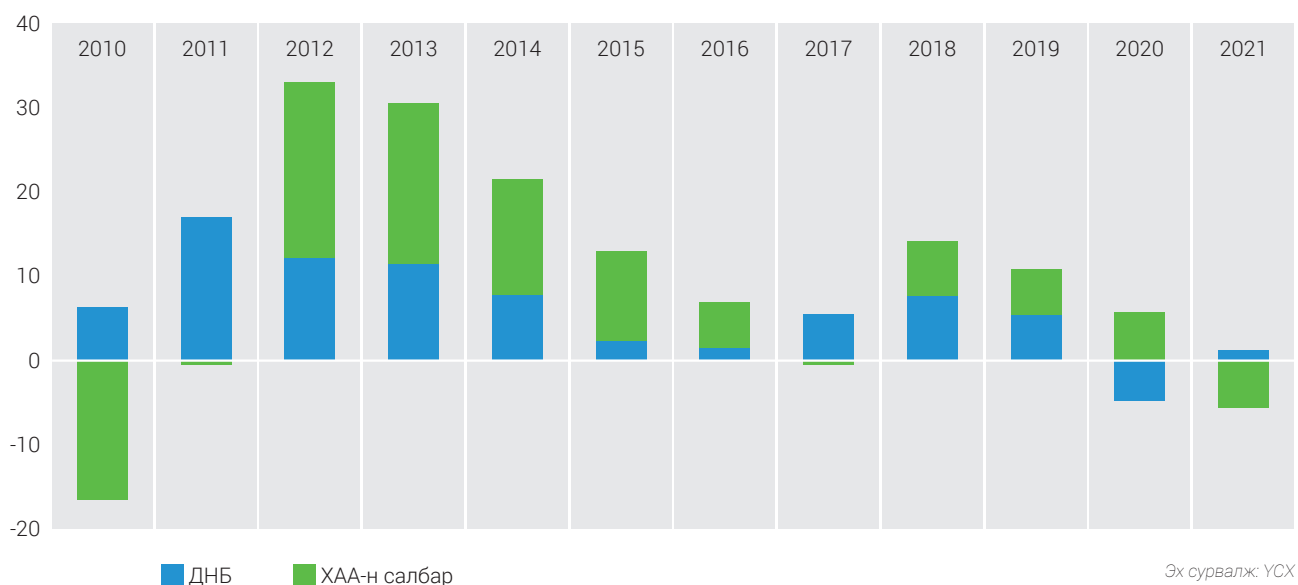
Зураг 2. ХАА-Н САЛБАРЫН ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ДНБ-Д ЭЗЛЭХ ХУВЬ



Эх сурвалж: YCX

Хөдөө аж ахуйн салбарын үйлдвэрлэл нь байгаль, цаг уурын байдлаас ихээхэн хамааралтай байна. Тухайлбал, цас зудны улмаас 2010 онд 10.3 сая мал хорогдсон<sup>5</sup> улмаас ХАА-н салбар 16.6 хувиар унасан бол цаг агаарын харьцангуй таатай байсан 2012-2015 онд дунджаар 16.2 хувийн өсөлттэй байсан байна. Тус салбар нь сүүлийн 5 жилд (2017-2021) дунджаар 2.4 хувь өсөөд байна (Зураг 3).

**Зураг 3. ДНБ БОЛОН ХАА-Н САЛБАРЫН БОДИТ ӨСӨЛТИЙН ХАНДЛАГА**



Сүүлийн 5 жил (2016-2020 он)-ийн дунджаар авч үзвэл хөдөө аж ахуйн салбарын нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн 84.1 хувийг мал аж ахуй, 15.9 хувийг газар тариалангийн салбар эзэлж байна.

Гадаад худалдааны статистик мэдээллээс харахад сүүлийн жилүүдэд нийт экспортод ХАА-н бүтээгдэхүүний экспортын эзлэх хувийн жин төдийлөн өөрчлөгдөөгүй бөгөөд хүнсний бүтээгдэхүүн, нэхмэл, нэхмэлийн бүтээгдэхүүний экспортыг оруулж тооцвол 2020 оны эцсийн байдлаар нийт экспортын 5.6 хувийг бүрдүүлж байна.

Хөдөө аж ахуйн салбарт 2020 оны байдлаар 180 мянга гаруй малчин өрхийн 298.8 мянган малчин, 1.5 мянган тариалан эрхэлдэг аж ахуйн нэгж, 16.3 мянган тариаланч өрхүүд байгаа бөгөөд Монгол Улсын нийт ажиллагчдын 23.8 хувийг бүрдүүлж байна.

## 3.1. МАЛ АЖ АХУЙ

### 3.1.1 Өнөөгийн байдал

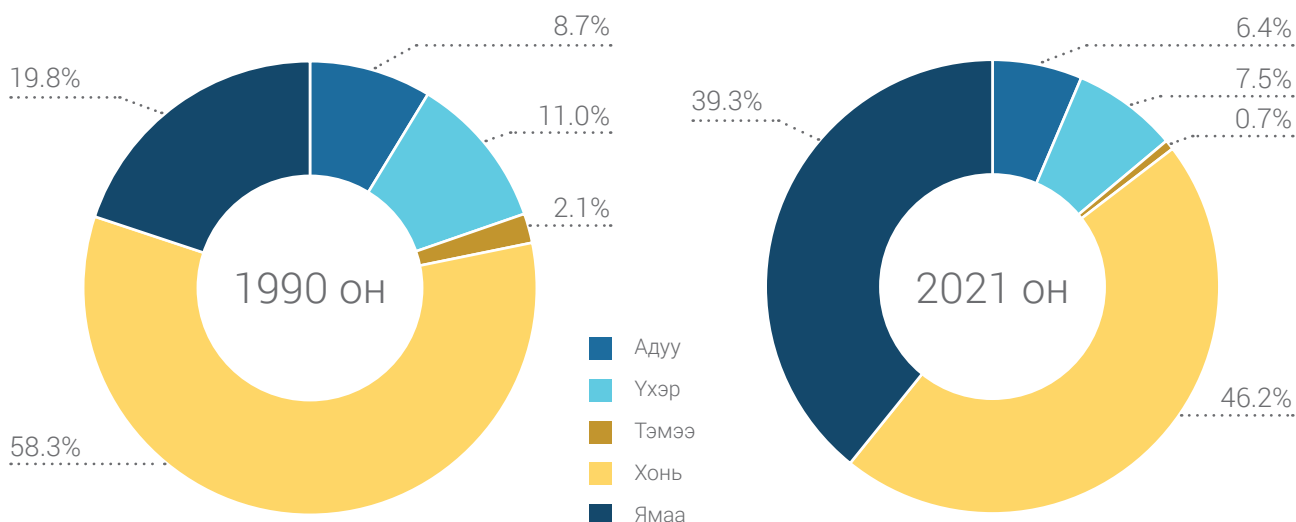
Мал аж ахуйн салбарт уламжлалт бэлчээрийн мал аж ахуй зонхилж байна. Мал тооллогыг жилийн эцэст явуулдаг болсон 1961 оноос эхлэн 1990 он хүртэл 30 жилийн хугацаанд буюу төлөвлөгөөт эдийн засгийн жилүүдэд Монгол Улсын мал сүргийн тоо дунджаар 23.1 сая толгой, хонин толгойд шилжүүлснээр<sup>6</sup> 49.5 сая толгой малтай байсан байна.

<sup>5</sup> Ү-ҮСХ, "Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга 2020" эмхэтгэл

<sup>6</sup> ҮСХ, "Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга 2020" Бог малд буюу хонин толгойд шилжүүлэх коэффициент: 1 тэмээ 5 хонь, 1 адуу 7 хонь, 1 үхэр 6 хонь, 1 ямаа 0.9 хонь. [https://1212.mn/BookLibraryDownload.aspx?url=huduu\\_aj\\_ahui\\_2019.pdf&in=Mn](https://1212.mn/BookLibraryDownload.aspx?url=huduu_aj_ahui_2019.pdf&in=Mn)

Зах зээлийн эдийн засагт шилжиж, малыг хувьчилснаас хойш малын тоо өсөж, 2021 оны байдлаар 67.3 сая толгойд хүрчээ. Мал сүргийн бүтцийг авч үзвэл 46.2 хувийг хонь, 39.3 хувийг ямаа, 7.5 хувийг үхэр, 6.4 хувийг адуу, 0.7 хувийг тэмээ эзэлж байна. Зураг 4-д харуулснаар 1990 онтой харьцуулахад сүргийн бүтцэд ямааны эзлэх хувь ихээхэн нэмэгдэж бусад малын эзлэх хувийн жин буурсан байна. Ямааны тоо толгой болон хувийн жин нэмэгдсэн нь ямааны ноолуурын үнэ цэнэ өссөнтэй холбоотой.

**Зураг 4. МАЛЫН СҮРГИЙН БҮТЭЦ, ХУВИАР**



Эх сурвалж: ҮСХ

МАН-н салбарын гол нэр төрлийн бүтээгдэхүүн болох мах, сүү, ноос, ноолуур, арьс ширний үйлдвэрлэл сүүлийн жилүүдэд харьцангуй тогтвортой, бага зэрэг өсөх хандлагатай байна (Хүснэгт 4).

**Хүснэгт 4. Гол нэр төрлийн малын гаралтай бүтээгдэхүүн**

Төрөл	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Мах, мян.тн</b>	263.4	299.3	291.7	448.0	400.0	426.2	515.2	545.0	744.5
<b>Арьс, шир, сая ширхэг</b>	8.6	11.0	10.2	15.2	14.0	14.5	19.3	19.6	27.1
<b>Хонины ноос, мян.тн</b>	17.5	20.2	22.3	25.8	27.4	30.6	33	33.7	35.6
<b>Ноолуур, мян.тн</b>	6.3	7.0	7.7	8.9	9.4	10.2	10.9	10.9	11.8
<b>Сүү, сая литр</b>	588.0	667.0	765.4	874.4	891.5	919.5	902.4	1074.2	1,082.4

Эх сурвалж: ҮСХ

Малчин өрхийн дундаж малын тоо өсөх хандлагатай байна. Тухайлбал 2012 онд 207.8 мянган малчин өрхийн 72 хувь нь 51-ээс дээш малтай байсан бол 2020 онд 79 хувь болж өссөн. Өнгөрсөн 8 жилийн хугацаанд 100-500 малтай өрхийн тоо 20 хувиар, 500-999 малтай өрхийн тоо 2.1 дахин, 1,000-аас дээш малтай өрхийн тоо 2.8 дахин тус тус өссөн байна. Нийт малчин өрхийн 63 орчим хувийг 100-1,000 хүртэлх малтай, 50 орчим хувийг 100-500 малтай өрхүүд тус тус эзэлж байна.

**Хүснэгт 5.** Малтай өрхийн тоо, малын тоо бүлэглэлээр

	2012	2020	2012	2020
<b>Бүгд</b>	<b>207,818</b>	<b>242,024</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>
51-100 малтай	32,902	32,411	16%	13%
101-200 малтай	48,474	51,185	23%	21%
201-500 малтай	50,468	67,958	24%	28%
501-999 малтай	14,276	30,327	7%	13%
1,000-1,499 малтай	3,046	8,454	1%	3%
2001-ээс дээш малтай	199	549	0.10%	0.23%
<b>50 дээш малтай өрхийн эзлэх хувь</b>			<b>72%</b>	<b>79%</b>

Эх сурвалж: ҮСХ

Мал аж ахуйн салбарын үйлдвэрлэлд шувуу, зөгийн аж ахуй багахан хувийг эзэлдэг. Улсын хэмжээнд 2015 онд 100.6 сая ширхэг өндөг үйлдвэрлэж байсан бол 2019 оны эцсийн байдлаар 178.7 сая ширхэг өндөг үйлдвэрлэж 77.6 хувиар өссөн байна. 2015 онд 155.3 тонн зөгийн бал үйлдвэрлэж байсан бол 2019 онд 221.5 тонн буюу 2015 онтой харьцуулахад 46.6 хувиар нэмэгдсэн байна.

**3.1.2 Мал аж ахуйн салбарт тулгарч буй асуудал, сорилт**

Монгол Улсын мал аж ахуйн салбар нь дараах өвөрмөц онцлогтой. Үүнд:

- Байгаль, цаг уурын хатуу ширүүн нөхцөлд дасан зохицсон нутгийн үүлдэр зонхилдог. Монгол үүлдрийн мал нь жилийн дөрвөн улиралд бэлчээрийн маллагаатай ба бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь улирлын шинж чанартай;
- Бүтээгдэхүүний гол нөөц нь төвлөрсөн зах зээл болох Улаанбаатар болон бусад томоохон хотуудаас алслагдсан, тархсан байршилтай;
- Уламжлалт мал аж ахуй нь хөдөлмөр их шингээдэг, нэг малын ашиг шим харьцангуй доогуур;
- Дотоодын зах зээлийн багтаамж бага;
- Түүхий эд бэлтгэн нийлүүлэлтийн зохистой оновчтой тогтолцоо бүрдээгүй зэрэг онцлогтой.

Мал аж ахуйн салбарын дээрх онцлог нөхцөл байдалтай холбоотойгоор дараах сорилт тулгарч байна. Үүнд:

- Дэлхийн дулаарал, цаг уурын өөрчлөлттэй холбогдуулан байгалийн гэнэтийн үзэгдэл, давагдашгүй хүчин зүйлийн эрсдэлийн нөлөөг бууруулах, дасан зохицох;
- Бэлчээрийн даац хэтэрч, цөлжилт явагдах хандлагатай байгаа тул мал сүргийн тоо, бүтцийг зохистой болгох;
- Мал сүргийн таваарлаг байдал, ашиг шимийг дээшлүүлэх;
- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, түүхий эд, бүтээгдэхүүний чанарыг дээшлүүлэхийн тулд мал эмнэлгийн үйлчилгээг сайжруулах;
- Улаанбаатар, хүн ам төвлөрсөн бусад томоохон хот суурин газрын хүнсний хангамжийг дээшлүүлэхийн тулд мах, сүүний эрчимжсэн мал аж ахуйг хөгжүүлэх;
- Тэжээл үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, байгалийн тэжээлийг орлох таримал тэжээлийг тариалах шаардлага бий болж байна.

### 3.1.3 Мал аж ахуйн салбарын тэргүүлэх чиглэл, бодлогын зорилт

Мал аж ахуйн салбарын харилцааг зохицуулж буй дараах гол хуулиуд үйлчилж байна. Үүнд:

1. Малын генетик нөөцийн тухай хууль;
2. Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль;
3. Хоршооны тухай /шинэчилсэн найруулга/ хууль;
4. Малын тоо толгойн албан татварын тухай хууль;
5. Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн биржийн тухай хууль.

Мөн тус салбарын урт, дунд хугацааны тэргүүлэх чиглэл, бодлогын зорилтыг агуулсан дараах баримт бичгүүд байна. Үүнд:

1. "Алсын хараа-2050" Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг;
2. Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр;
3. Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл;
4. Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн салбарын 2021-2024 оны стратеги төлөвлөгөө;
5. Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого;
6. "Монгол малчин" үндэсний хөтөлбөр;
7. Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих үндэсний хөтөлбөр.

Монгол Улсын урт, дунд хугацааны хөгжлийн бодлого, салбарын үндэсний хөтөлбөрүүдэд МАА-н салбарыг хөгжүүлэх, төрөөс дэмжих бодлогыг багцлан авч үзвэл дараах зорилтод чиглэж байна. Үүнд:

1. Бэлчээрийн мал аж ахуйг зонхилон эрхэлж, хүн ам олноор суурьшсан хот, суурин газрын орчмын болон тариалангийн бүс нутагт ашиг шимийн чиглэлээр төрөлжсөн эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх;
2. Бүс нутгийн онцлог, ашиг шимийн чиглэлээс хамаарч малын төрөл хоорондын харьцаа, сүргийн зохист бүтцийг бүрдүүлэх эдийн засгийн хөшүүргийг бий болгох;
3. Мал, амьтны эрүүл мэндийг хамгаалах, мал, амьтны гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний ариун цэвэр, эрүүл ахуйн шаардлагыг хангах;
4. МАА-н гаралтай бүтээгдэхүүний боловсруулалтын түвшнийг дээшлүүлэх, гол нэр төрлийн бүтээгдэхүүнээр дотоодын хэрэгцээг хангах, экспортыг нэмэгдүүлэх, экспортын зорилтот зах зээлийг судлан тогтоох;
5. Малыг бүртгэлжүүлж, малын гаралтай түүхий эд бэлтгэлийн чанар стандартыг дээшлүүлж, гарал үүслийг тодорхой болгох системийг бүрдүүлэх;
6. Малын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний бэлтгэн нийлүүлэлт, тээвэр, логистикийн тогтолцоог сайжруулах;
7. Салбарын хүний нөөцийг системтэй тогтвортой бэлтгэх, чадавхжуулах, үйлдвэрлэл эрхлэх менежментийг сайжруулах.

Дээрх зорилтыг хэрэгжүүлэх хүрээнд төрөөс бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтэд урамшуулал олгох, бэлтгэн нийлүүлэлтэд хөнгөлөлттэй зээл, хүүгийн татаас олгох, хадлан тэжээл бэлтгэх техник, тоног төхөөрөмж нийлүүлэхэд татвар, үнийн хөнгөлөлт үзүүлэх зэрэг дэмжлэг үзүүлж иржээ. Мал эмнэлгийн үйлчилгээ үзүүлэхэд олон улсын байгууллага, гадаад улсын хөнгөлөлттэй зээл, тусламжийг авч зохих дэмжлэг үзүүлж ирсэн байна.

## 3.2 ГАЗАР ТАРИАЛАН

### 3.2.1 Өнөөгийн байдал

Газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлж буй аж ахуйн нэгжийн тоо 2014 онд 1.4 мянга байсан бол 2020 онд 1.5 мянгад хүрч өсжээ. Харин газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхлэх өрхийн тоо 2014 онд 20.5 мянга байсан бол 2020 онд 16.3 мянга болж буурсан байна.

Газар тариалан эрхэлж байгаа аж ахуйн нэгжүүдийн 51.9 хувь нь Төвийн бүсэд, 20.9 хувь нь Хангайн бүсэд, 14.6 хувь нь Баруун бүсэд, 8.7 хувь нь Зүүн бүсэд тус тус үйлдвэрлэл явуулж байна.

#### Хүснэгт 6. Тариалан эрхэлж байгаа аж ахуйн нэгж болон өрхийн тоо

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Аж ахуйн нэгж</b>	1,352	1,395	1,414	1,447	1,422	1,401	1,498
<b>Өрхийн тоо</b>	20,459	18,440	17,145	15,985	15,862	14,728	16,292

Эх сурвалж: УЦХ

Газар тариалангийн гол нэр төрлийн бүтээгдэхүүнд үр тариа, төмс, хүнсний ногоо, таримал тэжээл орж байна. Техникийн ургамал, эмийн болон бусад ургамал, жимс, жимсгэнэ багахан хувийг эзэлдэг. Үр тарианы тариалалт 2020 оны байдлаар нийт тариалсан талбайн 69.4 хувийг, үүний дотор улаан буудайн тариалалт 64.1 эзэлж байна /Хүснэгт 7/.

#### Хүснэгт 7. Газар тариалангийн үйлдвэрлэл, тариалсан талбай

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Тариалсан талбай (мян.га)</b>											
<b>Нийт</b>	<b>316.4</b>	<b>347.4</b>	<b>381.7</b>	<b>418.0</b>	<b>444.4</b>	<b>527.7</b>	<b>508.3</b>	<b>527.0</b>	<b>511.8</b>	<b>526.0</b>	<b>588.0</b>
<b>Үр тариа</b>	259.2	299.9	306.2	293.3	315.0	390.7	377.8	390.9	366.8	369.4	407.9
<b>Буудай</b>	250.2	291.4	297.3	275.6	291.2	361.2	355.1	365.7	342.4	343.5	377.0
<b>Төмс</b>	13.8	15.4	16.8	15.5	13.2	12.8	15.0	15.1	12.9	14.9	19.0
<b>Хүнсний ногоо</b>	7.0	7.8	7.9	8.3	8.7	7.7	9.1	8.4	8.9	8.4	10.6
<b>Тэжээлийн ургамал</b>	11.1	10.9	13.8	14.4	17.0	23.8	29.9	26.0	46.3	43.8	84.5
<b>Жимс, жимсгэнэ</b>	1.1	1.5	1.9	2.7	2.7	2.7	3.0	2.7	3.9	3.0	3.3
<b>Хураан авсан ургац: (мян.тн)</b>											
<b>Үр тариа</b>	355.1	446.1	479.4	387.0	518.8	216.3	483.5	238.1	453.8	433.3	430.3
<b>Буудай</b>	345.5	435.9	465.3	368.5	488.3	204.0	467.1	231.4	436.1	411.4	406.1
<b>Төмс</b>	168.0	201.6	245.9	191.6	161.5	163.8	165.3	121.8	168.9	192.2	244.3
<b>Хүнсний ногоо</b>	82.3	99.0	99.0	101.8	104.8	72.3	94.4	82.1	100.7	99.5	121.2



<b>Тэжээлийн ургамал</b>	34.8	40.4	46.2	42.6	44.3	49.2	53.4	47.9	123.8	121.1	182.1
<b>Жимс, жимсгэнэ</b>	0.578	1.8	0.595	1.6	1.2	1.4	1.6	1.5	1.7	1.8	1.6

Эх сурвалж: ҮСХ

Сүүлийн 5 жилийн хандлагаас харахад хураасан ургацын өсөлт, бууралт бүтээгдэхүүний нэр төрлөөс хамааран харилцан адилгүй байна. Тухайлбал, хураасан улаан буудай, төмс, хүнсний ногооны хэмжээ хэлбэлзэж ирсэн бол таримал тэжээлийн хэмжээ жилээс жилд нэмэгдсэн дүнтэй байна /Хүснэгт 7/.

Газар тариалангийн салбар байгаль, цаг уурын байдлаас ихээхэн хамааралтай байгаа нь тухайн жилийн хураан авсан нийт ургац болон га-гийн ургацын хэмжээнээс харагдаж байна. Тухайлбал цаг уурын нөхцөл таагүй байсан 2015, 2017 онд улаан буудай, 2017 онд төмсний га-гийн ургац мэдэгдэхүйц буурсан байна /Хүснэгт 8/. Мөн тухайн онуудад улаан буудайн га-гийн ургацын хэмжээ буурснаас нийт хураасан улаан буудайн хэмжээ ихээхэн буурсныг Хүснэгт 8-аас харж болно.

#### Хүснэгт 8. Улаан буудай, төмсний ургацын хэмжээ

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	<b>Дундаж</b>
<b>Нийт хураасан улаан буудай, мян.тн</b>	345.5	435.9	465.3	368.5	488.3	204.0	467.1	231.4	436.1	411.4	406.1	<b>387.2</b>
<b>1 га-аас хураасан улаан буудай, цн</b>	13.8	15.0	15.6	13.8	16.8	5.6	13.2	6.3	12.7	12.0	10.8	<b>12.3</b>
<b>1 га-аас хураасан төмс, цн</b>	121.6	131.1	146.2	123.6	122.3	127.5	110.0	80.4	130.7	128.7	128.4	<b>122.8</b>

Эх сурвалж: ҮСХ

Манай Улсын хувьд 1 га-гаас хураан авч буй улаан буудайн ургац дэлхийн дунджаас ойролцоогоор 3 дахин доогуур байна. Байгаль цаг уурын нөхцөл ихээхэн таатай, ХАА-н хөгжил өндөр түвшинд хүрсэн Шинэ Зеланд, Англи зэрэг улсад 1 га-гаас дунджаар 80-90 центнер буудай хураан авч байна. Манай Улсын хувьд 2010-2020 онд 1 га-аас дунджаар 12.3 центнер улаан буудай хураан авчээ.

Дотоодын газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн нийт дотоодын зах зээлд эзлэх хувийн жинг Хүснэгт 9-д харууллаа. Уг хүснэгтээс харахад сүүлийн 6 жилийн дунджаар улаан буудайн 82.7 хувь, төмсний 98.0 хувь, хүнсний ногооны 55.9 хувийг дотоодын үйлдвэрлэлээс нийлүүлсэн байна.

#### Хүснэгт 9. Газар тариалангийн бүтээгдэхүүний дотоодын үйлдвэрлэл ба нийт нийлүүлэлтийн харьцаа, /хувиар/

Үзүүлэлт	Дотоодын үйлдвэрлэл/Нийт дотоодын зах зээлд нийлүүлэлт (%)					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
<b>Улаан буудай</b>	90.7	74.3	94.3	64.9	96.4	75.9
<b>Төмс</b>	90.6	99.4	100.0	98.2	99.5	100.0
<b>Хүнсний ногоо</b>	57.4	57.4	52.0	54.2	54.3	60.3

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Газар тариалангийн эрчимжилтийг харуулах нэг үзүүлэлт нь усалгаатай талбайн хэмжээ бөгөөд манай улсын нийт тариалсан талбайд усалгаатай талбайн эзлэх хувь бага боловч нэмэгдэх хандлагатай байна. Тухайлбал, 2015 онд нийт тариалсан талбайд усалгаатай талбайн эзлэх хувь 8.6 байсан бол 2020 онд 10.2 хувь байна.

#### Хүснэгт 10. Нийт тариалсан талбайд усалгаатай талбайн эзлэх хувь

Үзүүлэлт	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	мянган га					
<b>Нийт тариалсан талбай</b>	527.7	508.3	527	511.8	526.0	588.0
<b>Үүнээс усалгаатай талбай</b>	45.2	35.7	36	36.5	47.3	60.2
<b>Нийт дүнд эзлэх хувь</b>	<b>8.6</b>	<b>7</b>	<b>6.8</b>	<b>7.1</b>	<b>9.0</b>	<b>10.2</b>

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

### 3.2.2 Газар тариалангийн салбарт тулгарч буй асуудал, сорилт

Тус салбарт ойрын хугацаанд дараах сорилт тулгарч байна. Үүнд:

- Байгаль, уур амьсгалын өөрчлөлттэй холбоотой эрсдэл өндөр хэвээр байна.
- Усалгаатай тариалангаас бусад тариалангийн ургац цаг уурын нөхцөлөөс маш өндөр хамааралтай. Байгаль цаг уурын эрсдэлээс хамгаалах, саармагжуулах даатгал болон бусад хэрэгслийг нэвтрүүлэх хэрэгцээ байна.
- Шинэ технологи, инновацын нэвтрэлт удаан, техник тоног төхөөрөмжийн хангамж сайнгүй, бүтээмж, үр ашиг доогуур /га-гийн ургац/ байна. Үүнд онцгой анхаарч үр дүнтэй бодлого, дэмжлэг, хөшүүргийг тодорхой болгох хэрэгтэй.
- Хүнсний ногооны дотоодоос нийлүүлэх үрийн хэмжээ нийт хэрэгцээг хангахгүй, импортын өндөр хамааралтай байна. Үрийн аж ахуйг зах зээлийн нөхцөлд зохицуулан хөгжүүлэх шаардлагатай.
- Хөрсний үржил шим, чанар муудах хандлагатай, тариалангийн талбайн хамгаалалтын ойн зурвас хангалтгүй байгаад анхаарч байгаль орчныг хамгаалах, мод тарих, цөлжилттэй тэмцэх бодлогын хэрэгжилттэй уялдуулах.
- Төмс, хүнсний ногоог хадгалах зорь, агуулах хангалтгүй байгааг шийдэх эдийн засгийн арга, хэрэгслийг ашиглах.
- Тээвэр, логистикийн үйлчилгээг сайжруулах шаардлагатай байна.

### 3.2.3 Газар тариалангийн салбарын тэргүүлэх чиглэл, бодлогын зорилт

Газар тариалангийн салбарын харилцааг зохицуулж буй гол хуулиуд, тэдгээрийн зорилгыг дараах хүснэгтэд харуулав.

## Хүснэгт 11. Газар тариалангийн салбарын харилцааг зохицуулж буй хуулиуд

Хуулийн нэр	Хуулийн зорилго
<b>1. Тариалангийн тухай</b>	Тариалан эрхлэх, тариалангийн бүс нутгийг тогтоох, тариалангийн газрыг зүй зохистой ашиглах, хөрсийг хамгаалах, сайжруулах, тариалангийн болон эрчимжсэн мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг хослуулан хөгжүүлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулах
<b>2. Үрийн тариалангийн даатгалын тухай</b>	Үрийн тариаланг албан журмаар даатгуулахтай холбогдсон даатгалын компани болон иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хооронд үүсэх харилцааг зохицуулах
<b>3. Таримал ургамлын үр, сортын тухай</b>	Таримал ургамлын үрийн салбарын хөгжлийг дэмжих, үрийн салбарын судалгаа, шинжилгээ, инновацыг хөгжүүлэх, үрийн шударга худалдааг төлөвшүүлэх, генетик нөөцийг хамгаалах, тогтвортой ашиглах, таримал ургамлын шинэ сорт бүтээх, сорт бүтээгчийн эрхийг хамгаалах, хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, тэдгээртэй холбогдсон харилцааг зохицуулах
<b>4. Ургамал хамгааллын тухай</b>	Бэлчээрийн болон таримал ургамлыг ургамлын өвчин, хөнөөлт шавж, мэрэгч амьтан, хог ургамлаас хамгаалах, түүнтэй тэмцэх, хорио цээр тогтоох, хяналт тавих үйл ажиллагаатай холбогдон төр, иргэн, хуулийн этгээдийн хооронд үүсэх харилцааг зохицуулах
<b>5. Хөрс хамгаалах, цөлжилтөөс сэргийлэх тухай</b>	Хөрсийг доройтлоос хамгаалах, нөхөн сэргээх, цөлжилтөөс сэргийлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулах
<b>6. Хүнсний тухай</b>	Хүн амын хүнсний хэрэгцээг чанартай, шим тэжээллэг, аюулгүй хүнсээр тогтвортой, хүртээмжтэй хангах, хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэхтэй холбогдон үүсэх харилцааг зохицуулах

Тус салбарын урт, дунд хугацааны тэргүүлэх чиглэл, бодлогын зорилтыг агуулсан дараах баримт бичиг байна. Үүнд:

1. “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг;
2. Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр;
3. Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл;
4. Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн салбарын 2021-2024 оны стратеги төлөвлөгөө;
5. Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого;
6. “Хүнсний ногоо” үндэсний хөтөлбөр;
7. “Жимс жимсгэнэ” үндэсний хөтөлбөр.

Монгол Улсын урт, дунд хугацааны хөгжлийн бодлого, салбарын үндэсний хөтөлбөр, стратеги төлөвлөгөөнд дэвшүүлсэн газар тариалангийн салбарыг хөгжүүлэх, төрөөс дэмжих бодлогын тэргүүлэх чиглэл, зорилгыг багцалж дор дурдав. Үүнд:

- Тариалангийн газрыг эдийн засгийн эргэлтэд бүрэн оруулж, тариалангийн үйлдвэрлэлийг эрчимжсэн мал аж ахуйтай хослон хөгжүүлж, тэдгээрийг эрхлэх бүс нутгийг оновчтой тогтоох;

- > Эдийн засгийн үр ашигтай, хөрсний үржил шимд ээлтэй таримал, сортыг нутагшуулах, бүс нутгийн хөрс, цаг уурын онцлогт тохирсон ирээдүйтэй, баталгаажсан таримал үрийн хэрэгцээг дотоодын үйлдвэрлэлийн үрээр хангах, үр, сортын тариалан, үрийн аж ахуйн тогтолцоог зах зээлийн нөхцөлд нийцүүлэн хөгжүүлэх;

---

- > Хөрсний бүтэц, үржил шимд сөрөг нөлөөгүй дэвшилтэт технологид суурилсан машин, тракторыг сонгож парк бүрдүүлэх, газар тариалан, мал аж ахуйн үйлдвэрлэлд нэвтрүүлэх, техникийн засвар үйлчилгээний тогтвортой сүлжээ байгуулах, зарим машин, багаж, эд ангийг дотооддоо үйлдвэрлэх, угсрах үйл ажиллагааг дэмжих;

---

- > Усны хайгуул, судалгаанд тулгуурлан гадаргын болон бороо, цасны усыг хуримтлуулах, услалтын системийн ашиглалтыг сайжруулах, усалгаатай тариалангийн талбайн хэмжээг нэмэгдүүлэх;

---

- > Төмс, хүнсний ногоо, жимс, жимсгэнийн тариалалтад ус, эрчим хүчний зарцуулалт багатай, байгаль орчинд халгүй дуслын болон хөрсөн доороос нэвчүүлэх усалгааны дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлэх;

---

- > Химийн гаралтай бордоо, ургамал хамгааллын бэлдмэлийн цогц арга хэмжээг хэрэгжүүлэх, түүнд тавих хяналтыг төлөвшүүлэх;

---

- > Жимс, жимсгэнийн тариалалт, нэр төрлийг нэмэгдүүлэх;

---

- > Үр тариа, буурцагт болон бусад таримлын төрөл, сортыг нэмэгдүүлэх, буудай, төмс, хүнсний ногоо, тосны ургамлын үйлдвэрлэлээр дотоодын хэрэгцээг бүрэн хангах, улмаар экспортын чиг баримжаатайгаар хөгжүүлэх;

---

- > Эрчимжсэн мал аж ахуйг бүх төрлийн тэжээлээр хангах, уургийн өндөр агууламжтай таримлыг нутагшуулах, сортын үрийн нөөц бүрдүүлэх;

---

- > Өвөл, зуны хүлэмжийн болон зоорийг аж ахуйг хөгжүүлэн хүнсний ногооны тариалалтыг нэмэгдүүлж, хот, суурин гийн хүн амыг жилийн турш шинэ ургацын ногоогоор тогтвортой хангах зэрэг болно.

# 4.



## Хөдөө аж ахуйн салбарын төсвийн зарцуулалт, дэмжлэг, урамшуулал

### 4.1 ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛАЛ, АНГИЛАЛ

Аль ч улс оронд хөдөө аж ахуйн салбар нь хөдөлмөр их шингээдэг, уур амьсгалын өөрчлөлт, ган зудад өртөмтгий буюу харьцангуй эрсдэл өндөртэй, ядуурал, хүнсний аюулгүй байдал, хоол тэжээлийн хангамж, биологийн төрөл зүйл, байгаль орчны тогтвортой байдалд чухал нөлөө үзүүлэхүйц салбар тул төрийн оролцоо, зохицуулалт ихтэй байх хандлагатай байдаг.

Монгол Улсын хувьд зөвхөн хоёр улстай хиллэдэг, хөдөө аж ахуйн гол нэр төрлийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл, бэлтгэн нийлүүлэлт нь олон улсын зах зээл болоод дотоодын төвлөрсөн зах зээлээс харьцангуй хол байрлалтай, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл нь улирлын шинж чанартай бөгөөд улс орны хүнсний хангамж, аюулгүй байдал, ажил эрхлэлт, хөдөөгийн хөгжилд хөдөө аж ахуйн салбар нь чухал нөлөөтэй.

Мөн Монгол Улсын хөдөө аж ахуйн салбар нь байгаль цаг уураас ихээхэн хамааралтай, бүтээмж доогуур, бэлтгэн нийлүүлэлт, тээвэр, агуулахын сүлжээ сул хөгжсөн тул төрийн зохицуулалт, дэмжлэг шаардлагатай байдаг.

Зах зээлийн эдийн засагт шилжиж эхэлсэн 1990-ээд оноос хойш төрөөс хөдөө аж ахуйн салбарын хууль, эрхзүйн тогтолцоог шинэчлэх, салбарын бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийг дэмжих, хүнсний хангамжийг сайжруулах, малчид, тариаланчдын орлогыг нэмэгдүүлэх, техник, технологийн шинэчлэл хийх, цаг уурын эрсдэлийг бууруулах чиглэлээр бодлого, хөтөлбөр гарган хэрэгжүүлж ирсэн байна.

Энэ хүрээнд хөдөө аж ахуйн урамшуулал, дэмжлэгийг үзүүлж ирсэн. Манай улсын хувьд дээр дурдсан ЭЗХАХБ-ын ангилалд байгаа тодорхой нэр төрлийн урамшуулал, дэмжлэгийг ХАА-н салбарт үзүүлж ирсэн. Үүнийг Хүснэгт 12-д тоймлон авч үзлээ.

**Хүснэгт 12.** Монгол Улсад хэрэгжүүлж буй ХАА-н дэмжлэг, урамшуулал

ЭЗХАХБ-ын ангилал		Монгол Улсад хэрэгжүүлж ирсэн харгалзах урамшуулал, дэмжлэг
1	<b>Зах зээл болон үйлдвэрлэгчдийг шууд дэмжих арга хэмжээ</b>	
	Зах зээлийг дэмжихэд чиглэсэн арга хэмжээ	
	Үйлдвэрлэгчийг шууд дэмжсэн арга хэмжээ	
	-Үйлдвэрлэлийн хэмжээнд суурилсан шууд төлбөрүүд	Ноос, ноолуур, арьс шир, сүү, улаан буудайн татаас (урамшуулал)
	-Хувьсах орцын татаас	Таримлын үр, суулгац, түлш шатахуун, бордоо, пестицидийн дэмжлэг
	Үйлдвэрлэгчдэд олгосон гамшгийн төлбөр болон бусад нөхөн төлбөр	
2	-Нэгж талбай эсвэл мал дээр үндэслэсэн нөхөн төлбөр	Гоц халдварт өвчний үед малын устгалд зориулсан нөхөн төлбөр
	<b>Бүтцийн өөрчлөлт болон хөдөөгийн хөгжилд чиглэсэн арга хэмжээ</b>	
	ХАА-н салбарын өрсөлдөх чадварыг сайжруулах арга хэмжээ	ХАА-н салбарын өрсөлдөх чадварыг сайжруулах арга хэмжээнүүд
	ХАА-н бүтцийг сайжруулахад чиглэсэн дэмжлэг	Эрчимжсэн МАА-г хөгжүүлэх дэмжлэгүүд
	ХАА-н гаралтай хүнсний үйлдвэрлэлийн бүтцийн өөрчлөлтийн дэмжлэг	
	Ойн аж ахуйг дэмжих	
	Байгаль орчин, хөдөөгийн хөгжилд чиглэсэн дэмжлэг	Бэлчээр хамгаалах арга хэмжээ, худаг гаргах
	Хөдөөгийн хүн ам, эдийн засгийг дэмжих арга хэмжээ	Хөдөөгийн хүн ам, эдийн засгийг дэмжих бусад арга хэмжээнүүд
Орон нутгийн чадавхыг бэхжүүлэх арга хэмжээ	Чадавх бэхжүүлэх сургалтууд	
3	<b>ХАА-тай холбоотой ерөнхий дэмжлэг</b>	
	Судалгаа, хөгжүүлэлт, зөвлөх болон шинжээчийн үйлчилгээ	ХАА-н салбарын судалгаа, шинжилгээ
	Мэргэжлийн сургалтын дэд бүтэц	
	Мэргэшсэн үйлчилгээ	Мал эмнэлгийн үйлчилгээ
	Хүнсний аюулгүй байдал, чанарын хяналт	Хүнсний аюулгүй байдал, чанарын хяналтын арга хэмжээнүүд
	Мал эмнэлгийн хяналт	Мал эмнэлэг, хорио цээрийн мэргэжлийн хяналт
	Ургамлын эрүүл мэндийн хяналт	Ургамлын эрүүл мэндийн мэргэжлийн хяналт
4	Малчид, тариаланчдын болон бусад ТББ-уудад зориулсан дэмжлэг	Малчид, тариаланчдын хоршоодыг дэмжих арга хэмжээнүүд, загвар хоршоо
	ХАА-ын бодлогын бусад арга хэмжээ	Холбогдох арга хэмжээ

Мөн дэмжлэгийн хэлбэрээс хамааруулан мөнгөн болон мөнгөн бус гэж ангилж болно. Монгол Улсын хөдөө аж ахуйн салбарын мөнгөн дэмжлэгт ноос, ноолуур, арьс шир, улаан буудай, мах, сүүний татаас орох бөгөөд эдгээр нь салбарын төсвийн зарлагад өндөр хувийн жин эзэлдэг.

## 4.2 ХХААХҮ-ИЙН САЛБАРЫН ТӨСВИЙН ЗАРДАЛ, ТҮҮНИЙ БҮТЭЦ

ХХААХҮ-ийн салбарын улсын төсвийн зарлага ба цэвэр зээлийн дүн нь сүүлийн 10 жилийн дунджаар Монгол Улсын ДНБ-ний 1.1 хувь, нэгдсэн төсвийн зарлагын 3.0 хувийг тус тус эзэлж байна.

**Хүснэгт 13.** ХХААХҮ-ийн салбарын улсын төсвийн зарлага /тэрбум төгрөг/

Он	Нийт зарлага ба цэвэр зээл	Үүнээс:			ДНБ, оны үнээр	Нийт зарлага ба цэвэр зээлд эзлэх хувь			Нийт зарлага ба цэвэр зээлийн ДНБ-д эзлэх хувь
		Урсгал зардал	Хөрөнгийн зардал	Эргэж төлөгдөх төлбөрийг хассан цэвэр зээл		Урсгал зардал	Хөрөнгийн зардал	Эргэж төлөгдөх төлбөрийг хассан цэвэр зээл	
	1	2	3	4	5	2:1	3:1	3:1	1:5
2010	129.9	81.7	35.6	12.5	9,756.6	62.9%	27.4%	9.6%	1.3%
2011	514.2	92.1	62.6	359.4	13,173.8	17.9%	12.2%	69.9%	3.9%
2012	180.7	78.8	77.0	25.0	16,688.4	43.6%	42.6%	13.8%	1.1%
2013	178.0	93.5	54.2	30.4	19,174.2	52.5%	30.4%	17.1%	0.9%
2014	134.8	101.5	50.3	-16.9	22,227.1	75.3%	37.3%	-12.6%	0.6%
2015	57.4	89.9	4.8	-37.3	22,894.8	156.6%	8.4%	-65.0%	0.3%
2016	142.2	113.5	23.0	5.7	23,931.3	79.8%	16.2%	4.0%	0.6%
2017	272.5	99.5	48.9	124.0	28,010.7	36.5%	18.0%	45.5%	1.0%
2018	172.5	102.6	27.6	42.3	32,582.6	59.5%	16.0%	24.5%	0.5%
2019	167.2	121.7	40.2	5.3	37,839.2	72.8%	24.0%	3.2%	0.4%
2020	347.9	307.8	20.6	19.5	37,453.3	88.5%	5.9%	5.6%	0.9%
<b>Дундаж</b>	<b>208.8</b>	<b>116.6</b>	<b>40.4</b>	<b>51.8</b>	<b>23975.6</b>	<b>67.8%</b>	<b>21.7%</b>	<b>10.5%</b>	<b>1.1%</b>

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

ХХААХҮ-ийн салбарын улсын төсвийн зарлага ба цэвэр зээлийн бүтцийг авч үзвэл сүүлийн 10 жилийн дунджаар 67.8 хувийг урсгал зардал, 21.7 хувийг хөрөнгийн зардал, 10.5 хувийг эргэж төлөгдөх төлбөрийг хассан цэвэр зээл эзэлж байна.

Урсгал зардлын бүтцийг харахад сүүлийн 10 жилийн дунджаар нийт урсгал зардалд бараа, үйлчилгээний зардлын эзлэх хувь 47.8 байгаа бол түүнд татаас, шилжүүлгийн эзлэх хувь 52.2 байна. Хүснэгт 14-өөс харахад урсгал зардалд татаас, шилжүүлгийн эзлэх хувь зарим жилд 78.0 хувь (2020 он)-д хүрсэн байна. Урсгал шилжүүлгийн хэмжээ 2020 онд огцом нэмэгдсэн нь УИХ, Засгийн газрын тогтоолоор малчдын орлого болон үндэсний үйлдвэрүүдийг дэмжих зорилгоор

ноолуурын зах зээлийн суурь үнэ дээр 1 кг тутамд 20,000 төгрөг буюу нийт 175.0 тэрбум төгрөгийн урамшууллыг малчин, мал бүхий иргэдэд мөнгөн шилжүүлэг хэлбэрээр олгосонтой холбоотой.

**Хүснэгт 14.** ХХААХҮ-ийн салбарын төсвийн урсгал зардлын бүтэц, /дүнд эзлэх хувиар/

Он	Бараа, үйлчилгээний зардал	Татаас ба шилжүүлэг	Татаас	Хувийн хэвшлийн байгууллагад олгох татаас	Урсгал шилжүүлэг	Нийт з Урсгал зардал
2010	45.7%	54.3%	15.5%	15.5%	38.8%	37.9%
2011	71.1%	28.9%	28.6%	28.6%	0.3%	0.0%
2012	43.2%	56.8%	56.2%	56.2%	0.6%	0.0%
2013	44.1%	55.9%	54.9%	54.9%	1.1%	0.0%
2014	49.8%	50.2%	49.3%	49.3%	1.0%	0.0%
2015	40.1%	59.9%	59.0%	58.9%	0.9%	0.0%
2016	56.1%	43.9%	42.9%	42.9%	1.0%	0.2%
2017	45.1%	54.9%	53.6%	53.6%	1.3%	0.3%
2018	49.7%	50.3%	49.2%	49.2%	1.1%	0.3%
2019	58.7%	41.3%	39.9%	39.9%	1.4%	0.2%
2020	22.0%	78.0%	20.3%	19.9%	57.7%	57.0%
<b>дундаж</b>	<b>47.8%</b>	<b>52.2%</b>	<b>42.7%</b>	<b>42.6%</b>	<b>9.6%</b>	<b>8.7%</b>

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Төсвийн зарлагын эдийн засгийн ангиллаар урамшуулал, дэмжлэг нь дотроо төрийн өмчит байгууллагад болон хувийн хэвшлийн байгууллагад олгох татаасаас бүрдэнэ. ХХААХҮ-ийн салбарын хувьд хувийн хэвшлийн байгууллагад олгох татаас, урамшуулал дийлэнхийг бүрдүүлж байна. Энэхүү татаас нь арьс, шир, ноос, улаан буудай, сүүний урамшуулал хэлбэрээр олгосон хөрөнгөөс голлон бүрдэж байна.

ХХААХҮ-ийн салбарын төсвийн хувьд 2011-2019 онд шилжүүлгийн хэмжээ нь дунджаар урсгал зардлын 1.0 хувийг эзэлж байсан бол 2020 онд 57.7 хувийг эзэлсэн байна. Энэ нь 2020 онд нийт 175.0 тэрбум төгрөгийн ноолуурын урамшуулал олгосонтой холбоотой.

Үүнээс харахад тус салбарын урсгал зардалд татаас, шилжүүлэг хэлбэрээр олгох гарцын мөнгөн дэмжлэг өндөр хувь эзэлж байна.



### 4.3 УЛСЫН ТӨСВИЙН ТАТААС, ДЭМЖЛЭГИЙН ЗАРДАЛ

Өнгөрсөн хугацаанд ХАА-н салбарт улсын төсвөөс татаас, шилжүүлгээс гадна бусад олон төрлийн дэмжлэгийг үзүүлж ирсэн. ХАА-н салбарт 2010-2020 онд зарцуулсан улсын төсвийн нийт дэмжлэгийг Хүснэгт 15-аар харуулав.

**Хүснэгт 15.** ХАА-н салбарын нийт дэмжлэг, /тэрбум төгрөг/

Үзүүлэлт	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Нийт
<b>ХАА-н салбарын нийт татаас, дэмжлэг</b>	<b>35.3</b>	<b>69.2</b>	<b>98.7</b>	<b>95.6</b>	<b>93.9</b>	<b>51.4</b>	<b>96.7</b>	<b>112.6</b>	<b>88.9</b>	<b>86.4</b>	<b>264.8</b>	<b>1,093.3</b>
<b>1 Мал аж ахуй</b>	14.7	49.2	59.6	59.4	57.3	41.9	77.8	101.5	64.8	59.0	238.2	<b>823.4</b>
1.1 Татаас, шилжүүлэг (мөнгөн)		9.9	29.4	29.7	30.7	26.7	43.1	38.4	39.0	35.5	214.2	<b>496.4</b>
1.2 Мөнгөн бус дэмжлэг	14.7	39.4	30.1	29.7	26.6	15.2	34.6	63.1	25.8	23.5	24.0	<b>326.9</b>
1.2.1 Мал аж ахуйг дэмжсэн арга хэмжээ	9.0	19.7	9.5	14.7	13.5	3.6	4.5	42.7	1.6	3.4	3.2	<b>125.4</b>
1.2.2 Мал эмнэлгийн үйлчилгээ	5.7	19.7	20.6	15.1	13.1	11.6	30.1	20.5	24.2	20.1	20.9	<b>201.5</b>
<b>2 Газар тариалан</b>	20.6	19.9	39.2	36.1	36.6	9.5	18.9	11.1	24.1	27.3	26.6	<b>269.9</b>
2.1 Татаас (мөнгөн)	10.9	14.5	27.8	25.3	24.7	5.6	15.0	7.9	12.9	22.4	22.7	<b>189.7</b>
2.2 Мөнгөн бус дэмжлэг	9.7	5.5	11.3	10.8	11.8	3.9	4.0	3.3	11.1	4.9	3.9	<b>80.1</b>

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Дээрх хүснэгтээс харахад ХАА-н салбарт 2010-2020 онд нийт 1 их наяд 93.3 тэрбум төгрөгийн, дэмжлэгийг улсын төсвөөс үзүүлсэн байх бөгөөд үүний 75.3 хувь буюу 823.4 тэрбум төгрөгийг МАА-н салбарт, 24.7 хувь буюу 269.9 тэрбум төгрөгийг газар тариалангийн салбарт тус тус зарцуулсан байна.

ХАА-н салбарын нийт дэмжлэгийн 62.8 хувь буюу 686.2 тэрбум төгрөг нь мөнгөн хэлбэрийн, 37.2 хувь буюу 407.1 тэрбум төгрөгийн мөнгөн бус дэмжлэг байна.

Мөнгөн хэлбэрийн дэмжлэгт ноос, арьс шир, мах, сүү, ноолуур, улаан буудайн мөнгөн урамшуулал болон хүүгийн хөнгөлөлт хамрагдаж байна.

Олон улсад түгээмэл ашигладаг ЭЗХХАБ-ын аргачлалын дагуу мөнгөн бус дэмжлэгт дараах арга хэмжээг хамруулсан болно. Үүнд:

- > ХАА-н хоршоодод болон мал эмнэлгийн нэгжид зээлийн дэмжлэг үзүүлэх;
- > Малд үзлэг ангилалт хийх, хээлтүүлэгч мал шинээр нөхөн тавих баталгаажуулах;
- > Мал бүртгэлжүүлэх арга хэмжээ;

- > Бэлчээр хадлангийн талбайг сайжруулж, тэжээлийн ургамал тариалах иргэн, ААН-д үзүүлэх дэмжлэг;
- > Хадлан тэжээл үйлдвэрлэлийн техник, тоног төхөөрөмж худалдан авч иргэн, ААН-д хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр зээл олгох;
- > Инженерийн хийцтэй худаг, уст цэгийг шинээр гаргах;
- > Бэлчээрийн ургамал хамгаалал /үлийн цагаан оготно, царцаатай тэмцэх арга хэмжээ/;
- > Эрчимжсэн МАА-г дэмжих хөнгөлөлттэй зээл;
- > Өвс тэжээлийн нөөц бүрдүүлэх;
- > Мал эмнэлгийн үйлчилгээ;
  - Халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх;
  - Гоц халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх;
  - Архаг халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх;
  - Ариутгал, халдваргүйжүүлэлт;
- > Газар тариалангийн салбарт үзүүлсэн дараах дэмжлэг;
  - Түлш, шатахууны хөнгөлөлттэй зээл;
  - Бордоо;
  - Тоног, төхөөрөмжийн зээл;
  - Үрийн буудайн дэмжлэг;
  - Ургамал хамгааллын бодис;
  - Усалгаатай тариаланг дэмжих арга хэмжээ;
  - Хүнсний ногоо, хүлэмжийн аж ахуйн дэмжлэг;
  - Жимс, жимсгэнийн аж ахуйн дэмжлэг зэрэг болно.

2010-2020 онд олгосон мөнгөн дэмжлэгийг нэр, төрлөөр нь доорх хүснэгтэд харуулав.

**Хүснэгт 16.** ХАА-н салбарын мөнгөн дэмжлэг /тэрбум төгрөг/

Үзүүлэлт	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Нийт
Улаан буудайн урамшуулал	10.9	14.5	27.8	25.3	24.7	5.6	15.0	7.9	12.9	22.4	22.7	<b>189.7</b>
Ноосны урамшуулал		9.9	29.4	18.3	18.3	18.3	19.4	22.6	22.5	18.6	19.4	<b>196.6</b>
Арьс, ширний урамшуулал					2.9	8.4	9.3	13.0	11.8	12.3	9.9	<b>67.5</b>
Сүүний урамшуулал											1.0	<b>1.0</b>
Нөөцийн мах бэлтгэлийн урамшуулал				11.4	9.5		14.5					<b>35.4</b>
Нөөцийн мах бэлтгэлийн зээлийн хүүгийн хөнгөлөлт								2.7	4.7	4.7	3.8	<b>15.9</b>

Ноолуурын урамшуулал											174.9	<b>174.9</b>
Ноолуур бэлтгэлийн зээлийн хүүгийн хөнгөлөлт											5.1	<b>5.1</b>
<b>Нийт</b>	<b>10.9</b>	<b>24.3</b>	<b>57.2</b>	<b>55.0</b>	<b>55.4</b>	<b>32.2</b>	<b>58.1</b>	<b>46.2</b>	<b>51.9</b>	<b>57.9</b>	<b>236.9</b>	<b>686.2</b>

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Анх 2007 онд улаан буудайн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлж, хүн амын хэрэгцээг дотоодын улаан буудайгаар үйлдвэрлэсэн гурилаар хангах зорилтын хүрээнд зохих шаардлага хангасан иргэд, ААН-ийн хураан авсан улаан буудайн тонн тутамд 80.0 мянган төгрөгийн урамшууллыг улсын төсвөөс олгож эхэлсэн байна. Түүнчлэн 2011 оноос ноос, 2013 оноос нөөцийн мах бэлтгэл, 2014 оноос арьс, шир, 2020 оноос сүүний үйлдвэрлэлд тус тус урамшуулал улсын төсвөөс олгож эхэлжээ. Мөн 2020 онд малчид, мал бүхий иргэдэд бэлтгэсэн ноолуурын кг тутамд 20.0 мянган төгрөгийн урамшууллыг улсын төсвөөс мөнгөн шилжүүлэг хэлбэрээр олгосон байна.

ХАА-н бүтээгдэхүүнд олгосон урамшууллыг тухайн түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэсэн буюу бэлтгэсэн жилд нь багтаан улсын төсвөөс олгож байсан бол 2014 оноос эхлэн дараа оны төсөвт суулгаж, санхүүжүүлж ирсэн байна.

Дээр дурдсан нэр, төрлийн ХАА-н бүтээгдэхүүний мөнгөн урамшуулалд 2010-2020 оны хугацаанд улсын төсвөөс нийт 686.2 тэрбум төгрөгийн урамшуулал, дэмжлэг /цаашид урамшуулал, дэмжлэг гэх/ олгосон байна.

#### Хүснэгт 17. ХАА-н бүтээгдэхүүнд олгосон мөнгөн урамшууллын төсвийн зардалд эзлэх хувийн жин

Үзүүлэлт	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Нийт
Нэгдсэн төсвийн нийт зарлага ба цэвэр зээлд	0.4%	0.5%	1.0%	0.9%	0.8%	0.5%	0.6%	0.5%	0.6%	0.5%	1.6%	0.7%
Улсын төсвийн нийт зарлага ба цэвэр зээлд	0.5%	0.7%	1.3%	1.2%	1.1%	0.6%	0.8%	0.6%	0.7%	0.6%	2.0%	0.9%
ХХААХҮ-ийн салбарын нийт зарлага ба цэвэр зээлд	8.4%	4.7%	31.7%	30.9%	41.1%	56.2%	40.9%	17.0%	30.1%	34.6%	68.1%	33.1%
ХХААХҮ-ийн салбарын урсгал зардалд	13.3%	26.4%	72.7%	58.9%	54.6%	35.9%	51.2%	46.5%	50.6%	47.6%	77.0%	48.6%

Дээрх хүснэгтээс харахад ХАА-н бүтээгдэхүүний зориулалттай дэмжлэг нь 2010-2020 оны дунджаар авч үзэхэд Монгол Улсын нэгдсэн төсвийн нийт зарлага ба цэвэр зээлийн 0.7 хувь, улсын төсвийн нийт зарлага ба цэвэр зээлийн 0.9 хувь, ХХААХҮ-ийн салбарын улсын төсвийн нийт зарлагын 33.1 хувь, ХХААХҮ-ийн салбарын улсын төсвийн урсгал зардлын 48.6 хувийг тус тус эзэлж байна.

Өөрөөр хэлбэл, ХАА-н бүтээгдэхүүнд мөнгөн хэлбэрээр олгож буй дэмжлэг нь салбарын төсвийн ихээхэн хувийг эзлэх болсон байна. ХАА-н салбарт олгосон дэмжлэгийн зорилго, хэрэгжилтийн талаар түүхий эд тус бүрээр нь авч үзье.

## УЛААН БУУДАЙН УРАМШУУЛАЛ

ХАА-н мөнгөн татаасыг тухайн бүтээгдэхүүн олгож буй урамшуулал хэмээн нэрлэж ирсэн бөгөөд анх 2007 оноос буудайн үйлдвэрлэлийг дэмжих зорилгоор улаан буудай үйлдвэрлэгч иргэн, хуулийн этгээдэд олгож эхэлсэн байна. Уг шийдвэрийг Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуульд үндэслэн Засгийн газрын тогтоолоор гаргасан бөгөөд Тариалан эрхлэлтийг дэмжих сангаар дамжуулан олгохоор заасан байна. Тариалангийн тухай хуульд 2009 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлж буй иргэн, хуулийн этгээдийн улсад болон гурилын үйлдвэрт нийлүүлсэн буудайн тонн тутамд мөнгөн урамшуулал тооцон олгож болохыг хуульчилсан байна.

Тариалангийн тухай хуулийг шинэчлэн найруулж 2016 онд УИХ-аас батлан гаргасан бөгөөд хуулийн 19.1-д “Тариалангийн үйлдвэрлэлд төрөөс мөнгөн болон мөнгөн бус дэмжлэг үзүүлж болно” гэж мөн заасан.

Тариалангийн тухай хуульд буудайн тонн тутамд олгох мөнгөн урамшууллын хэмжээг Засгийн газар тогтоохоор, холбогдох журмыг тариалангийн болон санхүүгийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүд хамтран батлахаар заасан байна. Энэ хүрээнд ХХААХҮ-ийн сайдын тушаалаар урамшуулалд хамрагдах ААН, иргэдийн жагсаалт, урамшууллын хэмжээг баталж, олгож иржээ.

Өнгөрсөн хугацаанд тухайн жилийн төсвийн боломжийг харгалзан улаан буудайн 1 тонн тутамд 45.0-150.0 төгрөгийн урамшууллыг олгох шийдвэр гаргасан байна /Хүснэгт 18 /.

### Хүснэгт 18. Улаан буудайн 1 тонн тутамд олгох урамшууллын тогтоосон хэмжээ

	Засгийн газрын тогтоол гарсан огноо	Засгийн газрын тогтоолын дугаар	1 тонн тутамд олгох урамшууллын хэмжээ /төг-өөр/
1	2007.09.19	227	60,000
2	2008.12.03	47	80,000
3	2009.11.25	350	50,000
4	2012.10.06	77	100,000
5	2013.11.09	366	150,000
6	2015.01.26	31	70,000
7	2016.04.11	202	50,000
8	2017.02.22	62	50,000-60,000
9	2018.02.06	48	50,000-60,000
10	2019.01.23	44	45,000
11	2020.01.08	15	55,000-100,000

Эх сурвалж: <https://legalinfo.mn>

Монгол Улсын Засгийн газрын 2009 оны 350 дугаар тогтоолыг үндэслэн ХХААХҮ-ийн сайд, Сангийн сайдын хамтарсан 2010 оны 24/34 тоот тушаалаар “Хүнсний буудайнд мөнгөн урамшуулал олгоход баримтлах журам”-ыг анх баталсан байна.

ХХААХҮ-ийн сайд, Сангийн сайдын хамтарсан 2019 оны 290/А-504 тоот тушаалаар “Тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлж байгаа иргэн, хуулийн этгээдийн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнд мөнгөн урамшуулал олгох, мөнгөн бус дэмжлэг үзүүлэх журам”-ыг шинэчлэн баталсан бөгөөд одоо энэхүү журмын дагуу улаан буудайн урамшуулыг олгож байна.

Мөнгөн болон мөнгөн бус дэмжлэг үзүүлэх зорилгыг уг журамд “...хүн амыг эх орны үйлдвэрийн эрүүл, аюулгүй хүнсний бүтээгдэхүүнээр хангах...” гэж тодорхойлсон байна. Өөрөөр хэлбэл улаан буудайн мөнгөн урамшууллын зорилго нь улаан буудай, түүгээр хийсэн бүтээгдэхүүний хангамж, нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэхэд чиглэж байна гэж үзэж болно. Тариалангийн тухай хууль болон дээрх журамд мөнгөн дэмжлэгт хамрагдахад дараах гол шалгуур үзүүлэлтийг харгалзахаар заажээ. Үүнд:

- техник, технологийн шинэчлэл хийсэн
- хөрсний үржил шимийн хэвийн байдлыг хадгалсан
- ургацын чанарыг тогтвортой дээшлүүлсэн
- орон нутгийн иргэдийг ажлын байраар хангасан байдал

Улаан буудайн урамшуулалд 2007 оноос 2020 оныг дуустал улсын төсвөөс татаас хэлбэрээр нийт 215.4 тэрбум төгрөг олгосон байна. Улаан буудайн урамшууллын талаарх мэдээллийг Хүснэгт 19-д харуулав.

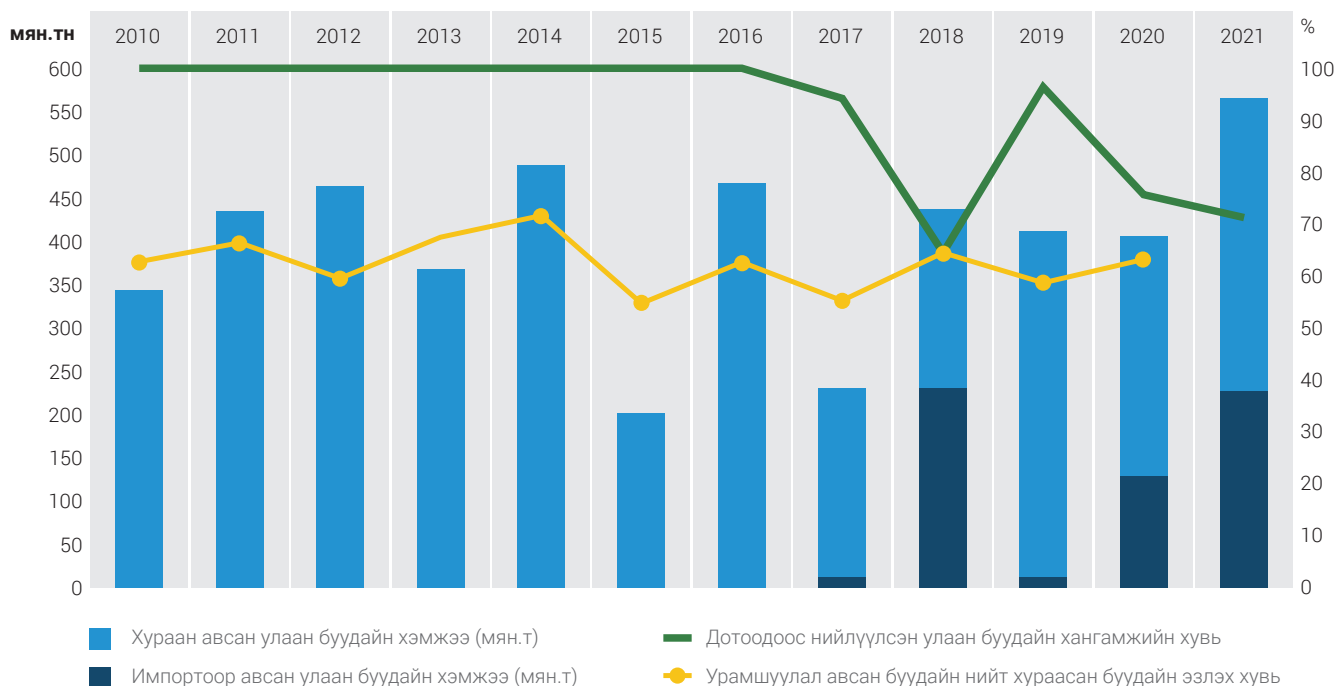
**Хүснэгт 19.** Улаан буудайн урамшууллын мэдээ

Он	Тариалсан талбай, мян.га	Хураан авсан улаан буудай, мян.тн	Олгосон урамшууллын дүн, сая.төг	Урамшуулалд хамрагдсан буудайн хэмжээ, мян.тн	1 тн -д олгосон урамшуулал, мян. төг
2007	116.1	109	3,953	65.9	60.0
2008	154	201	11,164	139.6	80.0
2009	252	389	10,500	210.0	50.0
2010	251	346	10,906	218.1	50.0
2011	285	438	14,471	289.4	50.0
2012	296	462	27,829	278.3	100.0
2013	275	370	25,321	248.9	101.7
2014	290	489	24,727	349.9	70.7
2015	362	204	5,591	111.8	50.0
2016	355	467	14,962	292.5	51.2
2017	367.2	231	7,873	128.0	61.5
2018	343.9	436	12,930	281.2	46.0
2019	339.1	411	22,421	242.3	92.5
2020	364.8	406	22,717	255.8	88.8

Эх сурвалж: ҮСХ, ХХААХҮЯ

ХХААХҮЯ-ны мэдээгээр 2007-2020 онд улаанбуудайн урамшууллыг жилд дунджаар 675 орчим иргэн, ААН авсан байна. Мөн энэ хугацаанд тухайн жилийн хураан авсан улаанбуудайн ургацын дунджаар 62.3 хувь нь урамшуулалд хамрагдсан байна.

**Зураг 5. ХУРААН АВСАН НИЙТ УЛААН БУУДАЙ УРГАЦ БА УРАМШУУЛАЛД ХАМРАГДСАН УЛААН БУУДАЙН ХЭМЖЭЭ**



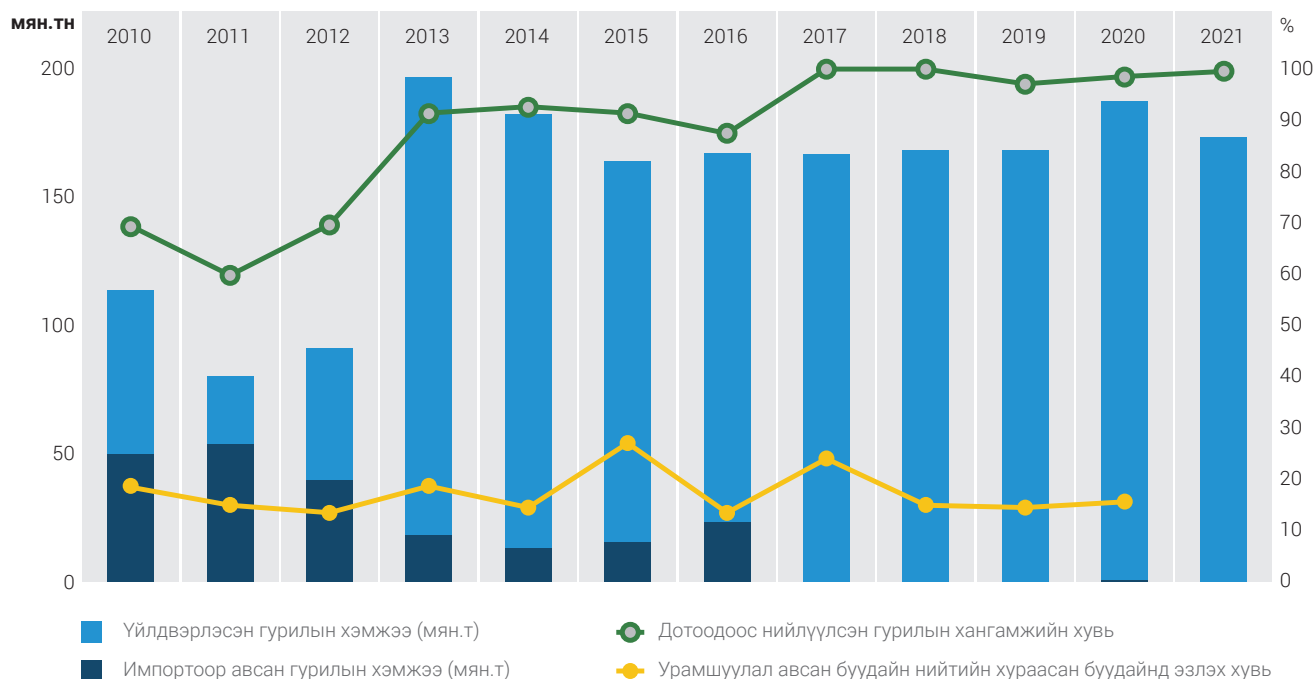
Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Улаан буудайн урамшууллын харилцааг зохицуулсан журмын 3.2-д “Мөнгөн урамшуулалд хамруулах тухай Сайдын шийдвэрийг үндэслэн стратегийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчийн гурил үйлдвэрлэх зорилгоор нийлүүлсэн улаан буудайн нэгж хэмжээнд урамшуулал олгоно.” гэж зааснаас үзэхэд урамшуулал олгох зорилго нь хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүн болох гурилын нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлж, дотоодоос хангахад чиглэгдэж байгаа бөгөөд дээрх зургаас харахад дотоод хангамжийн хувь нэмэгдэж 2017 оныг эс тооцвол гурилын гол түүхий улаан буудайг дотоодоос бараг 100 хувь хангаж ирсэн байна.

Улаан буудайн дотоодын нийлүүлэлт нэмэгдэж байгаа нь зөвхөн ганц урамшууллын нөлөө биш өөр олон хүчин зүйлс нөлөөлснийг тэмдэглэх нь зүйтэй. Засгийн газраас тариаланчдад үзүүлсэн түлш, шатахуун, бордоо, техник тоног, төхөөрөмж, үр, хөнгөлөлттэй зээл үүнд хамрагдана.

Улаан буудайгаар үйлдвэрлэдэг гурилын дотоодын хангамжийн хувь 2010-2012 онд 60-70 хувь байсан бол аажмаар нэмэгдэж сүүлийн 5 жилд бараг 100 хувьд хүрсэн байна. Энэ нь үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх чиглэлээр төсвөөс олгож ирсэн улаанбуудайн урамшуулал болон бусад олон төрлийн дэмжлэгийн үр нөлөө юм.

**Зураг 6. ДОТООДОД ҮЙЛДВЭРЛЭЖ НИЙЛҮҮЛСЭН ГУРИЛЫН ХАНГАМЖИЙН ХУВЬ  
ОЛОН УРАМШУУЛАЛД ХАМРАГДСАН УЛААН БУУДАЙН ХЭМЖЭЭ**



Эх сурвалж: ҮСХ

Засгийн газраас ихээхэн дэмжлэг үзүүлж улаан буудайн нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээг нэмэгдүүлж буй нь хүн амын хүнсний хангамж, аюулгүй байдалд тустай боловч урт хугацаанд хөрсний үржил шим, чанар, байгаль орчинд хэрхэн нөлөөлж, ямар өөрчлөлт гарч байгааг судлах шаардлагатай. Өөрөөр хэлбэл Засгийн газрын дэмжлэг нь тогтвортой газар тариалан (sustainable agriculture practices- SAP)-г хөгжүүлэхэд чиглэгдэх учиртай. Зөвхөн үйлдвэрлэлийн тоо хэмжээг нэмэгдүүлэхэд анхаарах нь байгаль орчинд сөргөөр нөлөөлөөд зогсохгүй ч хөрсний үржил шим муудсанаар урт хугацаанд эргээд нэгжийн ургац, нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээг бууруулах, цөлжилтийг даамжруулах аюул бий.

Тогтвортой газар тариалан нь байгалийн нөөцийг хамгаалах, хөрсийг доройтуулахгүй байх, эдийн засгийн үр ашигтай, нийгэмд хүлээн зөвшөөрөхүйц, зүй зохистой технологи ашиглахтай холбоотой цогц асуудал юм.

Б.Пунцагдорж, Д.Оросоо, Шуеши Хуо, Шианли Шиа нар улаан буудайн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн дэмжлэг нь тогтвортой газар тариалан эрхлэхэд ямар нөлөө үзүүлж буйг 9 аймгийн 840 тариаланчдын зан төлөв дээр үндэслэн судалж үзсэн байна<sup>7</sup>. Уг судалгааны дүгнэлтэд "...улаан буудайн тариаланчдад олгож буй татаас нь тогтвортой хөдөө аж ахуйн туршлагыг нэвтрүүлэхэд төдийлөн нөлөө үзүүлэхгүй байна. Энэ нь хөдөө аж ахуйг тогтвортой хөгжүүлэхийн тулд өнөөгийн татаасын бодлогод өөрчлөлт оруулах шаардлагатай байгааг харуулж байна" гэж дүгнэсэн байна. Мөн уг судлаачид тогтвортой газар тариаланг хөгжүүлэхэд төрийн дэмжлэг болон хөрсний доройтлын талаарх тариаланчдын мэдлэг, мэдээллийг дээшлүүлэх ажлыг хослон хэрэгжүүлэх нь чухал ач холбогдолтой болохыг тэмдэглэсэн байна.

7-B.Puntsagdorj, D.Orosoo, Xuexi Huo, and Xianli Xia, "Farmer's Perception, Agricultural Subsidies, and Adoption of Sustainable Agricultural Practices: A Case from Mongolia. Sustainability 2021, 13, 1524. <https://doi.org/10.3390/su13031524>

2010 онд Дарханы Ургамал, газар тариалангийн эрдэм шинжилгээний хүрээлэн (УГТЭШХ)-гээс газар тариалан эрхэлдэг бүс нутгийн тариалангийн талбайн хөрсний агрохимийн картограммын судалгаагаар бүх талбай эвдрэлд орсон, үүнээс 26.1 мянган га буюу 4,5% сул, 202.2 мянган га буюу 34,9% дунд зэрэг, 351.0 мянган га буюу 60,6% хүчтэй эвдрэлтэй гэж гаргасан байна. (Н.Нямсамбуу, Д.Ихбаяр нар)

Мөнгөн урамшуулал олгох журамд хөрсний үржил шимийг хамгаалах, сайжруулах, элэгдэл эвдрэлийг бууруулах, газар тариалангийн бусад зохистой дадал хэрэгжүүлсэн байх шаардлагуудыг тавьсан байгаа боловч түүний хэрэгжилтэд хяналт шинжилгээ, мониторинг, үнэлгээ хэрхэн хийж байгаа нь тодорхойгүй байна.

Журмын 8-р зүйлд улаан буудайн урамшууллын хэрэгжилтэд шаардлагатай тохиолдолд хяналт, шалгалт хийхээр зохицуулжээ. Цаашид хяналт-шинжилгээ, мониторингийг хэрхэн, ямар цаг хугацаанд хийх талаар нарийвчилсан аргачлал, зохицуулалт оруулж, жил бүр үнэлгээ хийж, бодлого ба түүний хэрэгжилтийг тогтмол сайжруулж байх нь зүйтэй.

## НООСНЫ УРАМШУУЛАЛ

УИХ-ын 2011 оны 30-р тогтоолоор үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих, ажлын байр нэмэгдүүлэх зорилтын хүрээнд хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдийн бэлтгэж, ноос боловсруулах үндэсний үйлдвэрт тушаасан ноосыг малын ашиг шим, үүлдэрлэг байдал, ноосны чанараас хамааруулан хонь, тэмээний ноосны килограмм тутамд 1,000-2,000 төгрөгийн мөнгөн урамшуулал олгохоор шийдвэрлэсэн байна.

Энэхүү шийдвэрийг хэрэгжүүлэх үүднээс хонь, тэмээний ноос бэлтгэж, үндэсний үйлдвэрт тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журмыг Засгийн газрын 2011 оны 221 дүгээр тогтоолоор анх баталсан бөгөөд үүнээс хойш хэд хэдэн удаа шинэчлэн батлан мөрдөж ирсэн байна.

Хамгийн сүүлд Засгийн газрын 2019 оны 343-р тогтоолоор журмыг шинэчлэн баталсан. Үүнд ноосон бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч үндэсний үйлдвэр, цех-д хонь, тэмээний ноос бэлтгэн тушаасан малчин, мал бүхий этгээд, өмчийн бүх хэлбэрийн цөм сүргийн аж ахуйд мөнгөн урамшуулал олгохоор заажээ.

Энэхүү журамд зааснаар боловсруулах үйлдвэрт ноос бэлтгэж тушаасан малчинд өмнөх жилийн эцсийн мал тооллогын А данс дах малын тоо, үүлдэрлэг байдал, ашиг шим, ноосны чанараас хамааран ноосны кг тутамд 1,500-2,000 төгрөгийн урамшуулал олгож байна. Ингэхдээ тухайн жилийн төсөв, санхүүгийн боломжийг харгалзан нэг кг ноосонд олгох урамшууллын хэмжээг ХХААХҮ-ийн сайдын тушаалаар шийдвэрлэж байна.

Ноосны урамшууллыг 2011 оноос олгож эхлэхдээ тухайн онд бэлтгэсэн ноосны урамшууллыг онд нь багтаан ХХААХҮ-ийн сайдын тушаалаар олгож байсан бол 2014 оноос эхлэн өмнөх онд бэлтгэсэн ноосонд дараагийн жилд нь урамшууллыг олгохоор шийдвэрлэж, санхүүжүүлж ирсэн байна.



Доорх хүснэгтэд ноосны урамшууллыг ноос бэлтгэсэн жилтэй нь харгалзуулан харууллаа. Жишээ нь 2020 онд бэлтгэсэн 19.7 мянган тонн ноосонд зориулан 2021 онд 32.4 тэрбум төгрөгийн урамшуулал олгосон байх бөгөөд доорх хүснэгтэд урамшууллын хэмжээг харгалзах 2020 онд зэрэгцүүлж харуулсан болно.

**Хүснэгт 20.** Ноосны урамшуулал болон бэлтгэсэн ноосны хэмжээ

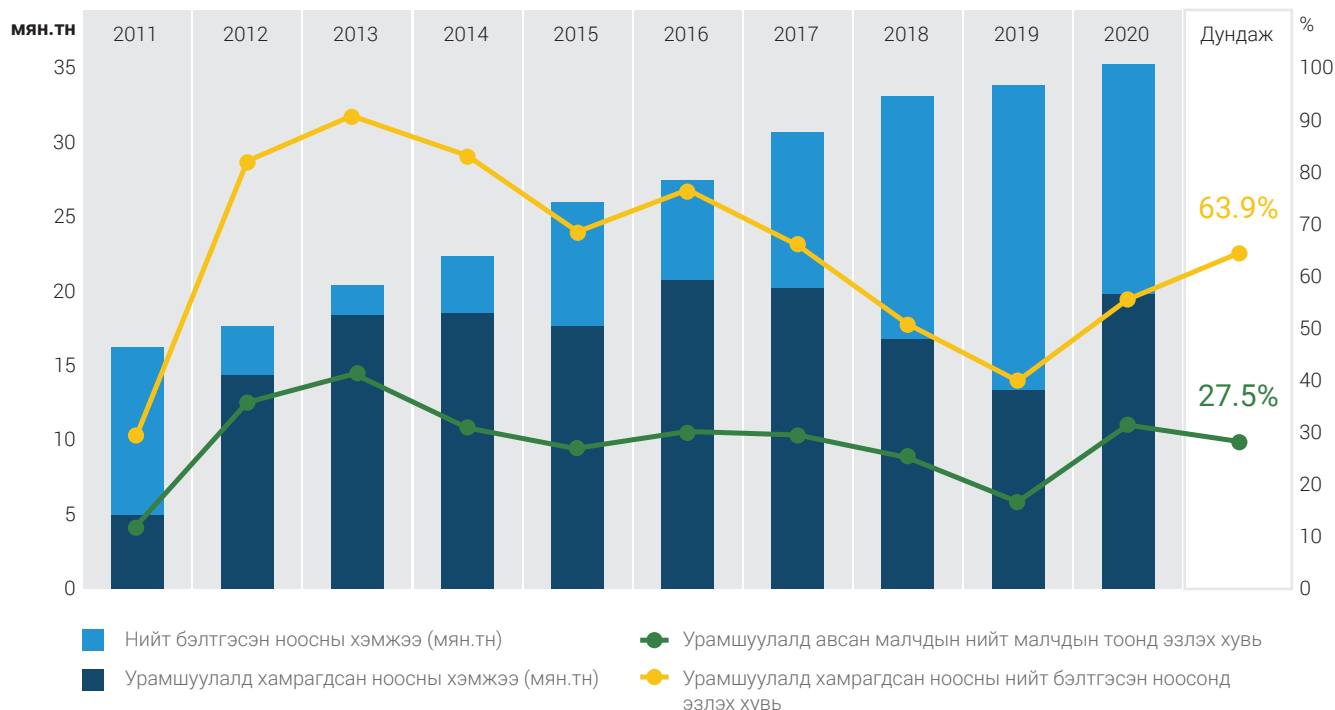
Он	Нийт малчдын тоо	Бэлтгэсэн ноосны хэмжээ (тонн)	Ноосны урамшуулалд хамрагдсан малчдын тоо	Урамшуулалд хамрагдсан ноосны хэмжээ (тонн)	Урамшууллын хэмжээ (сая төг.)	1 малчинд олгосон урамшууллын дундаж хэмжээ (сая төг)
2010	327,154	17,117.7				
2011	311,185	16,166.2	32,977	3,126.8	9,862.0	299.1
2012	289,646	17,486.9	103,162	14,235.9	29,414.3	285.1
2013	285,691	20,229.2	117,667	18,307.3	36,614.7	311.2
2014	293,620	22,318.7	88,386	18,427.5	18,427.5	208.5
2015	297,828	25,820.8	79,500	17,544.6	19,350.9	243.4
2016	311,373	27,399.8	92,885	20,598.9	22,637.2	243.7
2017	303,590	30,626.5	86,465	20,111.9	22,408.7	259.2
2018	288,700	33,013.4	70,752	16,614.0	18,599.9	262.9
2019	285,482	33,692.0	46,828	13,200.0	19,419.5	414.7
2020	298,789	35,565.9	93,969	19,737.5	32,367.7	344.5
<b>Дундаж</b>	<b>299,369</b>	<b>25,403.8</b>	<b>81,259</b>	<b>16,190.4</b>	<b>22,549.3</b>	<b>287.2</b>

Эх сурвалж: ҮСХ, ХХААХҮЯ

Дээрх Хүснэгт 20-д үзүүлснээр 2011-2020 онд ноосны урамшуулалд улсын төсвөөс нийт 225.5 тэрбум төгрөгийг зарцуулсан байна. Жилд дунджаар 22.5 тэрбум төгрөгийг ноосны урамшуулалд олгожээ. Энэ хугацаанд жилд дунджаар 81.3 мянган малчин, мал бүхий иргэн ноосны урамшуулал авч, 16.2 мянган тонн ноос бэлтгэж, дотоодын үйлдвэрт нийлүүлсэн байна.

Ноосны урамшууллыг анх олгосон 2011 онд нийт малчдын 10.6 хувь нь урамшуулалд хамрагдсан бол 2013 онд хамгийн их буюу нийт малчдын 90 хувь нь хамрагджээ. Урамшуулалд хамрагдсан нэг малчин жилд дунджаар 287.2 мянган төгрөгийн ноосны урамшуулал авсан тооцоо гарч байна. 2011-2020 оны дунжийг авч үзвэл нийт малчдын 62.8 хувь, нийт бэлтгэсэн ноосны 27.5 хувь нь урамшуулалд хамрагдсан байна /Зураг 7/.

**Зураг 7. НООСНЫ УРАМШУУЛАЛД ХАМРАГДАЛТЫН ХУВЬ**



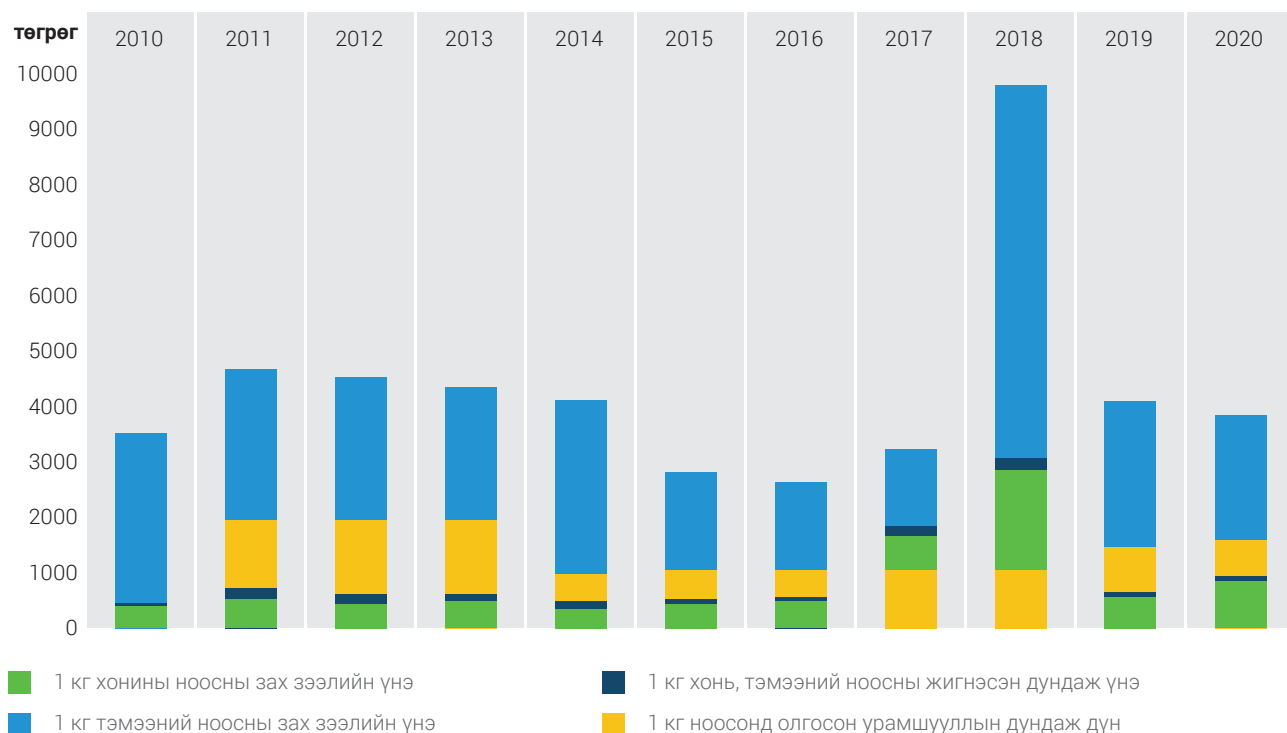
Эх сурвалж: YCX, ХХААХҮЯ, судлаачдын тооцоо

Дээрх зургаас харахад ноосны урамшууллыг олгож эхэлсэн 2011 оноос хойш улсын хэмжээнд бэлтгэсэн нийт ноосны хэмжээ жил бүр нэмэгдэж ирсэн байна. Тухайлбал, 2011 онд улсын хэмжээнд 16.2 мянган тонн хонины ноос бэлтгэж байсан бол 2020 онд 35.6 мянган тонн ноос бэлтгэжээ.

Засгийн газрын тогтоолоор баталсан журмын дагуу 2011-2013 онд хонины ноосны кг тутамд дунджаар 2,000 төгрөг олгож байсан бол 2014-2018 онд кг тутамд 1,000 төгрөг олгож иржээ. 2019 оны 343-р тогтоолоор шинэчлэн баталсан “Хонь, тэмээний ноос бэлтгэж, үндэсний үйлдвэрт тушаасан малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”-д зааснаар нарийн, нарийвтар болон тодорхой бүс нутагт үржүүлж буй бүдүүвтэр хонины ноос, тэмээний эм ноосны кг тутамд 2,000 төгрөг, бусад бүс нутагт үржүүлж байгаа хонины ноосны кг тутамд 1,500 төгрөгийн урамшуулал олгож эхэлсэн. 2019 оноос хонь, тэмээний ноосны кг тутамд дунджаар 1,600 төгрөгийн урамшуулал олгож байна.

Улсын хэмжээгээр 2010 оноос хойш жил тутамд бэлтгэсэн нийт ноосны дийлэнх буюу 93-96 хувийг хонины ноос, 4-7 хувийг тэмээний ноос эзэлж байна. Зураг 8-д үзүүлсэн хонь, тэмээний ноосны зах зээлийн дундаж үнийг бэлтгэсэн ноосны энэхүү харьцаагаар жигнэж гаргасан болно.

**Зураг 8. НООСНЫ ЗАХ ЗЭЭЛИЙН ДУНДАЖ ҮНЭ БОЛОН УРАМШУУЛЛЫН ХЭМЖЭЭ**



Эх сурвалж: ҮСХ, ХХААХЯ, судлаачдын тооцоо

Хонины 1 кг ноосны зэх зээлийн үнэ 2010-2016 онд 420-550 төгрөг байсан бол 2017 онд 1,720 төгрөг, 2018 онд 2,890 төгрөгт хүрснээ 2019 онд буурч 600 төгрөг болсон байна.

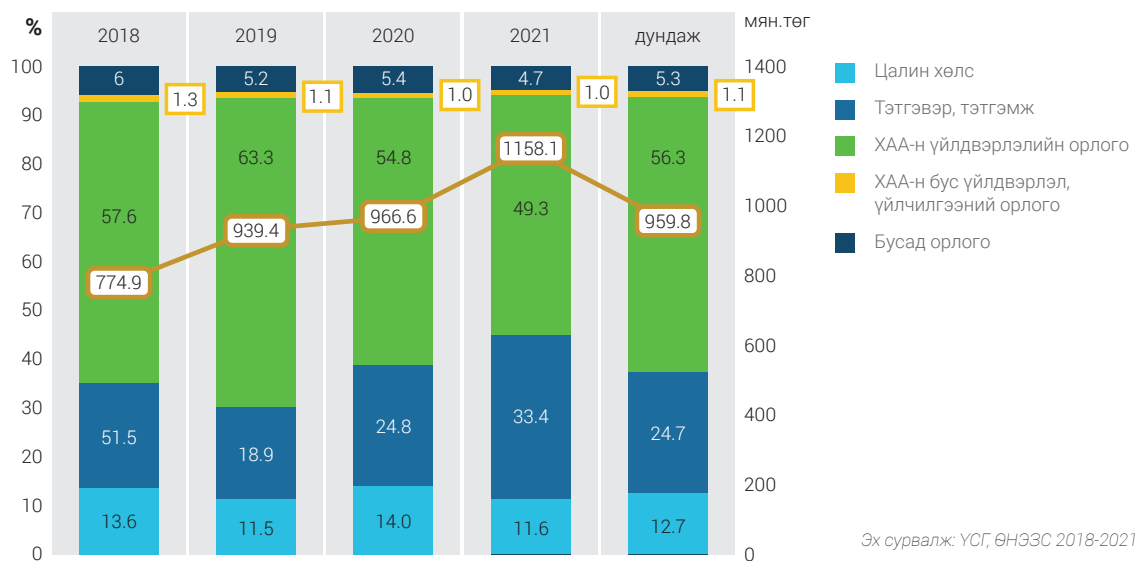
Тэмээний 1 кг ноосны зах зээлийн үнэ 2010-2017 онд 2,600-4,700 орчим төгрөг байсан бол 2018 онд огцом өсөж 9,800 төгрөгт хүрсэн байна. Харин 2019 онд эргээд буурч 4,100 төгрөг, 2020 онд 3,890 төгрөгийн ханштай байжээ.

Дээрх Зураг 8-аас харахад ноосны кг тутамд олгож буй урамшууллын хэмжээ болон ноосны зах зээлийн үнийн хооронд ямар нэг хамаарал ажиглагдахгүй байгаа бөгөөд ноосны үнэ бусад хүчин зүйлсээс хамааран хэлбэлзэж байна.

Ноосны урамшууллыг малчдад мөнгөн хэлбэрээр шууд олгож байгаа бөгөөд урамшуулал нь ноосны үнэд төдийлөн нөлөөлөхгүй, ноосны борлуулалтаас олох малчдын орлого урамшуулалас хамаарахгүй болохыг үүнээс харж болно. ҮСХ-аас гаргадаг өрхийн нийгэм, эдийн засгийн судалгаа (ӨНЭЗС)-нд өрхийн орлогыг хөдөлмөр эрхлэлтийн хэлбэрээр буюу малчин болон мал бүхий иргэн гэж ангилж гаргадаггүй учир малчин өрхийн орлогод ХАА-н мөнгөн урамшуулал ямар нөлөөтэй байгааг нарийвчлан тодорхойлох боломжгүй байна.

ӨНЭЗС-нд өрхүүдийг суурьшлаар нь Улаанбаатар, Аймгийн төв, Сумын төв, Хөдөө гэж ангилж үзсэн байна. Хэрэв "хөдөө" гэсэн ангилалд малчин болон мал бүхий иргэн хамрагдана гэж үзвэл тэдгээр өрхийн мөнгөн орлогын бүтцийг Зураг 9-р үзүүлэв.

**Зураг 9. ХӨДӨӨГИЙН ӨРХИЙН САРЫН ДУНДАЖ МӨНГӨН ОРЛОГЫН БҮТЭЦ, /ДҮНД ЭЗЛЭХ ХУВИАР/**



Эх сурвалж: УСГ, ӨНЭЗС 2018-2021

Дээрх Зураг 9-аас харахад 2018-2021 оны дунджаар хөдөөгийн малчин өрхийн сарын мөнгөн орлого 959.8 мянган төгрөг байна. Малчин өрхийн мөнгөн орлогын бүтцийг авч үзвэл 56.3 хувь нь ХАА-н үйлдвэрлэлийн орлого, 24.7 хувь нь тэтгэвэр, тэтгэмж, 12.7 хувь нь цалин, хөлс, 5.3 хувь нь ХАА-н бус үйлдвэрлэл, үйлчилгээний орлого, 1.1 хувь нь бусад орлого байна.

ӨНЭЗС-нд мөнгөн орлогын бүтцэд ХАА-н урамшуулал аль орлогод хамаарах нь тодорхойгүй байна. Урамшуулалд хамрагдсан нэг малчин жилд дунджаар 287.2 мянган төгрөгийн ноосны мөнгөн урамшуулал авдаг гэж үзвэл 1 сард ногдох нь 23.9 мянган төгрөг болж байна. Энэ нь малчны сарын дундаж мөнгөн орлогын 2.5 хувийг эзлэхээр байна.

Ноосны урамшуулал нь эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд нөлөө үзүүлж буй эсэхийг шинжилж үзэхийн тулд ноосны урамшуулал болон ноосоор хийсэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хамаарлыг доорх хүснэгт, зургаар үзүүлэв.

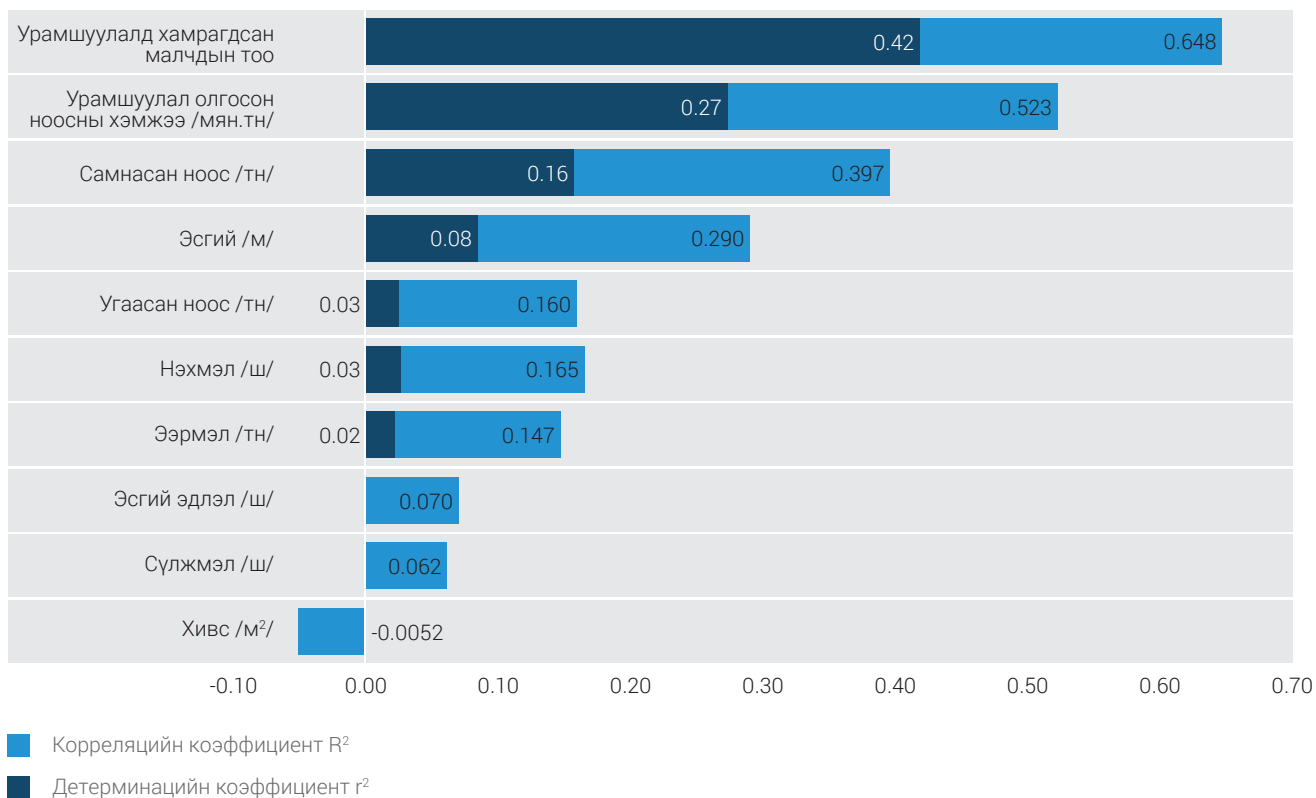
**Хүснэгт 21 . Ноосны урамшуулал, ноосон бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээ**

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Урамшууллын дүн / тэрбум төг./	9.9	29.4	18.3	18.3	18.3	19.4	22.6	22.5	18.6	19.4
Урамшуулалд хамрагдсан малчдын тоо /мян.хүн/	33.0	103.2	116.7	84.6	80.6	79.5	92.9	86.9	70.8	46.8
Хивс /мян.м2/	871.7	919.3	857.5	725.4	678.4	449.8	465.0	499.0	448.3	145.7
Нэхмэл /мян.ш/	40.2	48.7	53.8	58.3	70.1	63.5	52.9	70.7	14.2	13.9
Сүлжмэл /мян.ш/	45.8	79.9	170.9	202.6	316.8	424.9	310.0	92.7	45.4	41.5
Ээрмэл /мян.тн/	1.4	2.7	2.8	2.3	2.3	1.4	0.8	0.9	0.2	0.2
Эсгий /мян.м/	677.7	1,040.5	1072.0	1,502.3	1502.3	1,230.3	1,360.9	1398.1	1413.2	1621.0
Эсгий эдлэл /мян.ш/	147.3	198.3	209.4	174.1	105.6	151.6	125.0	49.2	64.7	0.9

Угаасан ноос /тн/	4,116.8	6,967.8	4,392.5	4,301.9	4,198.5	6,677	1,563	1,613.8	173.3	800
Самнасан ноос /тн/	82.7	586.4	725.3	504.9	710.1	803.7	1,264.6	424.3	557.5	337.7

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

**Зураг 10.** НООСНЫ УРАМШУУЛАЛ БОЛОН УРАМШУУЛАЛД ХАМРАГДСАН МАЛЧДЫН ТОО, БЭЛТГЭСЭН НИЙЛҮҮЛСЭН НООС, НООСОН БҮТЭЭГДЭХҮҮН ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ХЭМЖЭЭНИЙ ХАМААРАЛ



Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Дээрх Зураг 10-аас үзэхэд ноосны урамшууллын дүн болон түүнд хамрагдсан малчдын тоо 42%, бэлтгэн нийлүүлсэн ноосны хэмжээ 27%-ийн тус тус хамааралтай байна. Харин ноосоор хийсэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд ноосны урамшууллын хэмжээ төдийлөн нөлөөлөөгүй буюу 8.0 хувиас бага хамааралтай байна.

Ноосны урамшуулалд олгосон санхүүжилт нь малчдын тоо, ноос бэлтгэлийн хэмжээнд тодорхой хэмжээнд эерэг нөлөө үзүүлсэн боловч ноосоор хийсэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд төдийлөн нөлөө үзүүлээгүй нь дээрх шинжилгээнээс харагдаж байна. Энэ нь үндэсний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх урамшууллын гол зорилго төдийлөн хангагдаагүйг харуулж байна.

## НӨӨЦИЙН МАХ БЭЛТГЭЛД ЗОРИУЛСАН УРАМШУУЛАЛ БОЛОН ХҮҮГИЙН ХӨНГӨЛӨЛТ

Монгол Улсад бэлчээрийн мал аж ахуй болон цаг уурын улирлын онцлогоос хамааран хавар 3-5 дугаар сард махны нийлүүлэлтийн улирлын шинж чанартай хомсдол бий болдог.

Бэлчээрийн мал аж ахуйн онцлог нь зун, намрын цагт мал тарга хүчээ авч, махны нийлүүлэлт нэмэгддэг бол 2-5 сард буюу өвлийн сүүл, хаврын улиралд мал турсан үед махны нийлүүлэлт эрс буурдаг давтамжтай. Нөгөө талаас, улирлын онцлогоос хамааран цаг уур хүйтрэх үед өвлийн мах бэлтгэл эхэлж, 11-12 дугаар сард махны нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлдэг.

Хүнсний тухай хуулийн 6.1-д “Хүн амын хүнсний хангамж, хүртээмжийг тогтвортой байлгах зорилгоор стратегийн хүнсний<sup>8</sup> улирлын нөөцийг бүрдүүлнэ.” хэмээн заасан. Хүнсний тухай хуулийг хэрэгжүүлэх, махны нийлүүлэлт, үнийн улирлын хэлбэлзлийг зохицуулах үүднээс Засгийн газрын 2005 оны 211 дүгээр тогтоолоор “Махны нөөц бүрдүүлж, борлуулсан аж ахуйн нэгжид урамшуулал олгох” журмыг батлан, анх нийслэлийн хүн амын 2006 оны хавар, зуны хэрэгцээнд мах бэлтгэн нөөцөлж, борлуулсан ба түүнээс хойш махны нөөц бэлтгэх энэхүү бодлогыг хэрэгжүүлж ирсэн байна.

Нөөцийн мах бэлтгэлд зориулсан дэмжлэгийг 2010-2012 онд улсын төсвөөс гаргаагүй байх бөгөөд 2013-2016 он хүртэл нөөцийн мах бэлтгэлд урамшуулал олгосон байна. 2017-2020 онд нөөцийн мах бэлтгэсэн ААН-үүдэд зээлийн хүүгийн хөнгөлөлт үзүүлсэн байна.

### Хүснэгт 22. Нөөцийн мах бэлтгэлд зориулсан урамшуулал, /сая төгрөг/

Үзүүлэлт	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Нөөцийн мах бэлтгэлийн урамшуулал	11,399.5	9,500	14,500	14,496.6	2,733.6	4,656.1	4,660.8	3,846.1
Нөөцийн мах бэлтгэлийн урамшуулал	11,399.5	9,500	14,500	14,496.6				
Нөөцийн мах бэлтгэлийн зээлийн хүүгийн хөнгөлөлт					2,733.6	4,656.1	4,660.8	3,846.1

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ

Нөөцийн мах бэлтгэлд 2013-2016 онд жил бүр 9.5-14.5 тэрбум төгрөгийн урамшуулал олгосон бол 2017-2020 онд зээлийн хүүгийн хөнгөлөлтөд жилд 2.7-4.6 тэрбум төгрөгийг ААН-үүдэд хүүгийн татаас хэлбэрээр олгожээ.

Улс орнууд хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний үнэ тогтворжуулах зорилтыг хангах бодлогын нэг хэрэгсэл болгон хүнсний нөөц бүрдүүлдэг. Хүнсний нөөц бүрдүүлэх шаардлага дараах хоёр хүчин зүйлээс голчлон шалтгаалдаг байна. Үүнд:

1. ХҮН АМЫН ХҮНСНИЙ АЮУЛГҮЙ БАЙДЛЫН ТҮВШИН
2. ХҮН АМЫН ОРОН ЗАЙН БАЙРШИЛ

<sup>8</sup> -Хүнсний тухай хууль, “3.1.6. “стратегийн хүнс” гэж монгол хүний физиологийн хэрэгцээнд зайлшгүй шаардлагатай малын мах, сүү, тарианы үр, улаан буудай, гурил, ундны усыг” гэж заасан.

Монгол Улсын хувьд хэрэглээний барааны үнэнд нөлөөлдөг махны үнийг тогтворжуулах зорилгоор махны нөөц бүрдүүлж ирсэн. Махны нөөц бүрдүүлэх шалтгааныг дээрх хоёр хүчин зүйлээр тайлбарлахыг оролдъё. Үүнд:

**1.** Монгол Улсын хүнсний аюулгүй байдлыг хэмжих<sup>9</sup> дөрвөн үзүүлэлт болох хүнсний хангамж, хүнсний хүртээмж, хүнсний илчлэг, шим тэжээл, хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг 2016-2020 оны байдлаар хүснэгт. харуулав. Үүнээс үзэхэд улсын хэмжээнд жишсэн нэг хүний мах махан бүтээгдэхүүний хангамж, хүртээмж өндөр хэмжээнд байна. Мах махан бүтээгдэхүүний эрүүл, аюулгүй байдлын хувьд үйлдвэрийн аргаар боловсруулсан махны хэмжээ төдийлөн нэмэгдээгүй байгаагаас үзэхэд аюулгүй байдал дээшлээгүй байна.

**Хүснэгт 23.** 2016-20 онд Монгол Улсын махны хэрэглээ, хангамжийн түвшин

Хүнсний бүтээгдэхүүн	2016*		2017		2018		2019		2020	
	Хэрэглээ	Хангамж	Хэрэглээ	Хангамж	Хэрэглээ	Хангамж	Хэрэглээ	Хангамж	Хэрэглээ	Хангамж
Малын мах	346.6	188.1	305.1	314.9	309.9	338.8	450.1	397.7	629.4	546.4

Эх сурвалж: YCX

Мах, махан бүтээгдэхүүний хүртээмж, хангамж хангалттай учраас мах нөөц бүрдүүлэх шаардлагагүй гэж үзэхээр байна.

**2.** Монгол Улсын хүн амын 60 орчим хувьд нь нийслэл Улаанбаатар хотод төвлөрсөн. Мах махан бүтээгдэхүүн нийлүүлэх сүлжээний сул хөгжлөөс шалтгаалан мах махан бүтээгдэхүүний хангамжид улирлын чанартай доголдол, үүнээс улбаалсан махны үнийн огцом өөрчлөлт гардаг. Хангамжийн улирлын чанартай доголдлоос улбаалсан махны үнийн огцом өөрчлөлтийг сулруулах үүднээс нийслэл хотын иргэдийн махны хэрэгцээний зориулалтаар махны нөөц бүрдүүлдэг. Бусад улс орны туршлагаас үзэхэд онцгой тохиолдолд хүнсний нөөц бүрдүүлэх замаар хүнсний хангамжийн доголдол эсхүл хүнсний үнийн улирлын чанартай огцом өөрчлөлтийг даван туулж байна.<sup>10</sup> Энэ нь манай улсад махны үнийн улирлын хэлбэлзлийг даван туулах үүднээс махны нөөц бүрдүүлж буй үндэслэлтэй төстэй байна. Улс орнуудын туршлагаас харахад энэ зорилгыг хангахын тулд хүнсний хомсдол буюу хямралд өртсөн өрхийг хүнсээр хангах замаар шийдэж байна. Манай улсын ашиглаж буй хүнсний нөөц бүрдүүлэхээр худалдан авалтын хэрэгслийг дараах хоёр гол зорилтыг хэрэгжүүлэхэд хөшүүрэг бий болгох үүднээс ашигладаг байна. Үүнд:

- i. Нийт үйлдвэрлэгчид хүнсний үйлдвэрлэлд хөрөнгө оруулах болон өөрсдийн орлого нэмэгдүүлэх
- ii. Зарим төрлийн үйлдвэрлэгчдэд хөдөөгийн ядуурлыг бууруулах, байгаль орчинд ээлтэй үйлдвэрлэлийн загварыг хөгжүүлэх, зах зээлийн тусгайлсан хэрэгслийн хөгжүүлэлтийг дэмжих.

2013 онд Үндэсний аудитын газраас махны нөөц бүрдүүлэх арга хэмжээний үр дүнг хянаж, үнэлсэн байна. Энэхүү аудитын үнэлгээгээр дараах дүгнэлт хийжээ. Үүнд:

<sup>9</sup> Хүнсний аюулгүй байдлын статистик үзүүлэлтүүд (2015-2020 он) YCF

<sup>10</sup> European Commission (2018) Using food reserves to enhance food and nutrition security in developing countries. Case Studies. Brussels: Directorate-General for International Cooperation and Development.

1. Хүн амыг хэрэгцээт мах, махан бүтээгдэхүүнээр хангах, мах нөөцлөлтийн талаар төрөөс баримталж буй бодлогын хэрэгжилт зорилтот хэмжээнд хүрээгүй байна.

**Үндэслэл:**

- Инфляц өмнөх оны мөн үеэс буурсан хэдий ч 2013 оны 3 дугаар сард инфляцад үзүүлэх махны үнийн нөлөөлөл 18.6 хувь байсан нь 5 дугаар сард 22.6 болж 4 пунктээр буюу 21.5 хувиар өссөн нь Засгийн газар, Монгол банкнаас хэрэгжүүлж буй Хэрэглээний үнийн индекс (ХҮИ)-ээр хэмжигдэх инфляцыг нам түвшинд байлгах зорилт хангагдаагүйг харуулж байна.
- Мах бэлтгэн нөөцөлж борлуулах үйл ажиллагаанд төрөөс баримталж буй бодлогын хэрэгжилтийн талаар Дархан-Уул, Орхон аймаг, Нийслэлийн 9 дүүргийн 1,175 хэрэглэгчээс авсан судалгаа, санал асуулгад оролцогсдын 70.6 хувь дунд зэрэг, тааруухан, маш муу гэж үнэлжээ.

2. Хүн амыг үйлдвэрийн аргаар бэлтгэсэн махаар тогтвортой хангах бодлого үгүйлэгдэж байна.

**Үндэслэл:**

- Бэлтгэн нийлүүлж байгаа махны чанарыг хэрхэн үнэлэх вэ? гэсэн асуултад судалгаанд хамрагдагсдын таван хүн тутмын дөрөв нь чанарын шаардлага хангахгүй байна гэж хариулжээ.

Өнөөг хүртэл дээрх үнэлгээнээс өөр үнэлгээ хийгдээгүй байна.

Манай улсын махны нөөц бүрдүүлэх замаар улирлын чанартай махны хомсдол, үнийн огцом өөрчлөлтийг даван туулах нь олон улсад хэрэглэгдэг арга боловч хэрэглэж буй хэрэгсэл буюу махны нөөцийн худалдан авалт нь оновчтой бус гэж үзэж байна. Мах нөөц бэлтгэх худалдан авалтыг дунд болон урт хугацаанд махны үйлдвэрлэлийн дэмжих зорилгоор голчлон ашигладаг байна.

## АРЬС, ШИРНИЙ УРАМШУУЛАЛ

Мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнээр нэмэгдсэн өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчид болон жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг дэмжих, ажлын байрыг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн УИХ-ын 2011 оны 30-р тогтоол, малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих чиглэлээрх УИХ-ын 2012 оны 74-р тогтоолоор арьс, ширний урамшуулал олгох асуудлыг Засгийн газарт зөвшөөрсөн байна. Тухайлбал, УИХ-ын 2012 оны 74-р тогтоолд дараах арга хэмжээ авахыг Засгийн газарт даалгажээ. Үүнд:

- Малаа гарал үүслийн баталгаажуулалтад хамруулсан малчин, мал бүхий этгээдэд үндэсний боловсруулах үйлдвэрт тушаасан бог малын арьс тутамд 3,000 төгрөг, адуу, үхрийн шир тутамд 15,000 төгрөгийн урамшуулал олгох.
- Малчин, мал бүхий этгээдэд олгох урамшуулалд шаардагдах хөрөнгийг 2013 оны төсвийн тодотголд тусгаж, цаашид мөнгөн урамшуулал болон үнэт цаасны хүүгийн зөрүүг жил бүрийн улсын төсөвт тусгаж байх.
- Хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр зээл олгох болон малчин, мал бүхий этгээдэд урамшуулал олгох, түүнд хяналт тавих журмыг баталж, хэрэгжилтийг хангаж ажиллах.



Энэ дагуу Засгийн газрын 2013 оны 394-р тогтоолоор “Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”-ыг батлан гаргасан байна.

Уг журмын 1.1-д “Арьс, ширийг гүн боловсруулах үндэсний үйлдвэр (цех, төв, цэг зэрэг)-т (цаашид “үйлдвэр” гэх) арьс, ширийг стандартын дагуу бэлтгэн тушаасан, малаа гарал үүслийн баталгаажуулалтад хамруулсан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд (цаашид “малчин, мал бүхий этгээд” гэх) мөнгөн урамшуулал олгох ажлыг зохион байгуулах, хяналт тавих, тайлагнахтай холбогдсон харилцааг энэхүү журмаар зохицуулна” гэсэн байх бөгөөд “Арьс, ширийг гүн боловсруулдаг үйлдвэр” гэдэгт арьс, ширийг хатаах боловсруулалт хийсний дараа элдэж зөөлрүүлэн гүйцэд боловсруулах хүчин чадал бүхий үйлдвэр хамаарахаар зохицуулжээ.

Арьс, ширний урамшууллыг 2013 оноос эхлэн олгож эхэлсэн бөгөөд үүнд 2013 онд 2.7 тэрбум төгрөгийг улсын төсвөөс санхүүжүүлсэн бол жил бүр нэмэгдэж 2014 онд 14.6 тэрбум төгрөгийг олгосон байна. Харин 2018, 2019 онуудад 9.4-9.9 тэрбум төгрөгийг, 2013-2019 онд нийт 67.1 тэрбум төгрөгийг арьс, ширний урамшуулалд олгосон байна.

Арьс ширний урамшууллын үнийн дүн, бэлтгэсэн арьс, шир болон түүний зах зээлийн үнийн талаарх мэдээллийг доорх Хүснэгт 24-д үзүүлэв.

**Хүснэгт 24.** Арьс, ширний урамшуулал, бэлтгэсэн арьс шир, зах зээлийн үнийн мэдээлэл

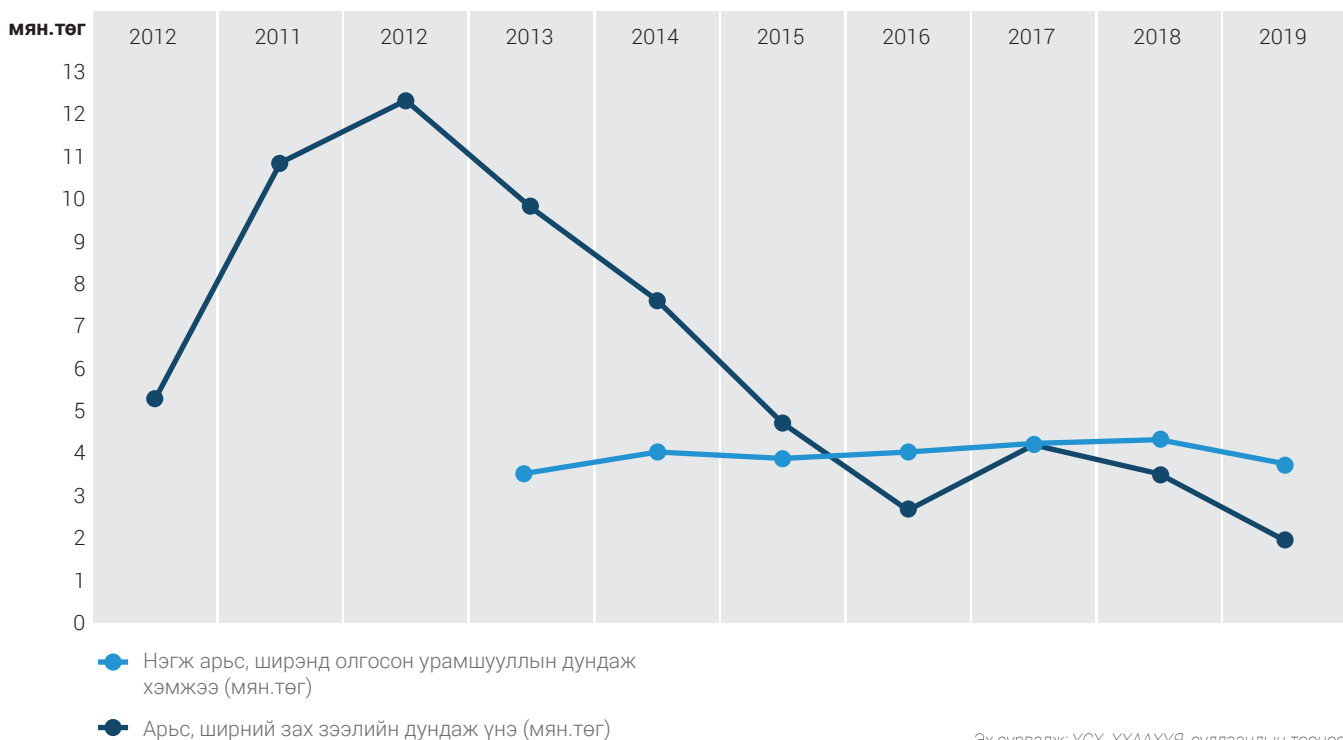
Үзүүлэлт	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Малчдын тоо (мян.хүн)	327.2	311.2	289.7	285.7	293.6	297.8	311.4	303.6	288.7	285.5
Бэлтгэсэн арьс, ширний нийт хэмжээ (мян. ширхэг)	11,299.0	8,743.8	8,766.5	10,894.5	10,217.9	15,192.9	14,001.2	14,523.4	19,290.6	19,555.8
Арьс, шир бэлтгэхэд ашигласан нийт малын тоо (мян. толгой)	8,373.7	8,283.2	8,365.0	10,205.0	10,006.4	14,556.7	12,700.1	14,105.8	16,526.7	17,960.3
Арьс, ширний зах зээлийн дундаж үнэ (мян.төг)	5.3	10.8	12.3	9.8	7.6	4.7	2.6	4.2	3.5	1.9
Арьс, ширний урамшуулал авсан малчдын тоо (хүн)				29811	57620	45,061	64,255	77,995	39,263	37,825
Урамшуулалд хамрагдсан нийт арьс, ширний тоо (мян.ширхэг)				741.4	2,072.6	2,492.9	31,24.9	3,467.4	2,229.0	2,610.2
Нийт урамшууллын хэмжээ (сая төг)				2711.7	8,179.3	9,500.8	12,713.0	14,611.5	9,462.2	9,913.0
Нэгж арьс, ширэнд олгосон урамшууллын дундаж хэмжээ (мян.төг)				3.7	3.9	3.8	4.1	4.2	4.2	3.8

1 малчинд ногдох урамшууллын дундаж хэмжээ (мян.төг)	91.0	142.0	210.8	197.9	187.3	241.0	262.1
Урамшуулалд хамрагдсан арьс, ширний дүнд эзлэх хувь	7.3%	20.7%	17.1%	24.6%	24.6%	13.5%	14.5%
Арьс, ширний урамшуулал авсан малчдын дүнд эзлэх хувь	10.4%	19.6%	15.1%	20.6%	25.7%	13.6%	13.2%

Эх сурвалж: ҮСХ, ХХААХҮЯ, судлаачдын тооцоо

Дээрх хүснэгтэд үзүүлснээр 2013-2019 онуудад нийт малчдын 10.4-25.7 хувь буюу дунджаар 16.9 хувь нь арьс, ширний урамшуулалд хамрагдсан байна. Урамшуулалд хамрагдсан нэг малчинд энэ хугацаанд жил бүр 91.0-262.1 мянган төгрөгийн урамшуулал оногдож байна. Энэ нь өмнө тооцсон малчдын сарын дундаж мөнгөн орлого (959.8 мянган төгрөг)-ын 0.8-2.3 хувийг бүрдүүлсэн тооцоо гарч байна.

**Зураг 11.** АРЬС, ШИРНИЙ ЗАХ ЗЭЭЛИЙН ДУНДАЖ ҮНЭ БА НЭГЖ АРЬС, ШИРЭНД ОЛГОСОН УРАМШУУЛЛЫН ДУНДАЖ ХЭМЖЭЭ /МЯНГАН ТӨГРӨГ/



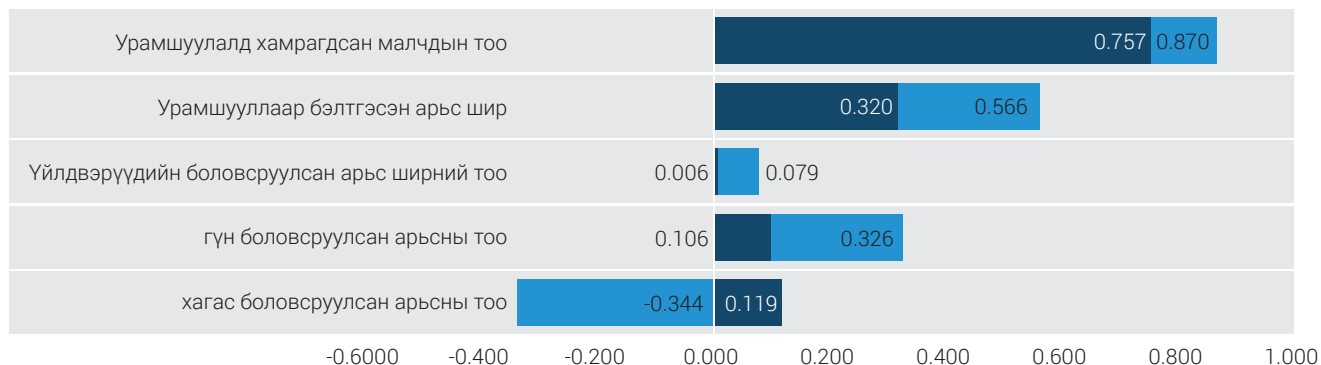
Эх сурвалж: ҮСХ, ХХААХҮЯ, судлаачдын тооцоо

Дээрх Зураг 11-д арьс, ширний зах зээлийн дундаж үнэ, нэгж арьс, ширэнд олгосон урамшууллын дундаж хэмжээг тооцон харууллаа. Судалгааны зорилгоор арьс, ширний зах зээлийн дундаж үнийг бодын шир болон бог малын арьсны зах зээлийн дундаж үнийг бэлтгэсэн шир болон арьсны хувийн жингээр жигнэж тооцов (богийн арьс-0.91, бодын шир-0.09).

Дээрх зургаас харахад нэгж арьс, ширэнд дунджаар 3.7-4.2 мянган төгрөгийн урамшуулал олгосон байх бөгөөд урамшуулал олгосон хугацаанд арьс, ширний дундаж үнэ зах зээлд буурсан хандлагатай харагдаж байна.

Арьс, ширний урамшууллын хэмжээ болон бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн хамаарлыг 2011-2020 оны байдлаар доор үзүүлэв.

**Зураг 12.** АРЬС, ШИРНИЙ УРАМШУУЛЛЫН ХЭМЖЭЭ БОЛОН УРАМШУУЛЛААР БЭЛТГЭСЭН АРЬС, ШИР, УРАМШУУЛАЛД ХАМРАГДСАН МАЛЧДЫН ТОО, ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ХАМААРАЛ



■ Корреляцийн коэффициент  $R^2$

■ Детерминацийн коэффициент  $r^2$

Эх сурвалж: ХХААХҮЯ, ҮСХ

Дээрх зургаас харахад арьс, ширний урамшууллын хэмжээ болон урамшуулалд хамрагдсан малчдын тоо, урамшууллаар бэлтгэсэн арьс, ширний хэмжээнд хүчтэй хамаарал ажиглагдаж байна. Харин арьс, ширний урамшууллын хэмжээ нь үйлдвэрт боловсруулсан арьс, ширний тоо хэмжээтэй төдийлөн хамааралгүй болохыг корреляци болон детерминацын коэффициент хэлж байна. Өөрөөр хэлбэл, арьс, ширний урамшуулал нь дотоодын арьс, ширэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээнд төдийлөн үр нөлөө үзүүлэхгүй байна гэж үзэж болно.

Тиймээс мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнээр нэмэгдсэн өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчид болон жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг дэмжих, ажлын байрыг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн арьс, ширний урамшууллын эцсийн зорилго төдийлөн хангагдахгүй байна гэж хэлж болохоор байна.

## СҮҮНИЙ УРАМШУУЛАЛ

Хүнсний тухай хуулийн 8-р зүйлд хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэхэд үзүүлэх, дэмжлэг, урамшууллын харилцааг зохицуулсан байх бөгөөд уг хуулийн 8.3-д “Мал төхөөрөх болон сүү боловсруулах үйлдвэр, цехэд гарал үүсэл нь баталгаажсан эрүүл малыг, техникийн зохицуулалтын шаардлагад нийцсэн түүхий сүүг нийлүүлсэн малчин, эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэгчид мөнгөн урамшуулал олгож болно”, 8.5-д “Энэ хуулийн 8.1, 8.3-т заасан үйлдвэрлэлд үзүүлэх дэмжлэг, урамшууллын хэлбэр, тэдгээрийг олгох журмыг Засгийн газар батална” гэж заажээ.

Энэ дагуу Засгийн газрын 2020 оны 130-р тогтоолоор “Сүү боловсруулах үйлдвэр, цехэд техникийн зохицуулалтын шаардлагад нийцсэн малын түүхий сүү нийлүүлсэн малчин, эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэгчдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”-ыг баталсан байна. Журамд тусгаснаар

өвлийн улирлын сүүний нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэх замаар хуурай сүүний импортыг бууруулах, хүн амын ундны сүүний хэрэгцээг тогтвортой, хүртээмжтэй хангахад урамшууллын зорилго чиглэгдэж байна. Журмын дагуу зохих шаардлагыг хангасан сүү боловсруулах үйлдвэр, цехэд техникийн зохицуулалтын шаардлагад нийцсэн малын түүхий сүү тушаасан малчин, эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэгчид мөнгөн урамшууллыг тухайн оны 11 дүгээр сарын 1-нээс дараа оны 3 дугаар сарын 31-нийг дуустал хугацаанд 1 литр тутамд таван зуун төгрөгөөр тооцож олгохоор заасан байна.

Уг журмын 3.1-д сүүний урамшуулалд шаардагдах хөрөнгийн эх үүсвэрийг ХХААХҮЯ холбогдох тооцоо, судалгааг хийж шаардлагатай бусад материалын хамт санхүү, төсвийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагад хүргүүлж, батлуулахаар ерөнхий байдлаар тусгажээ.

Сүүний урамшууллыг 2019 оноос эхлэн олгож эхлэхээр улсын төсөвт тусгасан боловч 2019 онд олгогдоогүй бөгөөд 2020 онд 1.0 тэрбум төгрөгийг төсөвлөсөн бөгөөд гүйцэтгэлээр 970.0 сая төгрөгийн урамшуулал олгогдсон байна.

Сүүний урамшуулал нь хэрэгжиж эхлээд удаагүй байгаа тул түүний үр нөлөө, үр дүнгийн талаар дүгнэлт хийх нь эрт ба бусад урамшууллын нэгэн адил хэрэгжилтийн байдалд жил тутам хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийн бодлого, хэрэгжилтийг сайжруулахад ашиглах нь зүйтэй. Үүний тулд хяналт, шинжилгээ, үнэлгээ хийх нарийвчилсан, аргачлал, зааврыг гаргаж, мөрдөж ажиллах нь үр дүнтэй гэж үзэж байна.

## НООЛУУРЫН УРАМШУУЛАЛ

УИХ-ын 2020 оны “Коронавируст халдвар /КОВИД-19/-ын цар тахлын үед санхүү, эдийн засгийн тогтвортой байдлыг хангах, эрсдэлээс урьдчилан сэргийлэх, төрийн үйлчилгээнд цахим шилжилт хийх арга хэмжээний тухай” 32-р тогтоолд “малчдын орлого болон үндэсний үйлдвэрүүдийг дэмжих зорилгоор ноолуурын зах зээлийн суурь үнэ дээр 1 кг тутамд 20,000 төгрөгийн урамшууллыг Малын генетик нөөцийн тухай хуульд заасан малчин, мал бүхий этгээд бүрд олгох”-оор тусгасан байна.

Мөн “Коронавируст халдвар /КОВИД-19/-ын цар тахлын үед эдийн засгийг идэвхжүүлэх, иргэдийн амьжиргааг дэмжих нийгмийн хамгааллын зарим арга хэмжээний тухай” Засгийн газрын 2020 оны 167-р тогтоол гарсан бөгөөд уг тогтоолын 4-д Малчдын орлогыг нэмэгдүүлэх болон үндэсний үйлдвэрүүдийг дэмжих зорилгоор Монгол Улсын 2019 оны жилийн эцсийн мал тооллогоор А дансанд бүртгэгдсэн мэдээлэлд үндэслэн, ноолуурын хэмжээг “Монгол ямааны үүлдэр, омог. Ерөнхий шаардлага” (MNS 0550:2011) стандартаар тооцож, нэг кг тутамд 20,000 төгрөгийн урамшууллыг холбогдох хууль тогтоомжид заасны дагуу олгох арга хэмжээ авахыг Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайдад даалгасан байна.

Эдгээр тогтоолыг хэрэгжүүлэхдээ заасан арга хэмжээнд шаардагдах хөрөнгийг Коронавируст халдвар /КОВИД-19/-ын цар тахлаас урьдчилан сэргийлэх, тэмцэх, нийгэм, эдийн засагт үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг бууруулах тухай хуулийн 7.1.2-т заасны дагуу төсвийн ерөнхийлөн захирагч нарын 2020 оны төсөвт холбогдох зохицуулалт хийх замаар санхүүжүүлэхийг Засгийн газрын уг тогтоолоор Сангийн сайдад зөвшөөрчээ.

Ийнхүү ноолуурын урамшуулалд зориулан иргэдэд төрөөс олгох мөнгөн шилжүүлэг хэлбэрээр 2020 онд 174.9 тэрбум төгрөгийг, ноолуур бэлтгэлд зориулан ААН-үүд зээлийн хүүгийн

хөнгөлөлт хэлбэрээр 5.1 тэрбум төгрөгийг, нийт 180.0 тэрбум төгрөгийн дэмжлэг үзүүлсэн байна.

Малчдын хувьд ноолуур нь үнэ цэнтэй, зах зээлийн механизмын дагуу өрсөлдөх чадвар бүхий түүхий эд тул цаашид төрөөс хөндлөнгөөс оролцож, төсвийн зардал гаргах шаардлагагүй юм.

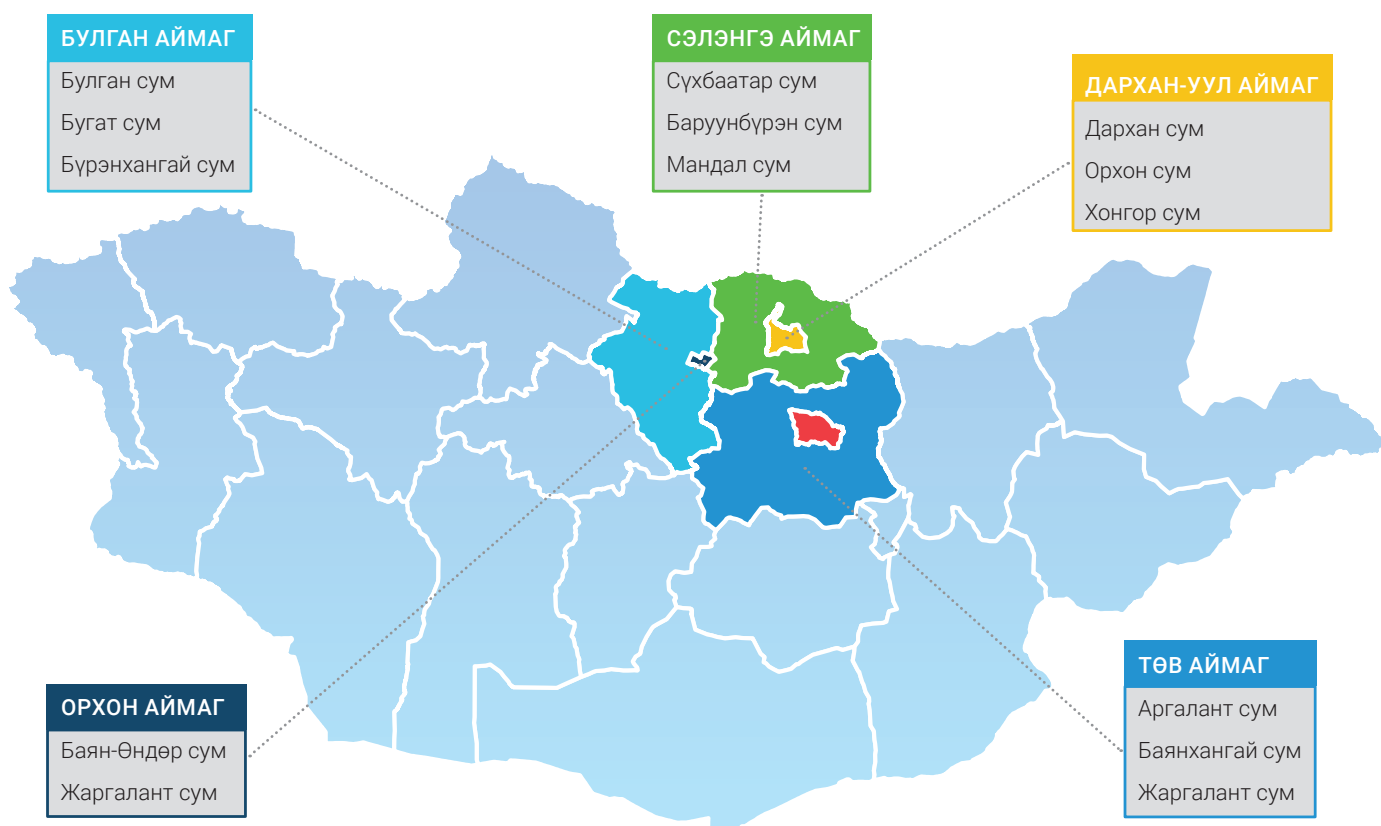
#### 4.4. ХАА-Н ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛЛЫН ТАЛААРХ АНКЕТ СУДАЛГАА

Хөдөө аж ахуйн урамшуулал нь малчид, тариаланчдын үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүний тоо хэмжээ, гарц, чанарт гарч байгаа өөрчлөлт, амьжиргааны түвшин, өрхийн орлого, ажил эрхлэлтэд ямар нөлөө үзүүлсэн талаарх малчид, тариаланчдын санал, бодлыг сонсож, үнэлэлт өгөхөд энэхүү анкет судалгааны зорилго чиглэгдсэн.

ХАА-н татаас, дэмжлэгийн үр нөлөө, түүний ашиг шим хүртэгчдийн үнэлгээг илрүүлэхийн тулд орон нутагт малчид, тариаланчдаас санамсаргүй түүврийн аргаар анкетын судалгаа авсан болно.

**Судалгааны хамрах хүрээ:** Судалгаанд Булган, Төв, Дархан-Уул, Орхон болон Сэлэнгэ аймгийн 14 сумын малчид, тариаланчид, төрийн албан хаагчид хамрагдлаа.

**Зураг 13:** САНАМСАРГҮЙ ТҮҮВРИЙН СУДАЛГААНЫ ХАМРАХ ХҮРЭЭ



**Судалгааны арга зүй.** Булган, Төв, Дархан-Уул, Орхон болон Сэлэнгэ аймгийн нийт 14 сумын 200 малчин, 100 тариаланч буюу нийт судалгаанд оролцогч 300 хүнийг санамсаргүй түүвэрлэлтийн аргаар сонгон анкетын судалгаа (хавсралт 1), уулзалт, фокус ярилцлага авч, SPSS өгөгдлийн программ ашиглан боловсруулж, судалгааны үр дүнг гаргалаа. Улсын төсвийн дэмжлэг, урамшууллын хэрэгжилтэд үнэлгээ хийхдээ дараах хүрээг хамарсан болно. Үүнд:

- Малчдад олгосон ноос, ноолуур, арьс шир, мах болон сүүнд олгож байгаа урамшууллын үр нөлөө;
- Тариаланчдад олгосон улаан буудайн урамшуулал үр нөлөө;

Судалгаанд урамшуулалд хамрагдаагүй мал бүхий иргэд, улаан буудайн тариалалт эрхэлдэг жижиг аж ахуйн нэгж, иргэд, төмс, хүнсний ногоо эрхэлдэг аж ахуйн нэгжүүд, иргэдийг мөн хамруулсан болно.

**Оролцогчдын байдал:** Судалгаанд хамрагдсан 300 оролцогчид, эдгээр аймаг, сумдын Засаг дарга, хөдөө аж ахуйн газрын дарга, холбогдох мэргэжилтнүүдтэй уулзалт зохион байгуулж, хөдөө аж ахуйн дэмжлэг, урамшууллын бодлогын хэрэгжилт, зохион байгуулалт, тулгарч буй асуудлын хүрээнд ярилцлага хийсэн.

**Хүснэгт 25.** Судалгаанд оролцогчдын байдал

Аймаг	Сумын нэр	Хамрагдсан хүний тоо			Эзлэх хувь		
		Нийт	Малчин	Тариаланч	Нийт	Малчин	Тариаланч
ТӨВ	Аргалант	29	19	10	10	10	10
	Баянхангай	31	23	8	10	12	8
	Жаргалант	27	16	11	9	8	11
БУЛГАН	Булган	20	17	3	7	9	3
	Бугат	10	8	2	3	4	2
	Бүрэгхангай	38	28	10	13	14	10
СЭЛЭНГЭ	Сүхбаатар	7	7	0	2	4	0
	Баруунбүрэн	42	27	15	14	14	15
	Мандал	27	14	13	9	7	13
ДАРХАН	Хонгор	27	19	8	9	10	8
	Орхон	22	15	7	7	8	7
ОРХОН	Баян-өндөр	2	0	2	1	0	2
	Жаргалант	18	7	11	6	4	11
<b>Нийт</b>		<b>300</b>	<b>200</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>

Эх сурвалж: Анкет судалгаа

**Оролцогчдын урамшуулалд хамрагдсан байдал:** Судалгаанд нийт 200 малчин хамрагдсанаас МАА-н бүтээгдэхүүний урамшуулалд 99 нь хамрагдсан, 101 нь ямар нэгэн урамшуулалд хамрагдаагүй байна. Мөн судалгаанд хамрагдсан 100 тариаланчаас улаан буудайн урамшуулалд 14 нь хамрагдсан, 86 нь хамрагдаагүй байна. Хамрагдаж чадаагүй тариаланчдын 54.8 хувь нь төмс, 16.1 хувь нь хүнсний ногоо, 14.5 хувь нь малын ногоон тэжээл тариалдаг бол 14.5 хувь нь улаан буудайн тариалан эрхлэгч өрх, аж ахуйн нэгж байна.

**Хүснэгт 26.** Судалгаанд оролцогчдын урамшуулалд хамрагдсан байдал

Үзүүлэлт		Аймаг					Нийт	Эзлэх хувь
		Төв	Булган	Орхон	Дархан	Сэлэнгэ		
Төрөл	Малчин	58	53	7	34	48	200	67
	Тариаланч	29	15	13	15	28	100	33
Малчид	Хамрагдсан	32	25	3	21	18	99	49.5
	Хамрагдаагүй	26	28	4	13	30	101	50.5
Тариаланчид	Хамрагдсан	2	3	2	2	5	14	14.0
	Хамрагдаагүй	27	12	11	13	23	86	86.0

Эх сурвалж: Анкет судалгаа

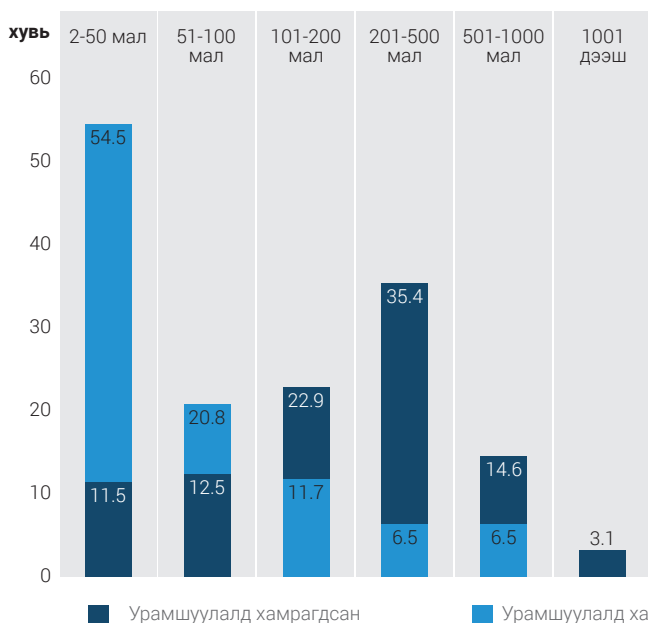
**Урамшуулалд хамрагдаж чадаагүй шалтгаан:** ХАА-н дэмжлэг, урамшуулалд хамрагдаж чадаагүй шалтгаан нь юу вэ? гэсэн асуултад малчид болон тариаланчид дараах байдлаар хариулсан байна. Үүнээс: 42 хувь нь дэмжлэг, урамшууллын талаарх мэдээлэл сул, хангалтгүй учраас мэдээллээс хоцордог; 27 хувь нь цөөн тооны малтай, талбайн хэмжээ бага эсвэл түрээсийн талбайтай учраас хамрагдаж чаддаггүй, 16.0 хувь нь олон тооны бичиг баримт шаарддаг, шат дамжлаг болон ажиллагаа; 11.6 хувь нь бичиг баримт, мэдээллийн зөрүүтэй байдлаас шалтгаалан урамшууллаа авч чадаагүй, 5 хувь нь урамшуулалд хамрагдах хугацаанд бичиг баримтаа бүрдүүлж өгч чадаагүй гэсэн байна.

Өөрөөр хэлбэл, урамшуулалд хамрагдаагүй хэсгийн дийлэнх нь (85 хувь) мэдээлэл олж авч чадаагүй, шат дамжлага ихтэй, эсвэл цөөн малтай, эсвэл бага хэмжээний талбайтай жижиг аж ахуй эрхэлдэг шалтгаанаар урамшуулалд хамрагдаж чадаагүй байна.

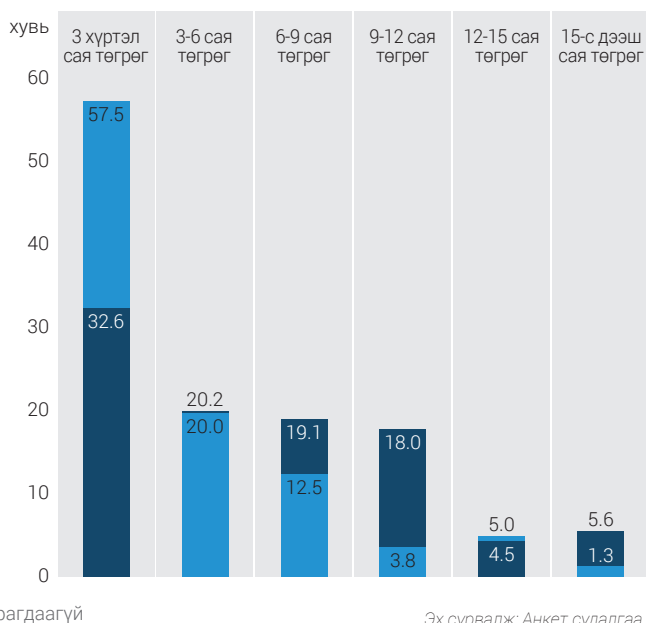
**Малчдаас авсан анкетан судалгааны үр дүн**

**Зураг 14.** МАЛЫН ТОО БА ОРЛОГЫН ТҮВШИН

Судалгаанд оролцогчдын малын тоо ба урамшуулалд хамрагдсан байдал



Судалгаанд хамрагдсан малчдын орлогын түвшин



Эх сурвалж: Анкет судалгаа

Малын тооны бүлэглэлээр авч үзэхэд урамшуулалд хамрагдсан оролцогчдын 58.3 хувь нь 101-500 толгой мал, 17.7 хувь нь 501 дээш толгой малтай байна. Харин урамшуулалд хамрагдаагүй оролцогчдын 75.3 хувь нь 100 хүртэлх толгой малтай, 11.7 хувь нь 101-200 толгой малтай байна.

Урамшуулалд хамрагдсан оролцогчдын 52.8 хувь нь 6 сая төгрөгөөс бага, 41.6 хувь нь 6-15 сая төгрөгийн хооронд, 5.6 хувь нь 15 сая төгрөгөөс дээш жилийн орлоготой гэсэн хариулт өгсөн байна. Урамшуулалд хамрагдаагүй оролцогчдын хувьд 77.5 хувь нь 6 сая төгрөг хүртэл, 21.5 хувь нь 6-15 сая төгрөг, 1.3 хувь нь 15 сая төгрөгөөс дээш орлоготой байна.

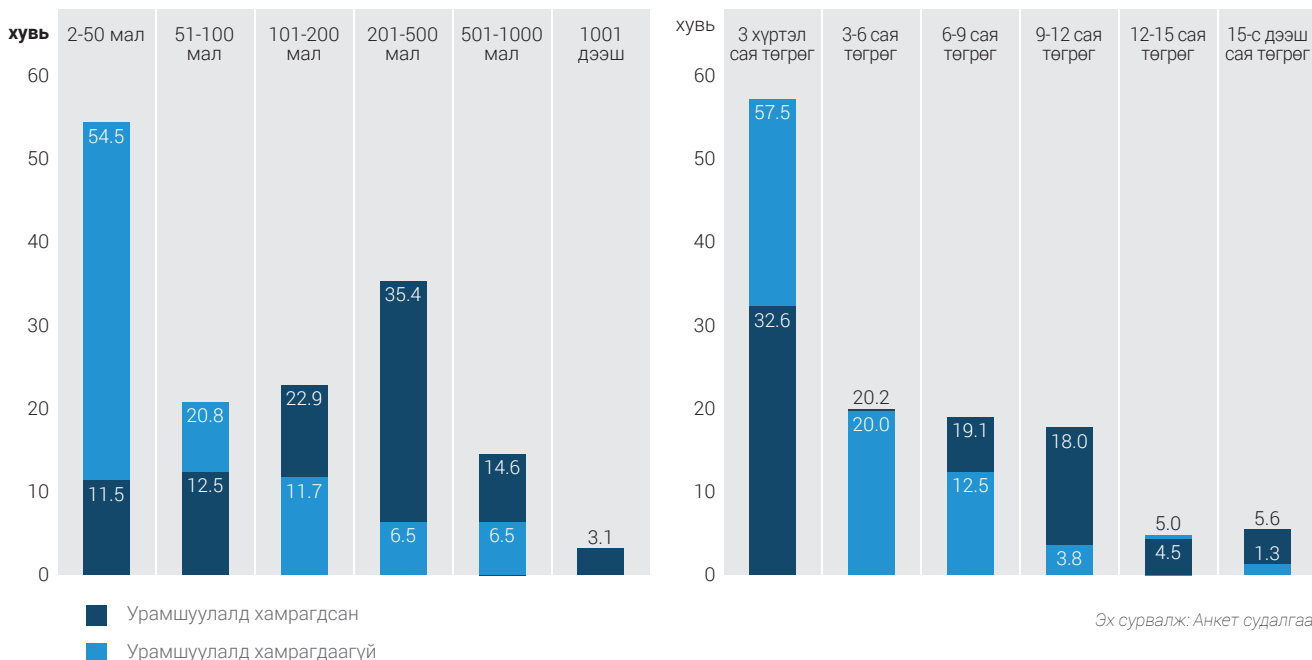
Урамшуулалд хамрагдаагүй оролцогчидтой харьцуулахад хамрагдсан малчид, мал бүхий иргэдийн хувьд харьцангуй олон тооны малтай төдийгүй орлогын түвшин өндөр байгаа бол харьцангуй цөөн малтай, орлого багатай малчид урамшуулалд хамрагдах нь бага байгаа нь судалгааны үр дүнгээс харагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл урамшуулал нь малчдын орлогын ялгааг багасгахад сайн нөлөө үзүүлэхгүй байх хандлага харагдаж байна.

Малчдын малын тооны өөрчлөлт, малын үүлдэр угсаагаа сайжруулахад урамшууллын нөлөө бий эсэхэд урамшуулал авсан оролцогчдын 45.3 хувь мэдэхгүй, 18.1 хувь нь нөлөөлөөгүй, 30.8 хувь нөлөөлсөн гэж хариулсан байна.

**Зураг 15. МАЛЧДАД ҮЗҮҮЛСЭН УРАМШУУЛЛЫН ҮР НӨЛӨӨ**

Судалгаанд оролцогчдын малын тоо ба урамшуулалд хамрагдсан байдал

Судалгаанд хамрагдсан малчдын орлогын түвшин

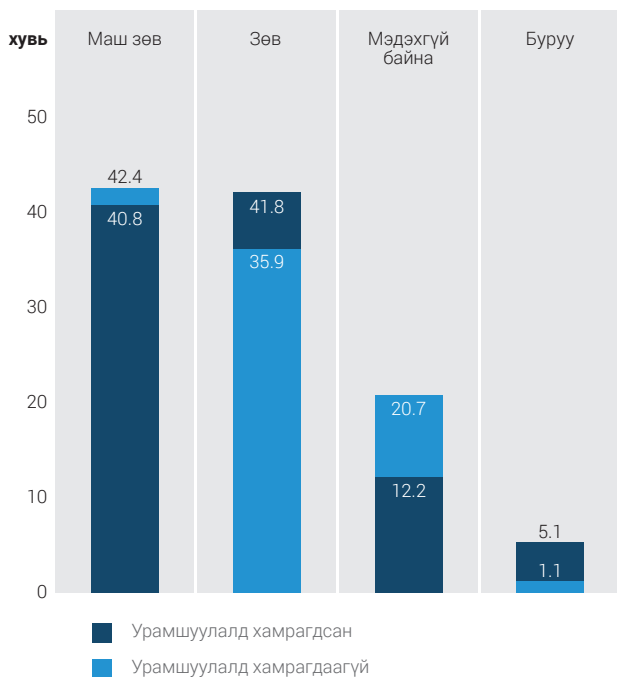




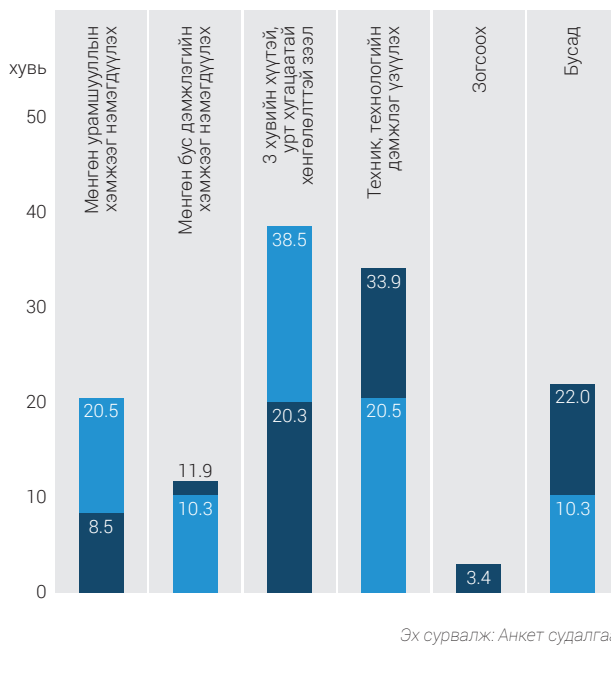
Судалгаанд оролцогчдын 50 орчим хувь нь ХАА-н урамшуулал нь өрхийн амьжиргааг сайжруулахад нөлөөлж чадсан, үлдсэн 50 хувь нь нөлөөлөөгүй, мэдэхгүй байна гэж хариулсан байна. Бүлгийн ярилцлагын үеэр Дархан-Уул, Орхон, Сэлэнгэ, Булган болон Төв аймгийн малчид, мал бүхий иргэд эрчимжсэн мал аж ахуй, эсвэл ашиг шим, гарц сайтай үүлдэр угсааг сайжруулах тал дээр илүү сонирхолтой байгаа талаар ихэнх оролцогчид илэрхийлж байв.

### Зураг 16. МАЛЧДЫН УРАМШУУЛЛЫН ТАЛААРХ САНАЛ, БОДОЛ

ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын бодлогыг сайжруулах хэрэгтэй юу?



Дэмжлэг, урамшуулалын санхүүжилтийг хэрхэн өөрчилбөл илүү үр дүнтэй, үр ашигтай байх вэ?

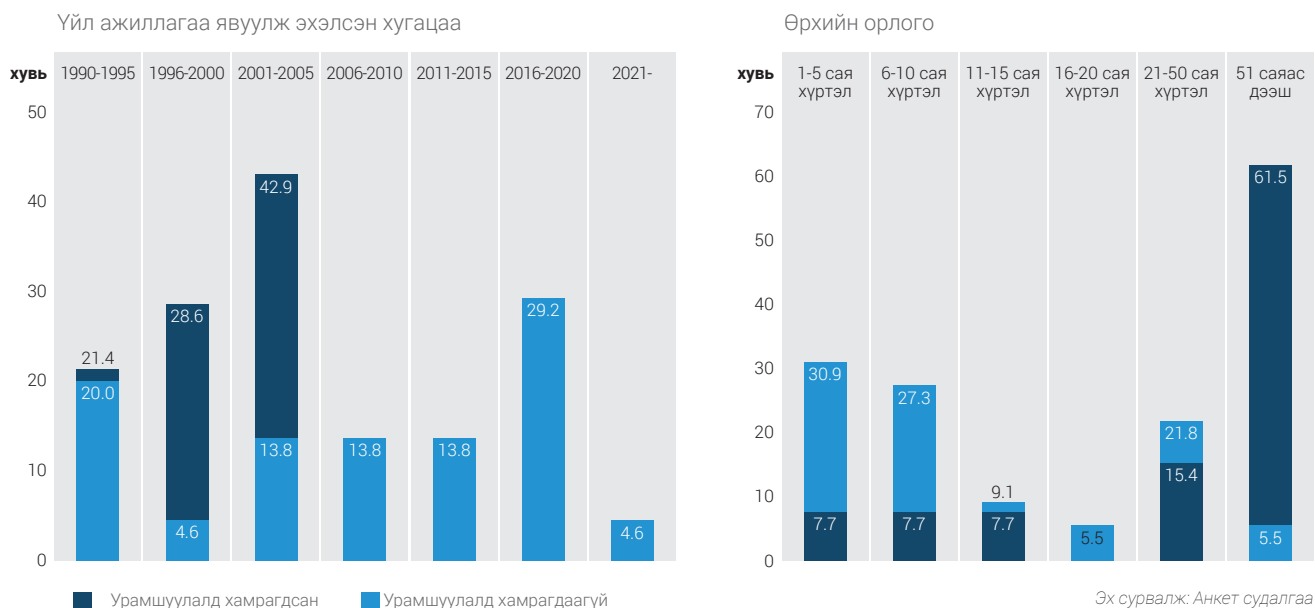


Эх сурвалж: Анкет судалгаа

Малчдаас ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын бодлогыг сайжруулах шаардлага байгаа эсэхийг асуухад урамшуулалд хамрагдсан болон хамрагдаагүй малчдын 80 орчим хувь нь сайжруулах нь маш зөв, зөв гэж хариулсан байна. Түүнчлэн бага хүүтэй хөнгөлөлттэй зээлд хамрагдах, техник технологийн дэмжлэг авах малчид багагүй хувь эзэлж байгаа нь дээрх зургаар үзүүлсэн хариултаас харж болно.

## Тариаланчдаас авсан анкетын судалгааны үр дүн

**Зураг 17. ТАРИАЛАНЧДЫН АЖЛЫН ТУРШЛАГА, ӨРХИЙН ОРЛОГО БА УРАМШУУЛАЛ**



Урамшуулалд хамрагдсан газар тариалан эрхэлдэг иргэд, аж ахуйн нэгжийн дийлэнх нь 2010 оноос өмнө байгуулагдсан, үүний дотор 50.0 хувь нь 1990-2000 онд, үлдсэн хувь нь 2001-2010 онд байгуулагдсан байна. Харин урамшуулалд хамрагдаагүй тариаланчдын хувьд 57 хувь нь 2010 оноос өмнө, 13.8 хувь нь 2011-2015 онд, 29.2 хувь нь 2016-2020 онд тус тус тариалан эрхэлж эхэлжээ.

Өнгөрсөн хугацаанд ажиллагсдын тоонд төдийлөн өөрчлөлт гараагүй байна. Улаан буудайн урамшуулалд хамрагдсан иргэд, аж ахуйн нэгжийн хувьд судалгаанд оролцогчдын 76.9 хувь нь 10 хүртэлх, 23.1 хувь нь 11-20 хүртэлх байнгын ажлын байраар хангаж байна. Харин урамшуулалд хамрагдаагүй оролцогчдын 73.5 хувь нь 10 хүртэлх, 11.8 хувь нь 11-20 хүртэлх, 14.7 хувь нь 21 ба түүнээс дээш тооны ажиллагсадтай байна.

Улаан буудайн урамшуулалд хамрагдсан иргэдийн 61.5 хувь нь жилд 51 сая төгрөг ба түүнээс дээш, 15.4 хувь нь 21-50 сая төгрөгийн орлого олдог байна. Харин урамшуулалд хамрагдаагүй иргэд, аж ахуйн нэгжийн хувьд 58.2 хувь нь 1-5 сая, 36.4 хувь нь 6-10 сая төгрөг, 5.5 хувь нь 16-20 сая, 21.8 хувь нь 21-50 сая төгрөгийн борлуулалтын орлоготой гэсэн хариулт өгсөн байна. Урамшуулалд хамрагдаагүй оролцогчидтой харьцуулахад урамшуулалд хамрагдсан тариаланчдын дийлэнх нь харьцангуй өндөр орлоготой байна.

Урамшуулалд хамрагдсан бүх тариаланчид нь 101 га-аас дээш, ялангуяа 7 хувь нь 800 га-аас дээш тариалангийн талбайтай байна. Урамшуулалд хамрагдсан оролцогчдын 57.1 хувь нь өнгөрсөн хугацаанд талбайгаа нэмэгдүүлж чадсан бол 42.9 хувь нь хэвээр байна.

Урамшуулалд хамрагдсан оролцогчдын 35.8 хувь нь 1,001-5,000 тн, 28.5 хувь нь 5,001-10,000 тн, 35.7 хувь нь 10,000 ба түүнээс дээш тн. улаан буудайн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэсэн

байна. Урамшуулалд хамрагдаагүй иргэд, аж ахуйн нэгжүүдийн дийлэнх нь багахан талбайд төмс, хүнсний ногоо тариалдаг иргэд, аж ахуйн нэгжүүд байгаа бөгөөд дийлэнх нь 5.0 тн ба түүнээс бага хэмжээний өрхийн хэрэгцээний ургац хураасан байна.

**Тариаланчдад үзүүлсэн урамшууллын нөлөөлөл.** Урамшуулалд хамрагдсан тариалан эрхлэгчдээс “Урамшуулал олгосноор танай бизнесийн орлогод өөрчлөлт гарсан уу?” гэсэн асуултад 66.6 хувь нь тодорхой хэмжээнд нөлөөлсөн, 33.4 хувь нь нөлөөлөөгүй, мэдэхгүй байна гэж хариулжээ. Улаан буудай тариалдаг судалгаанд оролцогчдын 92.3 хувь нь га талбайгаас 20 хүртэл, 7.7 хувь нь 20-50 центр улаан буудай хурааж авдаг гэжээ. Судалгаанд оролцогчдын 42.2 хувь нь урамшуулал авснаар бүтээмж, гарцад нөлөөлж чадсан, харин 57.8 хувь нь чадаагүй, нөлөөлөөгүй гэсэн хариулт өгсөн байна.

**Бүтээгдэхүүний чанарт нөлөөлсөн байдал.** Судалгааны дүнгээс харахад 58.3 хувь нь төсвийн урамшуулал нь чанарт зохих хэмжээгээр нөлөөлсөн, 41.7 хувь нь нөлөөлж чадаагүй гэсэн байна.

## ХАА-Н УРАМШУУЛЛЫГ САЙЖРУУЛАХ ТАЛААРХ СУДАЛГААНД ХАМРАГДАГСДЫН САНАЛ

ХАА-н урамшууллын зохион байгуулалт, хэлбэрийг хэрхэн сайжруулах талаар судалгаанд оролцогчдын 50 орчим хувь нь бордоо, түлш хэлбэрээр, 33.3 хувь нь техник, тоног төхөөрөмж хэлбэрээр, 25.0 хувь нь дундын техник, тоног төхөөрөмжийн түрээсийн төвтэй болох, 16.7 хувь нь мөнгөн урамшууллын хэмжээг нэмэгдүүлэх нь зүйтэй гэсэн хариулт өгсөн байна. Улаан буудайн тариалан эрхэлдэг зарим томоохон аж ахуйн нэгжүүд нь мөнгөн урамшууллыг зогсоож, урт хугацааны бага хүүтэй зээлд хамруулах, зээлийн хүүгийн дэмжлэг үзүүлэх нь зүйтэй гэсэн саналтай байна. Урамшуулалд хамрагдсан иргэд, аж ахуйн нэгжийн 50 орчим хувь нь автоматжуулсан агуулахтай бөөний төв байгуулах, 8.3 хувь нь урт хугацааны зээлд хамруулах хэрэгтэй гэсэн хариулт өгсөн байна.

Малчид, мал бүхий иргэд “ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын бодлогыг цаашид үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлэх шаардлагатай юу?” гэсэн асуултад 82 хувь нь үргэлжлүүлэх нь зөв гэж хариулсан бөгөөд хэрэгжүүлэх арга зам, механизмаа сайжруулах хэрэгтэй гэж үзэж байна.

Урамшуулал олгож буй зохион байгуулалтын хувьд ХАА-н урамшууллын бодлогыг хэрхэн сайжруулах талаар судалгаанд оролцогчдоос асуухад тэдний 45 хувь нь цахим хэлбэрт шилжүүлж урамшуулал олгох процессыг хялбаршуулах хэрэгтэй гэжээ. Мөн тэдний 18.3 хувь нь мөнгөн хэлбэрээр, 16.8 хувь нь мөнгөн бус хэлбэрээр олгодог байх нь зүйтэй, үлдсэн хувь нь зохион байгуулалтыг сайжруулах, жинхэнэ хоршоо байгуулж, хоршоогоор дамжуулан урамшууллыг олгодог байх зэрэг хариулт өгсөн байна.

Нийт судалгаанд хамрагдагсдын 26.7 хувь нь зөвхөн үржлийн мал, бордоо, техник, тоног төхөөрөмжийн хөнгөлөлтөд хамруулах, 25.0 хувь нь урт хугацааны 3 хувийн хүүтэй зээлд хамруулах арга хэмжээ авах, 20.0 хувь нь өнөөгийн хэлбэрээр үргэлжлүүлэн олгох, 16.1 хувь

нь урамшууллын хэмжээг нэмэгдүүлэх, 9.4 хувь нь тухайн бүрд газар дээр шууд олгодог байх тогтолцоотой болох, 2.8 хувь нь урамшууллын бодлого хэрэггүй, зогсоох хэрэгтэй гэжээ.

#### 4.5. РЕГРЕССИЙН ШИНЖИЛГЭЭ, ТҮҮНИЙ ҮР ДҮН

Энэхүү шинжилгээний зорилго нь тухайн хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн бэлтгэл, үйлдвэрлэлд урамшуулал, үйлдвэрлэлийн бусад хүчин зүйлсийн нөлөөллийг шинжлэхэд оршино. ХАА-н салбарын хамгийн өндөр урамшуулал олгосон буюу нийт мөнгөн урамшууллын 66.1 хувийг эзэлж буй ноос, арьс шир, үр тариа гэсэн 3 түүхий эдийг сонгон авсан.

Олон хувьсагчийн хүчин зүйлсийн регрессийн шинжилгээ хийхэд хангалттай урт хугацааны статистикийн тоон мэдээллийг шаарддаг учраас ноос, арьс, шир, улаан буудай гэсэн 3 түүхий эд бэлтгэлийн регрессийн шинжилгээг хийв.

Энэ үйлдвэрлэлийн функцэд бодлогын сонирхсон хувьсагчдыг нэмж, тооцоолол хийх боломжтой байдаг. Шугаман тэгшитгэлийн коэффициентыг тооцоход хялбар Кобб Дугласын үйлдвэрлэлийн функцийг<sup>11</sup> логаритм хэлбэрийг сонгон ашиглав. Үйлдвэрлэлийн функцийг тэгшитгэлийг доорх томъёогоор илэрхийлэв. Үүнд:

$$\text{Log } Y_{tij} = \alpha + \beta_1 i * \text{Log } X_{1ti} + \beta_2 i * \text{Log } X_{2ti} + \beta_3 i * \text{Log } X_{3ti} + \dots + \beta_{ni} * \text{Log } X_{nti} + U_{ti} \quad (1)$$

*Тэмдэглэгээ:*

**Y<sub>tij</sub>** = t жилд i аймгийн j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн хэмжээ буюу хамаарлын хувьсагч

**X<sub>1tij</sub>** = t жилд i аймгийн j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлд нөлөөлөх хүчин зүйл X1 буюу үл хамаарах хувьсагч X1

**X<sub>2tij</sub>** = t жилд i аймгийн j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлд нөлөөлөх хүчин зүйл X2 буюу үл хамаарах хувьсагч X2

**X<sub>3tij</sub>** = t жилд i аймгийн j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлд нөлөөлөх хүчин зүйл X3 буюу үл хамаарах хувьсагч X3

**X<sub>ntij</sub>** = t жилд i аймгийн j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлд нөлөөлөх хүчин зүйл XN буюу үл хамаарах хувьсагч XN

**U<sub>tij</sub>** = t жилд i аймгийн j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлд нөлөөлөх тооцоогүй бусад хүчин зүйлийн нөлөөллийг харуулсан үлдэгдэл

**β<sub>1j</sub>, β<sub>2j</sub>, β<sub>3i</sub>, ..., β<sub>nj</sub>** - тооцооны коэффициент буюу j нэр төрлийн түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн хүчин зүйл бүрийн (1 ÷ N) мэдрэмж

**Log** = логаритм тэмдэглэгээ

<sup>11</sup> Кнут Юикселл нь Кобб Дуглас загварыг хөгжүүлж, 1928 онд Чарлес Кобб, Паул Дуглас нар статистик тест хийсэн. Кобб-Дугласын үйлдвэрлэлийн функцэд ажиллах хүч, ус, техникийн чадвар, бордоо гэх мэт олон эхоже болон эндо хүчин зүйлээс хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл хамаарна гэж үздэг. (Nastis et al., 2012)

2010-2020 онд нийт аймаг, нийслэлийн бэлтгэсэн түүхийн эдийн мэдээллийг авч ашиглав. Өгөгдөл мэдээллийг түүхий эдийн нэр төрөл тус бүрээр Хавсралт 1-т харуулав.

Дээрх Кобб-Дугласын үйлдвэрлэлийн функцийн эмпирик загварыг ашиглан сонгосон түүхий эдийн тус бүрийн хувьд регрессийн шинжилгээ хийв.

Шинжилгээний дэлгэрэнгүй үр дүнг Хавсралт 3-т өгүүлэв. Регрессийн шинжилгээний нэгтгэсэн дүнг хүснэгт 27-д харуулав.

**Хүснэгт 27.** Регрессийн шинжилгээний нэгтгэсэн дүн

Түүхий эдийн нэр төрөл	Урамшууллын нөлөөллийн коэффициент
Ноос	0.224
Арьс шир	0.149
Улаан буудай	0.565

Регрессийн шинжилгээнээс үзэхэд түүхий эд тус бүрийн бэлтгэл, үйлдвэрлэлийн хэмжээнд урамшуулал эерэг нөлөө үзүүлсэн байна. Тухайлбал, үйлдвэрлэлийн бусад хүчин зүйлийг тогтмол байлгаад түүхий эд тус бүрийн урамшууллыг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд улаан буудай үйлдвэрлэл 5.7 хувь, ноос бэлтгэн нийлүүлэлт 2.2 хувь, арьс шир бэлтгэн нийлүүлэлт 1.5 хувь тус тус өсөхөөр байна. Сонгосон түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүнгээс үзэхэд хөдөө аж ахуйн түүхийн эд бэлтгэн нийлүүлэлт, үйлдвэрлэлд урамшуулал эерэг нөлөө үзүүлж байна. Гэвч үйлдвэрлэлийн бусад хүчин зүйлстэй харьцуулахад урамшуулал харьцангуй бага нөлөө үзүүлж байна. Өөрөөр хэлбэл, урамшууллын үр ашиг бага байна.

#### 4.6. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ҮЙЛДВЭРЛЭГЧДЭД ҮЗҮҮЛСЭН ДЭМЖЛЭГИЙН ТООЦОО

ЭЗХАХБ-ын боловсруулан ашигладаг хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо (Producer support estimate)-ны хялбарчилсан аргачлалыг ашиглан манай улсын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлж буй дэмжлэгийн тооцоог хийв. 2014 онд Дэлхийн Банк ЭЗХАХБ-ын аргачлалд тохируулга хийх замаар манай улсын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлж буй дэмжлэгийн тооцоог онд анх удаа хийсэн байна.<sup>12</sup> Хялбарчилсан аргачлалыг ашиглан тооцоог шинэчилсэнээр харьцуулах боломж олгоно гэж үзлээ.

ЭЗХАХБ-ын аргачлалын зааврын дагуу хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэгт үйлдвэрлэлийн орц, гарцад суурилсан шууд болон шууд бус бүхий л төлбөрийг багтаадаг байна. Өмнөх бүлэгт дурдсанчлан ноос, ноолуур, арьс шир болон улаан буудайд олгож буй урамшуулал нь гарцад суурилсан дэмжлэг байна.

Үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоонд зах зээлийн үнийн дэмжлэг (Market Price Support<sup>13</sup>) -ийг тооцдог. Түүхий эд бэлтгэн нийлүүлэлт, үйлдвэрлэлийн хэмжээг түүхий эдийн дотоодын болон импортын (эсхүл хилийн) үнийн зөрүүгээр үржүүлэн зах зээлийн үнийн дэмжлэгийг тооцно. Энэ нь хэрэглэгч (гадаад хэрэглэгчдийг хамруулан), татвар төлөгчдөөс хөдөө аж ахуйн түүхий эд бэлтгэн нийлүүлэгч, үйлдвэрлэгчдэд олгож буй шилжүүлгийг илэрхийлнэ.

<sup>12</sup> Kisan Gunjal and Chares Annor-Frempong, World Bank, Review, Estimation and Analysis of Agricultural subsidies in Mongolia Mar 30, 2014

<sup>13</sup> OECD-ийн "PSE Manual" гарын авлагын 4 дүгээр бүлэгт тодорхой тусгасан.

<sup>14</sup> WB 2014

Импортын тариф, бусад худалдааны хязгаарлалт, экспортын урамшуулал зэрэг засгийн газрын бодлогын интервенцийн үед зах зээлийн үнийн дэмжлэгийг тооцох нь зүйтэй юм. Эдгээр нь зах зээлийн үнэд нөлөөлдөг билээ.

Манай Улсын гаалийн татварын хэмжээ бага тул бодлогын интервенцийн улмаас зах зээлийн үнийн гажуудал гарна гэсэн хэрэг юм. Гэсэн ч бодлогын интервенцийн зэрэгцээ зах зээлийн бодит үнэ болон хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдийн борлуулалтын үнэ хооронд зөрүү байх зах зээлийн уламжлалт бүтэц, зах зээлийн нөхцөл байдал, үйлдвэрлэгчдийн үйл ажиллагааны үр дүн зэрэг хүчин зүйлээс хамаарч болдог. Манай улсын зарим түүхий эдийн зах зээлийн үнийн зөрүү гарснаар илэрнэ.

Онолын үүднээс үзэхэд манай улсын зах зээлийн үнийн зөрүү сөрөг байх нь дараах гурван шалтгаанаас үүдэлтэй байх талтай<sup>14</sup>. Үүнд:

1. Дотоодын түүхий эдийн үнэ бууруулах бодлого (түүхий эдийн үнэ)
2. Түүхий эдийн зах зээлийн шударга бус өрсөлдөөн
3. Олон улсын үнийн огцом өөрчлөлт (ялангуяа өсөлт) дотоодын зах зээл, борлуулалтын үнэд бага нөлөөлөх шилжих.

Сүүлийн жилүүдэд манай улсын баримталж ирсэн бодлого нь дотоодын эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчид, хэрэглэгчдийн хэрэгцээний улаан буудай, ноос, ноолуур зэрэг түүхий эдийн үйлдвэрлэлийг дэмжих явдал байсан. Үүнээс гадна зах зээлийн үнийн зөрүү сөрөг байх боломжит өөр шалтгаан бол манай улсын түүхий эдийн зах зээлийн өрсөлдөөн бага, гадаад зах зээлийн өөрчлөлтөд дотоодын зах зээл хурдан зохицох чадваргүй явдал юм.

Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцооны хялбарчилсан аргачлалын дагуу хийсэн тооцоог дор тайлбарлав. Үүнд:

### 1. Сонгосон түүхий эд тус бүрийн үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэгийн хэмжээг тооцов.

Үүнд:

## A. Ноос

Хэмжих нэгж -ХН

### Хүснэгт 28. Ноосны зах зээлийн үнийн дэмжлэгийн тооцоо

Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>I. Үйлдвэрлэлийн тоо хэмжээ</b>	тонн	17,117.7	17,266.2	18,586.9	21,429.2	23,618.7	27,220.8	29,134.5	32,520.6	35,060.5	35,867.1	37,803.7
<b>II. Үйлдвэрлэгчийн үнэ</b>	төг/кг	609.2	815.7	708.5	708.5	610.5	602.2	647.5	1814.5	3279.0	813.3	1043.4
<b>III. Үйлдвэрлэлийн үнийн дүн (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	сая төг	10,427.6	14,083.5	13,168.3	15,182.4	14,418.2	16,392.7	18,863.2	59,009.2	114,963.5	29,172.4	39,442.8
<b>IV. Хэрэглээний тоо хэмжээ</b>	тонн	16,585.0	10,457.0	15,200.0	19,500.0	20,000.0	19,100.0	18,700.0	21,700.0	21,000.0	17,000.0	13,200.0

<b>V. Хэрэглээний үнэ (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	төг\кг	609.2	815.7	708.5	708.5	610.5	602.2	647.5	1814.5	3279.0	813.3	1043.4
<b>VI. Хэрэглээний үнийн дүн</b>	сая төг	10,103.1	8,529.5	10,768.7	13,815.6	12,209.1	11,502.3	12,107.3	39,375.0	68,859.1	13,826.9	13,772.3
<b>VII. Харьцуулах үнэ (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	төг\кг	402.0	409.2	553.5	861.4	1,136.2	1,047.1	1,234.2	1,554.8	2,061.9	1,870.3	1,415.2
1. Хилийн үнэ (ФОБ)	ам.дол \тонн	1,010.5	1,087.0	1,279.6	1,315.2	1,406.3	1,206.7	1,281.5	1,390.3	1,782.4	1,510.8	1,159.8
2. Тээврийн зардал	төг\кг	142.1	142.1	142.1	142.1	142.1	142.1	142.1	142.1	142.1	142.1	216.6
3. Чанарын тохируулга	хувь	0.4	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
4. Албан ханш	төг\ ам.дол	1,346.0	1,268.0	1,359.0	1,526.0	1,818.0	1,971.0	2,148.0	2,441.0	2,473.0	2,664.0	2,814.0
<b>VIII. Зах зээлийн үнийн зөрүү (II-VII)</b>	төг\кг	207.2	406.4	154.9	-152.9	-525.8	-444.9	-586.8	259.7	1217.1	-1,056.9	-371.9
<b>IX. Зах зээлийн шилжүүлэг</b>	сая төг	3,436.3	4,250.0	2,354.9	-2,982.5	-321.0	-8,498.0	-379.9	5,635.5	25,560.1	-17,968.1	-4908.8
1. Хэрэглэгчээс үйлдвэрлэгчид шилжүүлэг	сая төг	3,436.3	4,250.0	2,354.9	-2,982.5	0.0	0.0	0.0	5,635.5	25,560.1	0.0	0.0
2. Үйлдвэрлэгчээс хэрэглэгчид шилжүүлэг	сая төг	0.0	0.0	0.0	0.0	-321.0	-8,498.0	-379.9	0.0	0.0	-17,968.1	-4908.8
3. Хэрэглэгчийн бусад шилжүүлэг	сая төг											
<b>X. Төсвийн шилжүүлэг</b>	сая төг	110.4	2,767.4	524.7	955.4	4,837.3	4,817.6	6,026.8	2,810.1	17,113.7	7,076.0	-609.5
1. Үйлдвэрлэгчээс татвар төлөгчид шилжүүлэг	сая төг	110.4	2,767.4	524.7	0.0	0.0	0.0	0.0	2,810.1	17,113.7	0.0	0.0
2. Үйлдвэрлэгчийн бусад шилжүүлэг	сая төг	0.0	0.0	0.0	955.4	4,837.3	4,817.6	6,026.8			7,076.0	-609.5
3. Үнийн татвар (-)	сая төг	0.0	0.0	0.0								
<b>XI. Зах зээлийн үнийн дэмжлэг (ЗЗҮД)</b>	сая төг	3,546.7	7,017.5	2,879.6	0.0	-321.0	-8,498.0	-379.9	8,445.7	42,673.8	-17,968.1	-4,908.8

Ноосны зах зээлийн үнийн зөрүү сонирхол татаж байна. Жишээлбэл, 2013-2016 он болон 2019-2020 онд олон улсын зах зээл дээр ноосны үнэ өссөний улмаас дотоодын бэлтгэн нийлүүлэгч, үйлдвэрлэгчид далд (implicit) татвар төлсөн. Энэ үед дотоодын зах зээлийн үнэ ноос бэлтгэн нийлүүлэгчд малчдын урамшуулал орсон үйлдвэрлэгчийн буюу борлуулалтын үнээс давсан байв.

**Хүснэгт 29.** Ноос бэлтгэн нийлүүлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо

Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Зах зээлийн үнийн дэмжлэг</b>	сая төг	3,546.7	7,017.5	2,879.6	0.0	-321.0	-8,498.0	-379.9	8,445.7	42,673.8	-17,968.1	-4,908.8
Ноосны	сая төг	3,546.7	7,017.5	2,879.6	0.0	-321.0	-8,498.0	-379.9	8,445.7	42,673.8	-17,968.1	-4,908.8
<b>Үйлдвэрлэлийн шууд төлбөр</b>	сая төг	0.0	6,253.1	29,414.3	36,614.7	18,427.5	19,350.9	22,637.2	22,408.7	18,599.9	19,419.5	32,367.7
Ноосны урамшуулал	сая төг		6,253.1	29,414.3	36,614.7	18,427.5	19,350.9	22,637.2	22,408.7	18,599.9	19,419.5	32,367.7
<b>Шууд бус төлбөр</b>	сая төг	6,068.5	16,213.4	13,094.7	12,448.8	11,382.0	6,312.0	15,186.6	10,208.2	12,049.7	10,847.7	10,773.5
Мал аж ахуйн дэмжлэг	сая төг	3,496.6	7,580.3	3,794.5	5,637.7	5,452.1	1,067.5	1,371.6	766.9	767.2	1,557.1	1,415.8
Малын эрүүл мэндийн дэмжлэг	сая төг	2,571.9	8,633.1	9,300.3	6,811.1	5,929.9	5,244.5	13,815.0	9,441.3	11,282.4	9,290.6	9,357.7
<b>Ноосны үйлдвэрлэлийн үнийн дүн</b>	сая төг	10,427.6	14,083.5	13,168.3	15,182.4	14,418.2	16,392.7	18,863.2	59,009.2	114,963.5	29,172.4	39,442.8
<b>Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэг (ҮҮД)</b>	сая төг	9,615.2	29,483.9	45,388.6	49,063.4	29,488.5	17,164.9	37,443.8	41,062.6	73,323.3	12,299.1	38,232.4
<b>Нийт борлуулалтын орлого</b>	сая төг	16,496.1	36,550.0	55,677.2	64,245.8	44,227.7	42,055.6	56,686.9	91,626.1	145,613.0	59,439.6	82,584.0
<b>Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэгийн эзлэх хувь</b>	сая төг	58.3%	80.7%	81.5%	76.4%	66.7%	40.8%	66.1%	44.8%	50.4%	20.7%	46.3%

2010-2020 онд ноос бэлтгэн нийлүүлэгч малчдад үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоогоор ноос бэлтгэн нийлүүлэгч малчдад үзүүлсэн дэмжлэг тэдний борлуулалтын жилийн орлогын дунджаар 57.5 хувьтай тэнцэж байна. Өөрөөр хэлбэл, тэдний борлуулалтын жилийн орлогын 1 төгрөг бүрийн 57.5 мөнгийг бодлогын дэмжлэг бүрдүүлсэн байна.



## б. Арьс шир

**Хүснэгт 30.** Арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч малчдын зах зээлийн үнийн дэмжлэг

Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>I. Үйлдвэрлэлийн тоо хэмжээ</b>	Тонн	11,299.0	8,743.8	8,766.5	10,894.5	10,217.9	15,192.9	14001.2	14523.4	19290.6	19555.8	27119.0
<b>II. Үйлдвэрлэгчийн үнэ</b>	төг\кг	5.3	10.8	12.3	9.8	7.6	4.7	2.6	4.2	3.5	1.9	1.9
<b>III. Үйлдвэрлэлийн үнийн дүн (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	сая төг	59,954.7	94,536.4	107,758.9	106,505.5	77,436.8	70,849.0	36,923.4	60,343.4	67,960.6	37,514.2	50,550.5
<b>IV. Хэрэглээний тоо хэмжээ</b>	тонн	6300.0	6342.8	7,222.7	6,470.2	5,758.9	6475	5170	5359.1	5,207.7	7,469.2	8500
<b>V. Хэрэглээний үнэ (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	төг\кг	5.3	10.8	12.3	9.8	7.6	4.7	2.6	4.2	3.5	1.9	1.9
<b>VI. Хэрэглээний үнийн дүн</b>	сая төг	33,429.0	68,577.2	88,782.3	63,253.2	43,644.1	30,194.8	13,634.1	22,266.6	18,346.7	14,328.3	15,844.2
<b>VII. Харьцуулах үнэ (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	төг\кг	2.1	3.2	3.3	3.7	4.1	3.4	3.2	3.8	3.3	2.4	1.8
1. Хилийн үнэ (ФОБ)	ам.дол \тонн	5.9	8.9	8.4	8.4	7.6	6.1	5.2	5.3	4.7	3.3	2.5
2. Тээврийн зардал	төг\кг	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2	497.2
3. Чанарын тохируулга	хувь	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
4. Албан ханш	төг\ ам.дол	1,346.0	1,268.0	1,359.0	1,526.0	1,818.0	1,971.0	2,148.0	2,441.0	2,473.0	2,664.0	2,814.0
<b>VIII. Зах зээлийн үнийн зөрүү (II-VII)</b>	төг\кг	3.2	7.6	9.0	6.1	3.5	1.2	(0.5)	0.4	0.2	(0.5)	0.1
<b>IX. Зах зээлийн шилжүүлэг</b>	сая төг	20.1	48.0	65.2	39.2	20.1	7.9	(2.7)	2.1	1.1	(3.4)	0.6
1. Хэрэглэгчээс үйлдвэрлэгчид шилжүүлэг	сая төг	20.1	48.0	65.2	39.2	20.1	7.9	0.0	2.1	1.1	0.0	0.6
2. Үйлдвэрлэгчээс хэрэглэгчид шилжүүлэг	сая төг	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	-2.7	0.0	0.0	-3.4	0.0

3. Хэрэглэгчийн бусад шилжүүлэг	сая төг	0.0	0.0	0.0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Х. Төсвийн шилжүүлэг</b>	сая төг	16.0	18.2	13.9	26.8	15.6	10.6	-4.6	3.7	2.9	-5.5	1.2
1. Татвар төлөгчөөс үйлдвэрлэгчид шилжүүлэг	сая төг	16.0	18.2	13.9	26.8	15.6	10.6	0.0	3.7	2.9	0.0	1.2
2. Үйлдвэрлэгчийн бусад шилжүүлэг	сая төг							(4.57)			(5.52)	
<b>XI. Зах зээлийн үнийн дэмжлэг</b>	сая төг	36.1	66.2	79.1	66.1	35.7	18.5	-7.3	5.8	3.9	-8.9	1.8

2016, 2019 оноос бусад онд арьс шир нийлүүлэгч малчдын борлуулалтын үнэ хилийн үнээс давсан байна.

**Хүснэгт 31.** Арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч малчдад үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо

Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Зах зээлийн үнийн дэмжлэг</b>	сая төг	36.1	66.2	79.1	66.1	35.7	18.5	- 7.3	5.8	3.9	- 8.9	1.8
Арьс ширний	сая төг	36.1	66.2	79.1	66.1	35.7	18.5	- 7.3	5.8	3.9	- 8.9	1.8
<b>Үйлдвэрлэлийн шууд төлбөр</b>	сая төг	-	-	-	2,711.7	8,179.3	9,500.8	12,713.0	14,611.5	9,462.2	9,913.0	-
Арьс ширний урамшуулал	сая төг				2,711.7	8,179.3	9,500.8	12,713.0	14,611.5	9,462.2	9,913.0	
<b>Нийт үйлдвэрлэл</b>	сая төг	59,954.7	94,536.4	107,758.9	106,505.5	77,436.8	70,849.0	36,923.4	60,343.4	67,960.6	37,514.2	50,550.5
Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэг	сая төг	36.1	66.2	79.1	2,777.8	8,215.0	9,519.3	12,705.8	14,617.3	9,466.1	9,904.1	1.8
Борлуулалтын орлого	сая төг	59,954.7	94,536.4	107,758.9	109,217.2	85,616.1	80,349.7	49,636.4	74,954.9	77,422.8	47,427.2	50,550.5
<b>Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэгийн эзлэх хувь</b>	хувь	0.1%	0.1%	0.1%	2.5%	9.6%	11.8%	25.6%	19.5%	12.2%	20.9%	0.0%

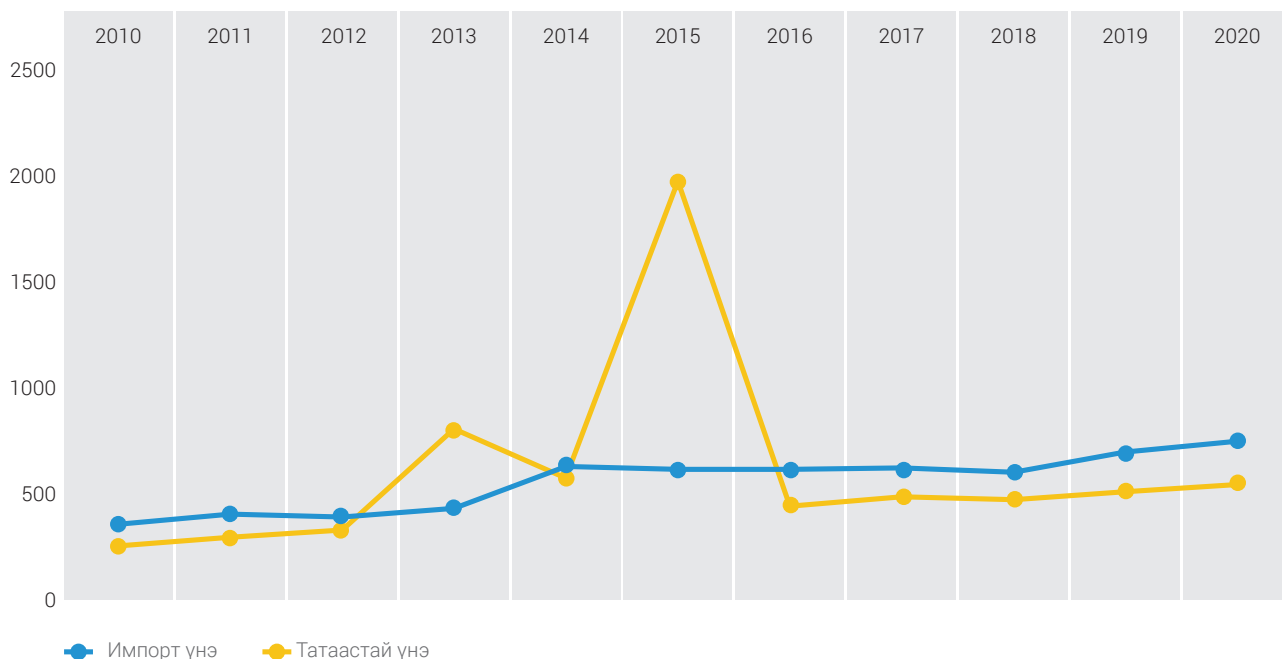
2010-2020 онд арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч малчдын борлуулалтын жилийн орлогын дунджаар 9.3 хувьтай тэнцэх хэмжээний дэмжлэг үзүүлсэн байна.

**с. Улаан буудай**

Улаан буудайн хилийн болон дотоодын үнийг Зураг 16-д харуулав. ИТС байгууллага /trade-mar.org/-ын мэдээллийн сангаас авсан 2010-2020 онд манай улсад импортолсон улаан буудайн

ам. доллараар илэрхийлсэн үнийг албан дундаж ханшаар хөрвүүлэн тооцов. 2015 онд нэг тонн улаан буудайн импортын үнэ сүүлийн 10 жилд хамгийн өндөр 1,970.0 мянган төгрөг байсан байна. Улаан буудайн импортын дийлэнхийг ОХУ-аас импортолдог. 2012-2015 онд импортын үнэ өндөр байсан байна.

**Зураг 18. УЛААН БУУДАЙН ИМПОРТЫН БОЛОН ДОТООДЫН ҮНЭ**



Хөдөө аж ахуйг дэмжих сангаас тогтоож байгаа улаан буудайн жишиг үнэ /2015 оны үнийг эс тооцоолбол/ нь импортын улаан буудайн үнээс дунджаар 3-5 хувиар өндөр байна. 2012-2015 онд импортын улаан буудайн үнэ нь дотоодын үнээс өндөр байсан. Харин сүүлийн 5 жилд импортын улаан буудайн үнэ нь дотоодын зах зээлийн үнээс дунджаар 10-12 орчим хувиар бага байна.

**Хүснэгт 32. Улаан буудай тариалагчдын зах зээлийн үнийн дэмжлэг**

Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>I. Үйлдвэрлэлийн тоо хэмжээ</b>	тонн	345.5	435.9	465.3	368.5	488.3	203.9	467.1	231.4	436.1	411.4	406.1
<b>II. Үйлдвэрлэгчийн үнэ</b>	төг\кг	330.0	350.0	290.0	320.0	550.0	540.0	560.0	560.0	575.2	597.7	702.1
<b>III. Үйлдвэрлэлийн үнийн дүн (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	сая төг	114.0	152.6	134.9	117.9	268.6	110.1	261.5	129.6	250.9	245.9	285.1
<b>IV. Хэрэглэний тоо хэмжээ</b>	тонн	411.7	443.3	469.4	368.6	522.5	208.4	625.6	245.0	668.1	425.8	535.9

<b>V. Хэрэглээний үнэ (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	төг\кг	330.0	350.0	290.0	320.0	550.0	540.0	560.0	560.0	575.2	597.7	702.1
<b>VI. Хэрэглээний үнийн дүн</b>	сая төг	135.8	155.2	136.1	117.9	287.4	112.5	350.3	137.2	384.3	254.5	376.3
<b>VII. Харьцуулах үнэ (үйлдвэрлэгчийн үнээр)</b>	төг\кг	246.9	286.0	330.3	801.0	574.6	1,970.7	451.0	478.4	472.3	508.8	603.5
1. Хилийн үнэ (ФОБ)	ам.дол \тонн	182.0	226.0	243.0	525.0	316.0	1000.0	210.0	196.0	191.0	191.0	214.5
3. Албан ханш	төг\ ам.дол	1,356	1,266	1,359	1,526	1,818	1,971	2,148	2,441	2,473	2,664	2,814
<b>VIII. Зах зээлийн үнийн зөрүү (II-VII)</b>	төг\кг	83.1	64.0	(40.3)	(481.0)	(24.6)	(1,430.7)	109.0	81.6	102.9	88.9	98.6
<b>IX. Зах зээлийн шилжүүлэг</b>	сая төг	28.7	64.0	(40.3)	(481.0)	(24.6)	(1,430.7)	109.0	81.6	102.9	88.9	98.6
1. Хэрэглэгчээс үйлдвэрлэгчид шилжүүлэг	сая төг	28.7	27.9	0.0	0.0	0.0	0.0	50.9	18.9	44.9	36.6	40.0
2. Үйлдвэрлэгчээс хэрэглэгчид шилжүүлэг	сая төг			(18.9)	(177.3)	(12.8)	(298.1)	350.3	137.2	384.3	254.5	376.3
3. Хэрэглэгчийн бусад шилжүүлэг	сая төг											
<b>X. Төсвийн шилжүүлэг</b>	сая төг	0.0	0.0	0.0	0.0	-0.8	-6.4	17.3	1.1	23.9	1.3	12.8
1. Татвар төлөгчөөс хэрэглэгчид шилжүүлэг	сая төг	0.0	0.0	-0.2	0.0	-0.8	-6.4	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
2. Хэрэглэгчийн бусад шилжүүлэг	сая төг	5.5	0.5	0.0	0.0	0.0	0.0	17.3	1.1	23.9	1.3	12.8
<b>XI. Зах зээлийн үнийн дэмжлэг</b>	сая төг	28.7	64.0	-40.3	-481.1	-25.4	-1437.1	126.2	82.7	126.8	90.2	111.4

2010-2020 онд улаан буудайн зах зээлийн үнийн зөрүү, түүнд суурилан тооцсон зах зээлийн үнийн дэмжлэгийг Хүснэгт 33-д харуулав. 2012-2016 онд олон улсын зах зээл дээр улаан буудайн үнэ огцом өссөний улмаас улаан буудайн тариалан эрхлэгчид далд (implicit) татвар төлсөн.

**Хүснэгт 33.** Улаан буудай тариалагчдад үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо

Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зах зээлийн үнийн дэмжлэг	сая төг	28.7	64.0	40.3	481.1	25.4	1,437.1	126.2	82.7	126.8	90.2	111.4
Үйлдвэрлэлийн шууд төлбөр	сая төг	10,906.4	14,471.2	27,829.5	25,320.7	24,727.1	5,591.5	14,962.4	7,873.1	12,930.3	22,420.8	22,717.1
Шууд бус төлбөр	сая төг	3,529.9	3,824.2	6,519.6	7,525.0	7,467.9	11,203.3	10,828.9	10,803.7	11,185.2	9,285.0	8,957.1
Бордоо	сая төг	-	16.4	51.1	39.7	21.0	125.8	319.8	372.1	162.1	149.5	81.4
Техник, трактор, тт зээл	сая төг	2,118.6	2,032.8	5,661.8	6,373.6	5,477.7	9,883.8	8,124.6	8,575.7	7,583.6	7,644.2	7,460.1
Үр	сая төг	438.7	367.7	175.0	173.3	728.4	0.3	938.9	498.7	1,759.3	326.6	900.6
Шатахуун	сая төг	802.0	1,080.5	289.4	638.7	860.4	786.0	919.4	887.0	1,186.5	856.3	380.2
Ургамал хамгаалал	сая төг	170.6	326.8	342.3	299.6	380.3	407.5	526.2	470.1	493.8	308.4	134.8
<b>Үйлдвэрлэлийн үнийн дүн</b>	сая төг	114,001.0	152,561.2	134,935.2	117,906.7	268,561.5	110,105.6	261,549.6	129,564.0	250,853.3	245,902.6	285,143.3
<b>Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэг</b>	сая төг	14,465.0	18,359.4	34,308.7	32,364.6	32,169.5	15,357.7	25,917.5	18,759.5	24,242.3	31,795.9	31,785.6
<b>Борлуулалтын орлого</b>	сая төг	128,437.3	170,856.6	169,284.3	150,752.4	300,756.4	126,900.3	287,340.8	148,240.8	274,968.8	277,608.4	31,6817.4
<b>Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэгийн эзлэх хувь</b>	%	11.3%	10.7%	20.3%	21.5%	10.7%	12.1%	9.0%	12.7%	8.8%	11.5%	10.0%

2010-2020 онд улаан буудай тариалагчдын борлуулалтын жилийн орлогын дунджаар 12.6 хувьтай тэнцэх хэмжээний үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн (бодлогын) дэмжлэг үзүүлсэн байна. 2013 онд нийт борлуулалтын орлогод эзлэх үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн хэмжээ хамгийн өндөр 21.5 хувьд хүрсэн байв.

**2.** Хөдөө аж ахуйн түүхий эд бэлтгэн нийлүүлэгч, үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн нэгтгэл тооцоо

Түүхий эд бүрээр бэлтгэн нийлүүлэгч, үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоог нэгтгэн хөдөө аж ахуйн түүхий эд үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн нийт тооцоог хийнэ.

**Хүснэгт 34.** Хөдөө аж ахуйн түүхий эд үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо

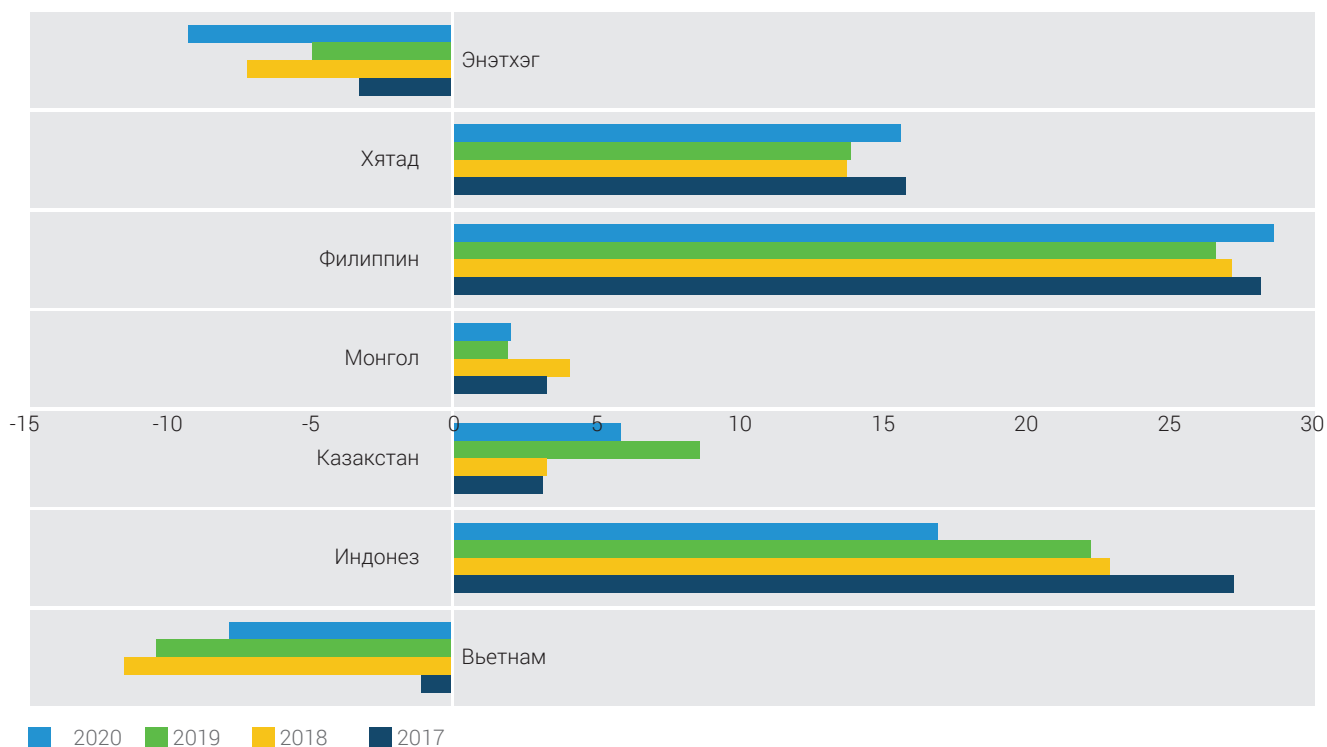
Үзүүлэлт	ХН	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Зах зээлийн үнийн дэмжлэг</b>	сая төг.	3,611.5	7,147.6	2,918.4	-415.0	310.6	9,916.6	260.9	8,534.3	42,804.5	-17,886.9	4,795.6
Ноос	сая төг.	3,546.7	7,017.5	2,879.6	-	321.0	8,498.0	379.9с	8,445.7	42,673.8	-17,968.1	4,908.8
Арьс шир	сая төг.	36.1	66.2	79.1	66.1	35.7	18.5	7.3	5.8	3.9	-	8.9

Улаан буудай	сая төг.	28.7	64.0	-	-	-	-	126.2	82.7	126.8	90.2	111.4
Бусад	сая төг.											
<b>Үйлдвэрлэлийн (гарцад суурилсан) шууд төлбөр</b>	сая төг.	10,906.4	20,724.2	57,243.7	64,647.1	51,333.8	34,443.1	50,312.5	44,893.3	40,992.4	51,753.3	55,084.8
Ноос	сая төг.	-	6,253.1	29,414.3	36,614.7	18,427.5	19,350.9	22,637.2	22,408.7	18,599.9	19,419.5	32,367.7
Арьс шир	сая төг.	-	-	-	2,711.7	8,179.3	9,500.8	12,713.0	14,611.5	9,462.2	9,913.0	-
Улаан буудай	сая төг.	10,906.4	14,471.2	27,829.5	25,320.7	24,727.1	5,591.5	14,962.4	7,873.1	12,930.3	22,420.8	22,717.1
Бусад	сая төг.	(10,895.5)	(20,699.9)									
<b>Шууд бус төлбөр:</b>	сая төг.	30,275.6	44,045.4	47,533.8	32,271.8	31,898.7	47,278.6	49,369.6	46,726.2	65,354.7	49,522.9	45,584.5
Ноос	сая төг.	6,068.5	16,213.4	13,094.7	12,448.8	11,382.0	6,312.0	15,186.6	10,208.2	12,049.7	10,847.7	10,773.5
Арьс шир	сая төг.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Улаан буудай	сая төг.	24,207.1	27,832.0	34,439.1	19,823.0	20,516.7	40,966.6	34,183.0	36,518.0	53,305.0	38,675.2	34,811.0
Бусад	сая төг.											
<b>Үйлдвэрлэгчид үзүүлсэн дэмжлэг</b>	сая төг.	44,793.5	71,917.3	107,695.9	96,503.9	82,921.9	71,805.1	99,421.2	100,153.7	149,151.5	83,389.4	95,873.7
<b>ХАА-н нийт үйлдвэрлэл</b>	сая төг.	1,144,697.9	1,357,866.8	1,878,786.4	2,572,044.9	2,965,360.5	3,223,402.7	3,022,012.5	3,119,618.2	3,723,544.3	4,373,602.5	4,856,063.0
<b>ХАА-н нийт үйлдвэрлэлийн үнийн дүнд үйлдвэрлэгчид үзүүлсэнд дэмжлэгийн эзлэх хувь</b>	%	3.9%	5.3%	5.7%	3.8%	2.8%	2.2%	3.3%	3.2%	4.0%	1.9%	2.0%

2010-2020 онд хөдөө аж ахуйн түүхий эд бэлтгэн нийлүүлэгч, үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн үнийн дүн 2 дахин нэмэгдэж, жилд дунджаар 91.2 тэрбум төгрөгт хүрсэн байна. Хөдөө аж ахуйн нийт үйлдвэрлэлд эзлэх энэ дэмжлэгийн хувь жилд дунджаар 2 хувь байна.

Манай улсын ДНБ-д хөдөө аж ахуйн салбарын эзлэх хувь хэмжээгээр адил зарим улс оронтой харьцуулахад манай улсын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн хувь хэмжээ Казахстан улсын түвшинд байна. (Зураг 19)

**Зураг 19.** ЗАРИМ УЛС ОРНЫ ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ҮЙЛДВЭРЛЭГЧДЭД ҮЗҮҮЛСЭН ДЭМЖЛЭГИЙН ХУВЬ ХЭМЖЭЭ



**3.** Хөдөө аж ахуйн тухайн түүхий эдийн урамшууллын түвшнийг хэмжихэд үйлдвэрлэгчийн нэрлэсэн хамгаалалтын коэффициент (Producer Nominal Protection Coefficient-producer NPC)-ийг тооцдог. Үйлдвэрлэгчийн нэрлэсэн хамгаалалтын коэффициент нь түүхий эдийн борлуулалтын дундаж үнийг хилийн үнэтэй харьцуулсан харьцаа болно.

**Хүснэгт 35.** 2010-2020 оны ноос, арьс шир бэлтгэн нийлүүлэгч, улаан буудай тариалагчдын нэрлэсэн хамгаалалт коэффициент

Түүхий эд	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ноос	1.5	2.0	1.3	0.8	0.5	0.6	0.5	1.2	1.6	0.4	0.7
Арьс шир	2.5	3.3	3.8	2.6	1.9	1.4	0.8	1.1	1.1	0.8	1.0
Улаан буудай	1.3	1.2	0.9	0.4	1.0	0.3	1.2	1.2	1.2	1.2	1.2

Эх сурвалж: Судлаачдын тооцоо

2012 онд ноос бэлтгэн нийлүүлэгч малчдын нэрлэсэн хамгаалалтын коэффициент 2 байгаа нь Засгийн газраас олгосон өндөр дэмжлэгийн үр дүнд ноос бэлтгэн нийлүүлэгч малчид хилийн үнээс 2 дахин өндөр үнээр ноосоо борлуулсныг харуулж байна. Энэ нь тухайн түүхийн эдийн үнийн дүнтэй нийцэж байна. Тухайлбал, 2012 онд ноосны үйлдвэрлэлийн нийт үнийн дүн 13.1 тэрбум төгрөг байхад засгийн газрын олгосон урамшууллын дүн 29.4 тэрбум төгрөг байна. Үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцооны нэгэн адил үйлдвэрлэгчийн нэрлэсэн хамгаалалтын коэффициентын шинжилгээгээр ноос бэлтгэн нийлүүлэгч малчид 2010-2012 болон 2017-2016 онд өндөр урамшуулалтай, 2013-2016 болон 2019-2020 онд өндөр далд татвар төлсөн байна.

# 5.

## Дүгнэлт



- Судалгаанаас харахад дэлхийн улс орнууд хөдөө аж ахуй эрхлэгчийн орлогыг нэмэгдүүлэх, газар тариалангийн бүтээмжийг дээшлүүлэх, хөдөөгийн хөгжлийг хангах үндсэн гурван зорилгоор хөдөө аж ахуйд дэмжлэг үзүүлж байна.
- Улс орнуудын байгалийн баялгийн нөөц, нийгэм-эдийн засгийн хөгжил, улс төрийн нөхцөл байдлаас хамаарч хөдөө аж ахуйн салбарт харилцан адилгүй зорилго тавьж байна.
- Монгол Улсын ХАА-н салбарт 2010-2020 онд нийт 1 их наяд 93.3 тэрбум төгрөгийн татаас, дэмжлэгийг улсын төсвөөс үзүүлсэн байх бөгөөд үүний 75.3 хувийг МАА-н салбарт, 24.7 хувийг газар тариалангийн салбарт зарцуулсан байна. Нийт татаас, дэмжлэгийн 62.8 хувь нь мөнгөн урамшуулал, шилжүүлэг, 37.2 хувийн мөнгөн бус дэмжлэг байна.
- Мөнгөн дэмжлэгт ноос, арьс шир, мах, сүү, ноолуур, улаан буудайн мөнгөн урамшуулал болон хүүгийн хөнгөлөлт хамрагдаж байна.
- Мөнгөн бус дэмжлэгт дараах арга хэмжээнүүд хамрагдаж байна. Үүнд:
  - ХАА-н хоршоодод болон мал эмнэлгийн нэгжид хүүгийн хөнгөлөлттэй зээлийн дэмжлэг үзүүлэх;
  - Малд үзлэг ангилалт хийх, хээлтүүлэгч мал шинээр нөхөн тавих баталгаажуулах;
  - Мал бүртгэлжүүлэх арга хэмжээ;
  - Бэлчээр хадлангийн талбайг сайжруулж, тэжээлийн ургамал тариалах иргэн, ААН-д үзүүлэх дэмжлэг;
  - Хадлан тэжээл үйлдвэрлэлийн техник, тоног төхөөрөмж худалдан авч иргэн, ААН-д хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр зээл олгох ;
  - Инженерийн хийцтэй худаг, уст цэгийг шинээр гаргах;
  - Бэлчээрийн ургамал хамгаалал /үлийн цагаан оготно, царцаатай тэмцэх арга хэмжээ/;
  - Эрчимжсэн МАА-г дэмжих хөнгөлөлттэй зээл;
  - Өвс тэжээлийн нөөц бүрдүүлэх;
  - Мал эмнэлгийн үйлчилгээ:
    - > Халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх;
    - > Гоц халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх;
    - > Архаг халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх;
    - > Ариутгал, халдваргүйжүүлэлт;



- Газар тариалангийн салбарт үзүүлсэн дараах дэмжлэгүүд:

- > Түлш, шатахууны хөнгөлөлттэй зээл;
- > Бордоо;
- > Тоног, төхөөрөмжийн зээл;
- > Үрийн буудайн дэмжлэг;
- > Ургамал хамгааллын бодис;
- > Усалгаатай тариаланг дэмжих арга хэмжээ;
- > Хүнсний ногоо, хүлэмжийн аж ахуйн дэмжлэг;
- > Жимс, жимсгэнийн аж ахуйн дэмжлэг зэрэг болно.

- ХАА-н урамшуулал, дэмжлэг нь хүнсний хангамжийг нэмэгдүүлэх, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих, ажлын байр нэмэгдүүлэх, малчдын орлогыг нэмэгдүүлэх зэрэг олон зорилго агуулсан байна.

- Улаан буудайн урамшууллын зорилго нь хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүн болох гурилын нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлж, дотоодоос хангахад чиглэгдэж байна. Өнгөрсөн хугацаанд улаан буудайн дотоод хангамжийн хувь нэмэгдэж, 2017 оныг эс тооцвол гурилын гол түүхий улаан буудайг дотоодоос бараг 100 хувь хангаж ирсэн байна.

- Улаан буудайн дотоодын нийлүүлэлт нэмэгдэж байгаа нь зөвхөн урамшууллын нөлөө биш өөр олон хүчин зүйлс нөлөөлсөн байна. Засгийн газраас тариаланчдад үзүүлсэн түлш, шатахуун, бордоо, техник тоног, төхөөрөмж, үр, хөнгөлөлттэй зээл үүнд хамрагдана.

- Улаан буудайгаар үйлдвэрлэдэг гурилын дотоодын хангамжийн хувь 2010-2012 онд 60-70 хувь байсан бол аажмаар нэмэгдэж сүүлийн 5 жилд бараг 100 хувьд хүрсэн байна. Энэ нь улаан буудайн урамшуулал болон бусад Засгийн газрын бусад олон төрлийн дэмжлэг үзүүлэх замаар гурилын үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлж, дотоодоос хангах зорилтод хүрч байгаа илтгэж байна.

- Засгийн газраас ихээхэн дэмжлэг үзүүлж улаан буудайн нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээг нэмэгдүүлж буй нь хүн амын хүнсний хангамж, аюулгүй байдалд тустай боловч урт хугацаанд хөрсний үржил шим, чанар, байгаль орчинд хэрхэн нөлөөлж, ямар өөрчлөлт гарч байгааг судлах шаардлагатай. Өөрөөр хэлбэл Засгийн газрын дэмжлэг нь тогтвортой газар тариалан (sustainable agriculture practices-SAP)-г хөгжүүлэхэд чиглэгдэх учиртай. Зөвхөн үйлдвэрлэлийн тоо хэмжээг нэмэгдүүлэхэд анхаарах нь байгаль орчинд сөргөөр нөлөөлөөд зогсохгүй ч хөрсний үржил шим муудсанаар урт хугацаанд эргээд нэгжийн ургац, нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээг бууруулах, цөлжилтийг даамжруулах аюул бий.

- Б.Пунцагдорж, Д.Оросоо, Шуеши Хуо, Шианли Шиа нарын хийсэн судалгааны дүгнэлтэд "...улаан буудайн тариаланчдад олгож буй татаас нь тогтвортой хөдөө аж ахуйн туршлагыг нэвтрүүлэхэд төдийлөн нөлөө үзүүлэхгүй байна. Энэ нь хөдөө аж ахуйг тогтвортой хөгжүүлэхийн тулд өнөөгийн татаасын бодлогод өөрчлөлт оруулах шаардлагатай байгааг харуулж байна" гэжээ. Мөн уг судлаачид тогтвортой газар тариаланг хөгжүүлэхэд төрийн дэмжлэг болон хөрсний доройтлын талаарх тариаланчдын мэдлэг, мэдээллийг дээшлүүлэх ажлыг хослон хэрэгжүүлэх нь чухал ач холбогдолтой болохыг тэмдэглэсэн байна.

- 2010 онд Дарханы УГТЭШХ-гээс газар тариалан эрхэлдэг бүс нутгийн тариалангийн талбайн хөрсний агрохимийн картограммын судалгаагаар бүх талбай эвдрэлд орсон, үүнээс 26.1 мянган га буюу 4.5% сул, 202.2 мянган га буюу 34.9% дунд зэрэг, 351.0 мянган га буюу 60.6% хүчтэй эвдрэлтэй гэж гаргасан байна.
- Мөнгөн урамшуулал олгох журамд хөрсний үржил шимийг хамгаалах, сайжруулах, элэгдэл эвдрэлийг бууруулах, газар тариалангийн бусад зохистой дадал хэрэгжүүлсэн байх шаардлагуудыг тавьсан байгаа боловч түүний хэрэгжилтэд хяналт шинжилгээ, үнэлгээ хэрхэн хийж байгаа нь тодорхойгүй байна.
- Дээрх журмын 8-р зүйлд улаан буудайн урамшууллын хэрэгжилтэд шаардлагатай тохиолдолд хяналт, шалгалт хийхээр зохицуулжээ. Цаашид хяналт-шинжилгээ, мониторингийг хэрхэн, ямар цаг хугацаанд хийх талаар нарийвчилсан аргачлал, зохицуулалт оруулж, жил бүр үнэлгээ хийж, бодлого ба түүний хэрэгжилтийг тогтмол сайжруулж байх нь зүйтэй.
- Ноосны урамшууллын нэг зорилго нь малчдын орлогыг нэмэгдүүлэхэд чиглэж байна. Уг урамшуулал нь ноосны үнэд төдийлөн нөлөө үзүүлээгүйгээс гадна ноосны борлуулалтаас олох малчдын орлого урамшууллаас хамаарахгүй болох нь харагдаж байна.
- Урамшуулалд хамрагдсан нэг малчин жилд дунджаар 287.2 мянган төгрөгийн ноосны мөнгөн урамшуулал авдаг гэж үзвэл 1 сард ногдох урамшуулал 23.9 мянган төгрөг болж байна. Энэ нь ҮСХ-с гаргадаг ӨНЭЗС-нд байгаа хөдөөгийн өрх буюу малчны сарын дундаж мөнгөн орлогын 2.5 хувийг эзлэхээр байна. Өөрөөр хэлбэл, малчдын мөнгөн орлогод ноосны урамшуулал маш бага нөлөөтэй болох нь үүнээс харагдаж байна.
- 2013-2019 онд нийт малчдын дунджаар 16.9 хувь нь арьс, ширний урамшуулалд хамрагдсан байна. Урамшуулалд хамрагдсан нэг малчинд энэ хугацаанд жил бүр 91.0-262.1 мянган төгрөгийн урамшуулал оногдож байна. Энэ нь өмнө тооцсон малчдын сарын дундаж мөнгөн орлого (959.8 мянган төгрөг)-ын 0.8-2.3 хувийг бүрдүүлсэн тооцоо гарч байна. Эндээс үзэхэд ноосны болон арьс ширний урамшуулал нь малчдын мөнгөн орлогод төдийлөн нөлөө үзүүлээгүй харагдаж байна.
- Арьс, ширний урамшууллын хэмжээ нь үйлдвэрт боловсруулсан арьс, ширний тоо хэмжээтэй төдийлөн хамааралгүй болох нь корреляци болон детерминацын коэффициентын шинжилгээнээс харагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл, арьс, ширний урамшуулал нь дотоодын арьс, ширэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээнд төдийлөн үр нөлөө үзүүлэхгүй байна гэж үзэж болно.
- Тиймээс мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнээр нэмэгдсэн өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчид болон жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг дэмжих, ажлын байрыг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн арьс, ширний урамшууллын эцсийн зорилго төдийлөн хангагдахгүй байна гэж хэлж болохоор байна.
- Манай улсын хүнсний аюулгүй байдлыг хэмжих 4 үзүүлэлт болох хүнсний хангамж, хүнсний хүртээмж, хүнсний илчлэг, шим тэжээл, хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг 2016-2020 оны байдлаар гаргасан статистик мэдээллээс үзэхэд улсын хэмжээнд жишсэн нэг хүний мах махан бүтээгдэхүүний хангамж, хүртээмж өндөр хэмжээнд байна.
- Мах махан бүтээгдэхүүний эрүүл, аюулгүй байдлын хувьд үйлдвэрийн аргаар боловсруулсан махны хэмжээ төдийлөн нэмэгдээгүй байгаагаас үзэхэд аюулгүй байдал дээшлээгүй байна.
- Мах махан бүтээгдэхүүний хүртээмж, хангамж хангалттай учраас мах нөөц бүрдүүлэх шаардлагагүй гэж үзэхээр байна.

- Мах махан бүтээгдэхүүн нийлүүлэх сүлжээний сул хөгжлөөс шалтгаалан мах махан бүтээгдэхүүний хангамжид улирлын чанартай доголдол, үнийн огцом өсөлт гардаг.
- Улс орнуудын туршлагаас харахад энэ асуудлыг хүнсний хомсдол буюу хямралд өртсөн орлого багатай өрхийг хүнсээр /мах, махан бүтээгдэхүүнээр/ хангах замаар шийдэж байна.
- Булган, Төв, Дархан-Уул, Орхон болон Сэлэнгэ аймгийн нийт 14 сумын 200 малчин, 100 тариаланчдаас санамсаргүй түүвэрлэлтийн аргаар сонгон анкетын судалгаа авахад ХАА-н урамшуулалд хамрагдаагүй оролцогчидтой харьцуулахад хамрагдсан малчид, тариаланчид нь харьцангуй олон тооны малтай, том тариалангийн талбайтай төдийгүй орлогын түвшин өндөр байна. Энэ нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгч малчид, тариаланчдын орлогын ялгааг бууруулахад урамшуулал төдийлөн үр нөлөө үзүүлээгүй харагдаж байна.
- Малчдын малын тооны өөрчлөлт, малын үүлдэр угсаагаа сайжруулахад урамшууллын нөлөө бий эсэхэд малчин оролцогчдын 45.3 хувь мэдэхгүй, 18.1 хувь нь нөлөөлөөгүй, 30.8 хувь нөлөөлсөн гэж хариулсан байна.
- Судалгаанд хамрагдсан малчид, мал бүхий иргэдийн 82 хувь нь ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын бодлогыг цаашид үргэлжлүүлэх нь зөв гэж хариулсан бөгөөд хэрэгжүүлэх арга зам, механизмаа сайжруулах хэрэгтэй гэж үзэж байна.
- Регрессийн шинжилгээнээс үзэхэд түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн хэмжээнд татаас тодорхой хэмжээнд эерэг нөлөө үзүүлсэн гэж үзэхээр байна. Тухайлбал, улаан буудайн үйлдвэрлэлийн бусад хүчин зүйлийг тогтмол байлгаад татаасыг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд улаан буудайн үйлдвэрлэл 5.7 хувь, ноосны татаасыг 10 хувь өсгөхөд түүний үйлдвэрлэл 2.2 хувь, арьс ширний татаасыг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд үйлдвэрлэл 1.5 хувь тус тус өсөхөөр байна.
- Татаас нь хөдөө аж ахуйн салбарын үйлдвэрлэл, улмаар худалдаанд тодорхой үр дагавар учруулж болно. Эдийн засгийн онолын дагуу хөдөө аж ахуйн татаас нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл өсөх, дэлхийн зах зээлийн үнэ буурахад хүргэхийн хамт хөдөө аж ахуйн олон улсын төдийгүй дотоодын зах зээлд гажуудал үүсгэх, хөдөө аж ахуйн салбарын эдийн засгийн үр ашигтай байдал буурахад хүргэдэг.
- Регрессийн шинжилгээ нь хөдөө аж ахуйн нэр бүхий түүхий эд тухайлбал, ноос, арьс шир болон үр тарианы үйлдвэрлэлд нөлөөлөгч хүчин зүйлс, түүний дотор, татаасын нөлөөллийг судлахад чиглэгдсэн. Шинжилгээнд үйлдвэрлэлийн уламжлалт загвар болох Кобб-Дугласын үйлдвэрлэлийн функцийг ашиглан хөдөө аж ахуйн түүхийн эдийн үйлдвэрлэлд нөлөөлөгч хүчин зүйлсийн нөлөөг буюу мэдрэмжийг тооцсон.
- Сонгосон түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүнгээс үзэхэд хөдөө аж ахуйн түүхийн эд үйлдвэрлэлд татаас эерэг нөлөө үзүүлж байна. Харин үйлдвэрлэлийн бусад хүчин зүйлстэй харьцуулахад татаас харьцангуй бага нөлөө үзүүлж байна. Өөрөөр хэлбэл, татаасын үр ашиг бага байна.
- ЭЗХАХБ-ын боловсруулан ашигладаг хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн тооцоо (Producer support estimate)-ны хялбарчилсан аргачлалыг ашиглан манай улсын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлж буй дэмжлэгийн тооцоог хийж үзэв. Манай улсын ДНБ-д хөдөө аж ахуйн салбарын эзлэх хувь хэмжээгээр адил зарим улс оронтой харьцуулахад манай улсын хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэгчдэд үзүүлсэн дэмжлэгийн хувь хэмжээ харьцангуй бага буюу Казахстан Улсын түвшинтэй ойролцоо байна.

# 6.

## Бодлогын зөвлөмж



Ноос, арьс ширний урамшуулал нь малчдын орлого болон эдгээр түүхий эдээр хийсэн дотоодын боловсруулах үйлдвэрлэлийн хэмжээнд төдийлөн нөлөө үзүүлэхгүй байгаа учир эдгээр урамшууллыг эргэн харж, бодлогын шинэчлэл хийх.

Бодлогын шинэчлэлийг боловсруулахдаа ХАА-ын олон улсын чиг хандлага, сургамж, сайн туршлагыг харгалзан тогтвортой хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэхэд анхаарах. Их Британийн Chatham House судалгааны хүрээлэнгийн судалгаагаар тодорхойлсон тогтвортой хөгжил (үйлдвэрлэл ба худалдаа, хөдөөгийн хөгжил ба амьжиргаа, хүнс ба тэжээл, тогтвортой хөгжил буюу байгаль орчин)-д хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн үзүүлэх нөлөөллийг харгалзах.

Бодлого боловсруулахдаа шинжилгээ, судалгаа буюу нотолгоонд үндэслэж байх, тухайн салбарын урт хугацааны тогтвортой хөгжлийг дэмжихэд чиглүүлэх. (PSE, регрессийн шинжилгээ, хамаарлын шинжилгээ)

ХАА-н дэмжлэг, урамшууллын бодлогыг салбарын эцсийн үр дүнд суурилсан арга барилаар боловсруулж, хэрэгжилтийг түүнд чиглүүлэх.

Дэмжлэг, урамшууллын хяналт-шинжилгээ, мониторингийг хэрхэн хийх талаар нарийвчилсан аргачлал, зохицуулалтыг журамд оруулж, тогтмол хугацаанд үнэлгээ хийж, үүнд үндэслэн бодлого ба түүний хэрэгжилтийг сайжруулж байх. Үүнд зайны болон газар дээрх хяналтыг хослуулан хэрэглэж болох юм.

Бодлогын болон хөтөлбөрийн үнэлгээний мэргэжилтний чадавхыг бэхжүүлэх



Улс орны тогтвортой хөгжлийн зорилго, зорилгод тохирохуйц хөдөө аж ахуйн дэмжлэгийн төрлийг оновчтой сонгон ашиглах. Тухайлбал,

- Салбарын бүтээмж, өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх зорилт тавьж байгаа бол нийтлэг үйлчилгээний хэлбэрээр үзүүлж буй дэмжлэг хамгийн үр дүнтэй арга хэрэгсэл байна.
- Байгаль орчинд ээлтэй үйлдвэрлэлийн тогтолцоонд шилжих эсхүл нийтийн бүтээгдэхүүнээр хангах явдлыг дэмжих зорилт тавьж байгаа бол байгаль орчин хамгааллын үйлчилгээний төлбөр, үйлдвэрлэлтэй холбоогүй төлбөрийн бусад хэлбэр нь хамгийн оновчтой арга барил байж болно.
- Ядуурлыг бууруулах, өлсгөлөнг халах зорилт тавьж байгаа бол хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэмжээтэй шууд уялддаггүй дэмжлэг болох хөдөө аж ахуйн судалгаа, хөгжүүлэлтийн дэмжлэг, хөдөө аж ахуйг эрчимжүүлэх үйлчилгээ, технологи шилжүүлгийн дэмжлэгийг илүүтэй үзүүлэх.
- Хүнсний хүртээмжийг нэмэгдүүлэх, хүнсний зохистой хэрэглээг дэмжих зорилт тавьж буй бол хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг зохистой байдаг. Ялангуяа, ядуу хэрэглэгч нарын худалдан авах чадварыг дээшлүүлэх дэмжлэг нь чөлөөт худалдааг дэмжих давхар ач холбогдолтой.
- Хүнс тэжээл эсхүл хүнсний аюулгүй байдлыг хангах зорилгыг тавьж байгаа нөхцөлд бэлэн хүнсээр хангахаас илүүтэй мөнгөн шилжүүлэг эсхүл хүнсний талон олгох хэлбэрээр хэрэглэгчид дэмжлэг үзүүлэх илүү зохимжтой хэрэгсэл байна. Өөрөөр хэлбэл, дэмжлэг түүхий эд, бүтээгдэхүүнд бус иргэдэд чиглэх ёстой.

# 7.

## Хавсралт

### ХАВСРАЛТ 1:

ХӨДӨӨ АЖ  
АХУЙН ДЭМЖЛЭГ,  
УРАМШУУЛЛЫН  
ТАЛААРХ АНКЕТ  
СУДАЛГААНЫ АСУУЛГА

### МАЛЧДАД ОЛГОСОН ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛЛЫН ТАЛААРХ АНКЕТАН СУДАЛГАА

Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөрөөс хэрэгжүүлж буй төслийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнд олгож буй татаас, урамшуулалын талаар энэхүү судалгааг төслийн Зөвлөхүүд явуулж байгаа бөгөөд цаашдын судалгаа, шинжилгээний ажилд шаардлагатай мэдээ, мэдээллийг цуглуулах зорилготой юм. Энэхүү судалгаа нь таны нэр хүнд, цаашдын үйл ажиллагаанд тань ямар нэгэн сөрөг нөлөө үзүүлэхгүй гэдэгт итгэж болно. Та бодиттой, үнэн зөв хариулж бидний ажилд дэмжлэг үзүүлнэ үү.

Байршил: .....

#### 1. Өрхийн мэдээ:

Өрхийн тэргүүн:

Өрхийн хувьд:

Нас	Боловсрол	Өрхийн тоо	Өрхийн орлого, сая. төг
<input type="checkbox"/> 15-20	<input type="checkbox"/> Дээд боловсрол	<input type="checkbox"/> 3 -аас доош	<input type="checkbox"/> 1.0 - 3.0
<input type="checkbox"/> 20-30	<input type="checkbox"/> Дунд боловсрол	<input type="checkbox"/> 4-6	<input type="checkbox"/> 3.0 – 6.0
<input type="checkbox"/> 30-40	<input type="checkbox"/> ТМСУ, бусад	<input type="checkbox"/> 6 -аас дээш	<input type="checkbox"/> 6.0 - 9.0
<input type="checkbox"/> 40-50	<input type="checkbox"/> Боловсролгүй		<input type="checkbox"/> 9.0 – 12.0
<input type="checkbox"/> 50-60	<b>Хүйс</b>	<b>Оюутны тоо</b>	12.0 – 15.0
<input type="checkbox"/> 60-70	<input type="checkbox"/> Эрэгтэй	<input type="checkbox"/> 1	<input type="checkbox"/> 15.0 -аас дээш
<input type="checkbox"/> 70 -аас дээш	<input type="checkbox"/> Эмэгтэй	<input type="checkbox"/> 2 -оос дээш	

#### 2. Танай өрх хэдэн толгой малтай байсан бэ? (2010 оноос өмнө)

	Хонь	Ямаа	Үхэр	Адуу	Тэмээ
2.1. Малын тоо толгой					

**3. Одоо Танай өрх хэдэн толгой малтай бэ? (татаас олгосноос хойш)**

	Хонь	Ямаа	Үхэр	Адуу	Тэмээ
3.1. Малын тоо толгой					

**4. Та хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэх талаар гаргасан бодлого, арга хэмжээний талаарх бодлогын баримт бичгүүдийг хир зэрэг сонирхдог бэ?**

	Сайн мэднэ	Тодорхой хэмжээнд	Дунд зэрэг мэднэ	Муу мэднэ	Огт мэдэхгүй
Монгол Мал хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Малын эрүүл мэндийн тухай хууль	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Төрөөс малчдын талаар баримтлах бодлого	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Алсын хараа 2050 хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Малын эмийн аюулгүй байдал, хяналтын тухай хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Малын эрүүл мэнд хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

**5. 2018-2020 онд Та төрөөс олгосон хөдөө аж ахуйн татаас, урамшуулал, дэмжлэгт хамрагдсан уу?**

- а) Авч байгаагүй      б) Жил бүр авч байсан      в) Зарим жил авсан

**6. Хэрэв Та хөдөө аж ахуйн татаас, урамшуулалд хамрагдаж чадаагүй бол учир шалтгаанаа бичнэ үү.**

.....

.....

.....

.....



**7. 2018-2020 онд хөдөө аж ахуйн татаас, урамшуулалд хамрагдсан бол дараах хүснэгтийг бөгнө үү.**

	Хэдэн жил, тоогоор, оноор	Урамшуулалд хамрагдсан дундаж хэмжээ		
		Тоо хэмжээ	Борлуулсан үнэ, мян. төг	Татаасын хэмжээ, мян. төг
<b>Мөнгөн урамшуулал</b>				
Ноосны татаас, урамшуулал				
Арьс, ширний татаас, урамшуулал				
Ноолуурын татаас, урамшуулал				
Махны татаас, урамшуулал				
Сүүний татаас, урамшуулал				
<b>Дэмжлэг болон зээл</b>				
Хадлангийн тоног, төхөөрөмж, түүний хөнгөлөлт, чөлөөлөлт				
Худаг уст цэг байгуулсан, засварласан				
Эрчимжсэн мал аж ахуй				
Бэлчээрийн хортон мэрэгчтэй тэмцсэн				
<b>Үйлчилгээ</b>				
Мал эмнэлгийн үйлчилгээ, вакцинжуулалт				
Угаалга, туулга				
Мал үзлэг ангилалт				

**8. Хөдөө аж ахуйн татаасын талаарх мэдээллийг Та хаанаас авдаг вэ?**

Аймаг, сумын Засаг Даргын Тамгын газар	<input type="checkbox"/>
Хоршоо	<input type="checkbox"/>
Малчдын бүлэг	<input type="checkbox"/>
Үйлдвэрийн төлөөлөгч	<input type="checkbox"/>
Бусад	<input type="checkbox"/>

**9. Та төрөөс үзүүлж байгаа арга хэмжээг ямар хэлбэрээр хүртэж байна вэ?**

- 1) Шууд өөрөө журамд заасны дагуу
- 2) Хоршоогоор дамжуулан
- 3) Малчдын бүлгээр дамжуулан
- 4) Үйлдвэрийн төлөөлөгчдөөр дамжуулан
- 5) Хөдөө аж ахуйн чиглэлийн төрийн байгууллагаар дамжуулан



**10. Та хоршоо болон малчдын бүлэгт элсэн орсон уу?**

Тийм, зөвхөн хоршоонд	<input type="checkbox"/>
Тийм, зөвхөн малчдын бүлэгт	<input type="checkbox"/>
Тийм, аль алинд	<input type="checkbox"/>
Үгүй	<input type="checkbox"/>

**11. Та дараах асуултын талаар ямар бодолтой байна уу?**

	Маш зөв	Зөв	Мэдэхгүй байна	Буруу	Маш буруу
<b>11.1.</b> Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлогыг хэрэгжүүлэх нь зөв үү?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
<b>11.2.</b> Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлогыг сайжруулах хэрэгтэй юу?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
	Нөлөөлөл их үзүүлсэн	Нөлөөлөл бага зэрэг үзүүлсэн	Мэдэхгүй байна	Нөлөөлөл бага үзүүлсэн	Нөлөөлөл үзүүлээгүй
<b>11.3.</b> Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлого түүхий эдийн чанарт нөлөөлөл үзүүлж байна уу?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
<b>11.4.</b> Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлого малын үүлдэр угсаа, малын ашиг шимд нөлөөлөл үзүүлж байна уу?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
<b>11.5</b> Танай амьжиргааны түвшинд нөлөө үзүүлж чадсан уу?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

**12. Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлогыг сайжруулах хэрэгтэй юу? Тийм бол хэрхэн сайжруулах боломжтой талаар саналаа хэлнэ үү?**

- .....
- .....
- .....
- .....

**13. Таны бодлоор татаас, урамшууллын санхүүжилтийг хэрхэн өөрчилбөл илүү үр дүнтэй, үр ашигтай байх вэ?**

- .....
- .....

**14. Хөдөө аж ахуйн түүхий эдээ бүгдийг нь борлуулж чаддаг уу? Түүхий эдээ хаана борлуулдаг бэ?**

- .....
- .....
- .....
- .....

СУДАЛГААНД ОРОЛЦСОН ТАНД БАЯРЛАЛАА

## ТАРИАЛАНЧДАД ОЛГОСОН ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛЛЫН ТАЛААРХ АНКЕТЫН СУДАЛГАА

Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөрөөс хэрэгжүүлж буй төслийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнд олгож буй татаас, урамшууллын талаар энэхүү судалгааг төслийн Зөвлөхүүд явуулж байгаа бөгөөд цаашдын судалгаа, шинжилгээний ажилд шаардлагатай мэдээ, мэдээллийг цуглуулах зорилготой юм. Энэхүү судалгаа нь таны нэр хүнд, цаашдын үйл ажиллагаанд тань ямар нэгэн сөрөг нөлөө үзүүлэхгүй гэдэгт итгэж болно. Та бодиттой, үнэн зөв хариулж бидний ажилд дэмжлэг үзүүлнэ үү.

Байршил: .....

### 1. Өрхийн мэдээлэл:

Хэзээнээс үйл ажиллагаа явуулж эхэлсэн?		Боловсрол		Ажилчдын тоо		Жилийн орлого, сая.төг	
<input type="checkbox"/>	1990-1995	<input type="checkbox"/>	Дээд боловсрол	<input type="checkbox"/>	10 хүртэл	<input type="checkbox"/>	1.0 - 5.0
<input type="checkbox"/>	1996-2000	<input type="checkbox"/>	Дунд боловсрол	<input type="checkbox"/>	11-20	<input type="checkbox"/>	6.0 – 10.0
<input type="checkbox"/>	2001-2005	<input type="checkbox"/>	ТМСҮ, бусад	<input type="checkbox"/>	21-ээс дээш	<input type="checkbox"/>	11.0 - 15.0
<input type="checkbox"/>	2006-2010	<input type="checkbox"/>	Боловсролгүй			<input type="checkbox"/>	16.0 –20.0
<input type="checkbox"/>	2011-2015	<b>Хүйс</b>		<b>Таны нас</b>		<input type="checkbox"/>	21.0 – 50.0
<input type="checkbox"/>	2016-2020	<input type="checkbox"/>	Эрэгтэй	<input type="checkbox"/>		<input type="checkbox"/>	51.0 -аас дээш
<input type="checkbox"/>	2021 хойш	<input type="checkbox"/>	Эмэгтэй	<input type="checkbox"/>			

### 2. Та хэдэн га тариалангийн талбайтай вэ?

- а.** 10 га хүртэл      **б.** 10-20 га      **в.** 20-50 га  
**г.** 50-100га      **д.** 100-500 га      **е.** 500 га-аас дээш

2010 оноос хойш танай тариалангийн талбай өссөн үү? Өссөн бол хэчнээн хэмжээгээр өссөн бэ? Үүнд хөдөө аж ахуйн татаас, хөнгөлөлт нөлөөлсөн үү?

.....

### 3. Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний татаас, урамшуулалд хамрагдахаас өмнө болон дараа Та хэдэн га талбайд, хэчнээн хэмжээний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж байсан бэ? Нэг талбайгаас авах ургац хэд байсан бэ?

	Улаан буудай		Төмс		Хүнсний ногоо	
	Өмнө	Дараа	Өмнө	Дараа	Өмнө	Дараа
3.1. Нийт талбай, га						
3.2. Тариалсан талбай, га						

3.3. Нийт хураасан ургацын хэмжээ, тн						
3.4. Нэг га талбайгаас хураасан ургац, тн						
3.5. Хэчнээн кг бордоо ашигладаг бэ?						
3.6. Усалгааны системтэй юу? Ашигладаг бол нийт тариалангийн талбайн хэдэн хувь бэ?						

#### 4. Жилд дунджаар хэчнээн хэмжээний нөөц ашигладаг бэ? (ААН, өрх)

	Улаан буудай	Төмс	Хүнсний ногоо
4.1. Ажилчдын тоо, хүний тоо			
4.1.1. Ажилчид хэдэн өдөр ажилласан бэ?			
4.2. Трактор, техникийн тоо, ширхэг			
4.2.1 Трактор, техник хэдэн өдөр ажилласан бэ?			
4.3. Бордоо, кг, ямар төрлийн бордоо ашигладаг вэ? (Кали, Фосфор, Азот)			

#### 5. Та хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэх талаар гаргасан бодлого, арга хэмжээний талаарх бодлогын баримт бичгүүдийг хир сонирхдог бэ?

	Сайн мэднэ	Тодорхой хэмжээнд	Дунд зэрэг мэднэ	Муу мэднэ	Огт мэдэхгүй
Тариалангийн тухай хууль	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Үрийн тариалангийн даатгалын тухай хууль	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ургамал хамгааллын тухай хууль	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Таримал ургамлын үр сортын тухай хууль	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Алсын хараа 2050 хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Атрын 3 болон 4 дүгээр аян	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Буудайн урамшуулал	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Жимс, жимсгэнэ хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Хүнсний ногоо хөтөлбөр	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

#### 6. 2018-2020 онд Та төрөөс олгосон хөдөө аж ахуйн татаас, урамшуулал, дэмжлэгт хамрагдсан уу?

- а) Авч байгаагүй      б) Жил бүр авч байсан      в) Зарим жил авсан

**7. Хэрэв Та хөдөө аж ахуйн татаас, урамшуулалд хамрагдаж чадаагүй бол учир шалтгаанаа бичнэ үү.**

**8. Та төрөөс үзүүлж байгаа арга хэмжээг ямар хэлбэрээр хүртэж байна вэ?**

- 1) Шууд өөрөө журамд заасны дагуу
- 2) Хоршоогоор дамжуулан
- 3) Малчдын бүлгээр дамжуулан
- 4) Үйлдвэрийн төлөөлөгчдөөр дамжуулан
- 5) Хөдөө аж ахуйн чиглэлийн төрийн байгууллагаар дамжуулан

**9. 2018-2020 онд хөдөө аж ахуйн татаас, урамшуулалд хамрагдсан бол дараах хүснэгтийг бөгнө үү.**

	Хэчнээн жил, тоогоор, оноор	Урамшуулалд хамрагдсан дундаж хэмжээ		
		Тоо хэмжээ	Борлуулсан үнэ, мян.төг	Татаасын хэмжээ, мян. төг
<b>Мөнгөн татаас</b>				
Улаан буудай				
<b>Мөнгөн бус дэмжлэг, хөнгөлөлт</b>				
Машин, тоног төхөөрөмж				
Түлш				
Бордоо				
Усалгааны систем				
Бусад				
<b>Үйлчилгээ</b>				
Сургалт				
Маркетинг, борлуулалт				

**10. Хөдөө аж ахуйн татаасын талаарх мэдээллийг Та хаанаас авсан бэ?**

Аймаг, сумын Засаг Даргын Тамгын газар	<input type="checkbox"/>
Хоршоо	<input type="checkbox"/>
Тариаланчдын бүлэг	<input type="checkbox"/>
Бусад	<input type="checkbox"/>

**11. Та дараах асуултын талаар ямар бодолтой байна уу?**

	Маш зөв	Зөв	Мэдэхгүй байна	Буруу	Маш буруу
11.1. Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлогыг хэрэгжүүлэх нь зөв үү?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11.2. Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлогыг сайжруулах хэрэгтэй юу?	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11.3. Хөдөө аж ахуйн татаасын бодлого нь дараах зүйлст нөлөө үзүүлсэн үү?	Нөлөөлөл их үзүүлсэн	Нөлөөлөл бага зэрэг үзүүлсэн	Мэдэхгүй байна	Нөлөөлөл бага үзүүлсэн	Нөлөөлөл үзүүлээгүй
11.3.1. Бүтээгдэхүүний чанар	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11.3.2. Нэгж талбайгаас хураасан бүтээгдэхүүний гарц	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11.3.3. Ажил байрын тоо	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11.3.4. Танай амьжиргааны түвшин, орлого	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

**12. Хөдөө аж ахуйн татаас, урамшууллын бодлогыг сайжруулах хэрэгтэй юу? Тийм бол хэрхэн сайжруулах боломжтой талаар саналаа хэлнэ үү?**

- .....
- .....
- .....
- .....

**13. Таны бодлоор татаас, урамшууллын санхүүжилтийг хэрхэн өөрчилбөл илүү үр дүнтэй, үр ашигтай байх вэ?**

- .....
- .....
- .....
- .....

**14. Хөдөө аж ахуйн түүхий эдээ бүгдийг нь борлуулж чаддаг уу? Түүхий эдээ хаана борлуулдаг бэ?**

- .....
- .....
- .....

СУДАЛГААНД ОРОЛЦСОН ТАНД БАЯРЛАЛАА

## ХАВСРАЛТ 2:

РЕГРЕССИЙН  
ШИНЖИЛГЭЭНД  
АШИГЛАСАН ТООН  
МЭДЭЭЛЭЛ

### А. Ноос

Аймаг	Он	Нийт малчдын тоо	Урамшуулалд хамрагдсан малчдын тоо	Урамшуулалттай ноосны хэмжээ, тн	Ноосны урамшуулал, (сая төг.)	Урамшуулалттай ноосны дундаж үнэ, мян. төг	Зах зээлийн үнэ, төг	Бэлтгэсэн ноосны хэмжээ, тн	Хонины тоо толгой, мян
Архангай	2011	28,027	1,457	138.2	276.4	2.0	600.0	1,332.8	1464.58
Баян-Өлгий	2011	18,895	3	0.3	0.6	2.0	633.3	599.2	506.91
Баянхонгор	2011	21,547	2,134	202.3	404.6	2.0	1002.5	593.3	617.62
Булган	2011	14,125	2,567	243.4	486.8	2.0	300.0	1,329.6	1187.96
Говь-Алтай	2011	13,889	2,614	247.9	495.8	2.0	766.9	599.5	461.66
Говьсүмбэр	2011	936	205	19.5	38.9	2.0	842.8	67.7	79.02
Дархан-Уул	2011	3,784	178	16.9	33.7	2.0	617.0	160.2	124.99
Дорноговь	2011	6,792	610	57.8	115.6	2.0	924.0	584.3	477.28
Дорнод	2011	8,379	1,318	125.0	250.0	2.0	856.1	636.7	555.36
Дундговь	2011	12,185	155	14.7	29.4	2.0	884.8	635.7	623.49
Завхан	2011	16,811	1,953	185.2	370.4	2.0	900.2	1,176.9	979.64
Орхон	2011	2,274	792	75.1	150.2	2.0	300.0	96.8	68.64
Өвөрхангай	2011	28,457	1,143	108.3	216.2	2.0	1,057.8	727.2	1,051.75
Өмнөговь	2011	9,751	152	14.4	28.8	2.0	729.8	292.2	257.44
Сүхбаатар	2011	14,921	1,332	126.3	252.5	2.0	756.9	882.4	991.98
Сэлэнгэ	2011	8,361	45	4.3	8.6	2.0	350.0	922.5	581.67
Төв	2011	18,060	5,098	483.4	966.8	2.0	906.6	1,252.8	1462.27
Увс	2011	17,821	1,717	162.8	325.7	2.0	861.4	1,041.9	851.47
Улаанбаатар	2011	4,773	75	7.1	14.2	2.0	1051.8	114.7	105.75
Ховд	2011	17,278	1,262	119.6	239.3	2.0	685.2	613.3	615.03
Хөвсгөл	2011	31,906	7,165	679.3	1,358.7	2.0	1098.9	1,594.4	1,457.49
Хэнтий	2011	12,213	1,002	94.9	189.9	2.0	748.0	912.3	1,146.54
Архангай	2012	26,145	9,879	1,278.6	2,642.0	2.1	480.0	1,470.4	1,746.78
Баян-Өлгий	2012	17,808	4,416	334.7	691.5	2.1	748.3	660.5	574.376
Баянхонгор	2012	20,917	6,578	665.4	1,374.9	2.1	786.0	673.8	788.636

Булган	2012	13,861	5,520	1,002.6	2,071.7	2.1	480.0	1,338.8	1,340.814
Говь-Алтай	2012	13,311	5,429	629.7	1,301.0	2.1	809.6	698.5	578.078
Говьсүмбэр	2012	931	539	84.2	173.9	2.1	521.1	82.1	99.406
Дархан-Уул	2012	1,837	507	99.5	205.5	2.1	500.0	156.9	135.966
Дорноговь	2012	6,858	2,937	538.2	1,112.0	2.1	499.4	662.0	531.494
Дорнод	2012	7,360	1,811	348.8	720.7	2.1	166.7	642.0	584.778
Дундговь	2012	11,185	4,815	675.7	1,396.1	2.1	693.1	748.2	775.796
Завхан	2012	15,990	7,734	1,016.7	2,100.8	2.1	811.3	1,342.1	1,147.878
Орхон	2012	1,665	541	57.9	119.5	2.1	500.0	90.9	80.199
Өвөрхангай	2012	26,687	9,193	987.3	2,039.9	2.1	741.6	853.0	1,310.889
Өмнөговь	2012	9,279	3,270	538.6	1,112.8	2.1	568.8	353.5	299.816
Сүхбаатар	2012	13,988	4,299	704.0	1,454.7	2.1	622.8	910.6	1,090.831
Сэлэнгэ	2012	7,741	2,273	421.4	870.8	2.1	500.0	876.6	612.137
Төв	2012	17,267	6,456	1,195.6	2,470.3	2.1	807.6	1,348.2	1,633.736
Увс	2012	16,540	5,735	815.8	1,685.6	2.1	756.8	1,141.8	975.977
Улаанбаатар	2012	2,949	319	46.2	95.6	2.1	1105.6	119.4	124.732
Ховд	2012	15,501	5,432	607.3	1,254.8	2.1	708.0	634.7	758.206
Хөвсгөл	2012	30,239	11,224	1,303.9	2,694.2	2.1	930.2	1,703.8	1,673.087
Хэнтий	2012	11,587	4,255	883.8	1,826.1	2.1	150.0	979.1	1,277.747
Архангай	2013	26,151	11,199	1,747.9	3,495.7	2.0	428.6	1,753.8	1,944.074
Баян-Өлгий	2013	17,723	6,495	540.1	1,080.2	2.0	300.0	748.4	662.827
Баянхонгор	2013	20,574	8,130	915.7	1,831.3	2.0	842.2	860.4	835.421
Булган	2013	13,942	6,060	1,264.6	2,529.2	2.0	434.7	1,511.1	1,449.566
Говь-Алтай	2013	13,118	5,985	791.2	1,582.4	2.0	900.3	874.6	679.05
Говьсүмбэр	2013	983	504	93.6	187.2	2.0	553.8	103.3	120.953
Дархан-Уул	2013	1,972	570	118.1	236.1	2.0	528.6	170.6	144.924
Дорноговь	2013	6,950	3,242	630.9	1,261.8	2.0	726.0	737.2	611.922
Дорнод	2013	7,377	2,111	394.6	789.2	2.0	300.0	676.0	592.993
Дундговь	2013	10,938	5,154	911.7	1,823.5	.0	731.5	931.0	922.341
Завхан	2013	15,386	8,237	1,323.3	2,646.6	2.0	836.5	1,572.6	1280.01
Орхон	2013	1,740	523	67.0	133.9	2.0	528.6	106.2	79.864
Өвөрхангай	2013	26,254	11,126	1,358.9	2,717.7	2.0	815.2	1,063.1	1,541.304
Өмнөговь	2013	9,226	4,067	699.6	1,399.2	2.0	671.0	411.6	350.811
Сүхбаатар	2013	13,742	5,286	933.1	1,866.2	2.0	593.3	1,001.4	1,216.623
Сэлэнгэ	2013	7,710	2,524	496.0	992.1	2.0	528.6	922.5	624.195
Төв	2013	17,508	7,272	1,481.1	2,962.2	2.0	500.0	1,506.3	1,815.912
Увс	2013	16,263	6,650	1,052.9	2,105.8	2.0	940.7	1,308.8	1081.285
Улаанбаатар	2013	2,798	465	774.0	1,548.1	2.0	785.8	140.8	134.616



Ховд	2013	14,647	5,692	1,535.1	3,070.1	2.0	505.7	782.5	846.24
Хөвсгөл	2013	28,894	11,776	1,103.0	2,205.9	2.0	533.3	1,955.8	1,722.754
Хэнтий	2013	11,795	4,599	75.1	150.2	2.0	500.0	1,091.2	1,408.743
Архангай	2014	26,591	11,295	1,982.1	1,982.1	1.0	300.0	1,947.0	2,229.497
Баян-Өлгий	2014	18,302	3,200	336.2	336.2	1.0	450.0	862.4	799.861
Баянхонгор	2014	20,962	4,177	733.2	733.2	1.0	690.2	910.0	989.016
Булган	2014	14,853	4,517	1,146.6	1,146.6	1.0	300.0	1,632.0	1,648.781
Говь-Алтай	2014	12,949	3,929	715.2	715.2	1.0	737.7	1,024.6	798.248
Говьсүмбэр	2014	1,122	369	100.1	100.1	1.0	563.3	125.6	152.26
Дархан-Уул	2014	2,223	455	115.9	115.9	1.0	500.0	181.8	167.617
Дорноговь	2014	7,086	2,095	592.8	592.8	1.0	416.7	848.5	690.742
Дорнод	2014	7,604	1,505	391.9	391.9	1.0	150.0	684.5	673.347
Дундговь	2014	11,214	4,483	1,064.5	1,064.5	1.0	416.7	1,106.7	1,114.848
Завхан	2014	15,762	6,584	1,415.2	1,415.2	1.0	796.2	1,745.2	1,464.423
Орхон	2014	1,290	303	53.5	53.5	1.0	500.0	105.7	51.233
Өвөрхангай	2014	27,580	9,768	1,482.0	1,482.0	1.0	767.5	1,249.6	1,821.056
Өмнөговь	2014	9,449	3,452	930.4	930.4	1.0	513.4	481.5	397.6
Сүхбаатар	2014	13,868	3,139	806.6	806.6	1.0	438.0	1,116.0	1,380.781
Сэлэнгэ	2014	7,952	1,790	454.1	454.1	1.0	416.7	940.2	698.895
Төв	2014	18,302	4,669	1,356.2	1,356.2	1.0	400.0	1,672.5	2,125.718
Увс	2014	16,218	6,443	1,440.5	1,440.5	1.0	666.9	1,448.5	1,260.522
Улаанбаатар	2014	3,087	3,140	1,074.0	1,074.0	1.0	801.5	151.8	158.853
Ховд	2014	15,120	458	95.2	95.2	1.0	637.0	871.0	995.053
Хөвсгөл	2014	29,873	4,153	727.3	727.3	1.0	420.0	2,012.1	1,997.118
Хэнтий	2014	12,213	8,462	1,413.9	1,413.9	1.0	400.0	1,201.3	1,599.314
Архангай	2015	26,915	8,403	1,644.77	1,758.8015	1.1	400.0	2,233.9	2,317.021
Баян-Өлгий	2015	18,398	4,016	489,602	489.7074	1.0	518.2	1,041.3	850.62
Баянхонгор	2015	21,062	4,337	786.879	945.9385	1.2	717.4	1,077.8	1,082.565
Булган	2015	15,200	3,658	967.19	968.2899	1.0	350.0	1,856.8	1,697.841
Говь-Алтай	2015	13,294	3,964	849.76	1,046.0551	1.2	500.0	1,206.8	909.312
Говьсүмбэр	2015	1,160	313	101.744	102.0562	1.0	589.8	158.2	169.09
Дархан-Уул	2015	2,108	291	79.417	79.4165	1.0	500.0	210.1	143.597
Дорноговь	2015	7,221	1,825	529.368	609.3705	1.2	500.0	957.7	751.388
Дорнод	2015	7,681	888	251.145	251.145	1.0	351.2	777.6	745.322
Дундговь	2015	11,633	4,008	1,004.849	1,067.8455	1.1	654.9	1,337.7	1,266.234
Завхан	2015	16,081	6,922	1,508.989	1,697.6106	1.1	693.6	2,004.9	1,562.653
Орхон	2015	1,364	120	20.831	20.834	1.0	500.0	67.8	48.11
Өвөрхангай	2015	28,446	8,738	1,477.508	1,540.7979	1.0	781.5	1,476.1	2,021.762

Өмнөговь	2015	9,588	2,407	598.107	945.7379	1.6	629.4	545.7	447.008
Сүхбаатар	2015	14,288	3,247	883.598	886.0987	1.0	304.7	1,266.7	1511.835
Сэлэнгэ	2015	8,051	1,522	377.532	402.8637	1.1	500.0	1,052.5	686.921
Төв	2015	18,998	4,862	1,458.503	1,459.1157	1.0	450.0	1,958.7	2271.185
Увс	2015	16,215	4,706	1,119.867	1,443.4696	1.3	733.0	1,688.9	1337.011
Улаанбаатар	2015	2,310	243	59.804	59.8034	1.0	1,016.8	179.2	162.322
Ховд	2015	15,232	3,692	812.587	856.9601	1.1	589.8	1,024.9	1,098.929
Хөвсгөл	2015	30,069	8450	1568.083	1763.9424	1.1	733.3	2,332.6	2,123.735
Хэнтий	2015	12,514	2888	954.502	955.0302	1.0	285.7	1,365.0	1,738.666
Архангай	2016	27,474	10,241	2,094.1	2,209.1	1.1	400.0	2,297.9	2,668.041
Баян-Өлгий	2016	18,411	5,262	613.4	614.0	1.0	525.0	1,102.2	937.71
Баянхонгор	2016	21,990	4,825	856.0	1,020.7	1.2	763.8	1,158.1	1,244.588
Булган	2016	15,579	5,264	1,364.9	1,365.9	1.0	379.2	1,898.1	1,861.27
Говь-Алтай	2016	13,691	4,595	1,071.4	1,315.8	1.2	761.7	1,370.1	1,107.114
Говьсүмбэр	2016	1,231	291	89.4	90.3	1.0	492.9	172.6	185.883
Дархан-Уул	2016	2,279	416	110.7	110.7	1.0	600.0	179.9	162.178
Дорноговь	2016	7,477	2,205	593.1	690.0	1.2	575.0	1,022.6	758.379
Дорнод	2016	8,471	1,703	418.8	418.8	1.0	333.3	859.7	831.357
Дундговь	2016	12,171	4,275	1,113.0	1,197.5	1.1	689.9	1,505.8	1437.137
Завхан	2016	16,960	7,388	1,667.3	1,872.1	1.1	645.5	2,090.1	1730.203
Орхон	2016	1,496	138	22.5	22.5	1.0	600.0	63.6	52.652
Өвөрхангай	2016	29,993	9,359	1,689.8	1,752.7	1.0	813.4	1,633.1	2378.488
Өмнөговь	2016	9,846	2,950	744.5	1,166.8	1.6	685.8	613.3	520.905
Сүхбаатар	2016	14,835	4,018	1,013.8	1,013.8	1.0	300.0	1,341.8	1,542.202
Сэлэнгэ	2016	8,522	1,935	512.1	544.2	1.1	600.0	1,034.4	749.338
Төв	2016	20,196	5,734	1,694.0	1,694.8	1.0	875.0	2,073.8	2,442.388
Увс	2016	17,498	4,879	1,101.1	1,439.2	1.3	500.0	1,719.2	1376.483
Улаанбаатар	2016	3,178	258	64.2	64.2	1.0	1,061.1	182.0	176.813
Ховд	2016	15,679	4,142	905.2	954.7	1.1	642.6	1,125.5	1,266.041
Хөвсгөл	2016	31,155	9,390	1,800.2	2,020.0	1.1	557.1	2,474.7	2,489.295
Хэнтий	2016	13,241	3,617	1,059.2	1,059.3	1.0	550.0	1,481.4	1,938.138
Архангай	2017	27,055	9,527	2,110.4	2,251.7	1.1	1,400.0	2,650.3	2,845.055
Баян-Өлгий	2017	17,200	4,727	548.6	550.1	1.0	1,800.0	1,215.7	995.222
Баянхонгор	2017	22,255	3,392	713.2	918.3	1.3	2,548.5	1,334.9	1,381.125
Булган	2017	14,472	4,670	1,204.1	1,204.5	1.0	2,000.0	2,082.3	1,794.411
Говь-Алтай	2017	12,919	4,021	977.9	1,240.1	1.3	2,590.6	1,669.3	1,194.602
Говьсүмбэр	2017	1,164	301	97.7	99.3	1.0	1,618.8	190.1	205.229
Дархан-Уул	2017	2,297	396	95.8	95.8	1.0	2,000.0	203.2	150.838

Дорноговь	2017	7,232	2,241	580.7	679.3	1.2	1,359.7	1,032.3	861.478
Дорнод	2017	8,710	1,954	499.8	501.4	1.0	1,666.7	959.1	1,001.567
Дундговь	2017	12,222	2,852	783.8	884.4	1.1	2,203.4	1,710.9	1,686.203
Завхан	2017	16,775	5,842	1,496.4	1,686.6	1.1	1,468.1	2,319.6	1,837.731
Орхон	2017	1,396	124	18.2	18.2	1.0	2,000.0	69.6	47.656
Өвөрхангай	2017	28,265	9,809	1,991.7	2,070.9	1.0	1,794.8	1,922.4	2,663.296
Өмнөговь	2017	9,635	2,852	754.9	1,249.8	1.7	1,578.3	714.7	613.98
Сүхбаатар	2017	14,775	4,777	1,220.3	1,223.2	1.0	1,764.6	1,369.7	1,815.324
Сэлэнгэ	2017	8,278	1,838	428.8	458.2	1.1	2,000.0	1,128.5	699.295
Төв	2017	19,462	4,990	1,495.3	1,495.3	1.0	2,500.0	2,231.7	2,461.124
Увс	2017	17,173	5,726	1,360.9	1,761.2	1.3	1,200.0	1,772.2	1552.09
Улаанбаатар	2017	3,015	180	48.3	48.3	1.0	2,616.5	198.4	170.173
Ховд	2017	15,125	2,837	585.7	629.6	1.1	1,811.6	1,297.9	1,323.579
Хөвсгөл	2017	31,239	9,100	1,791.7	2,034.8	1.1	1,900.0	2,902.1	2,597.457
Хэнтий	2017	12,926	4,309	1,307.7	1,307.7	1.0	1,433.3	1,651.7	2,212.453
Архангай	2018	25,756	9,168	1,685.8	1,933.8	1.1	2,000.0	2,816.6	2,981.779
Баян-Өлгий	2018	13,993	850	580.2	649.8	1.1	3,000.0	1,288.7	979.601
Баянхонгор	2018	21,784	925	690.3	770.9	1.1	3,408.7	1,467.2	1,297.467
Булган	2018	13,795	924	696.4	799.7	1.1	2,042.0	2,001.3	1,778.224
Говь-Алтай	2018	12,391	409	833.1	939.2	1.1	3,715.4	1,770.8	1,057.674
Говьсүмбэр	2018	1,115	456	101.1	111.3	1.1	3,722.0	205.9	208.084
Дархан-Уул	2018	1,848	250	52.1	57.4	1.1	3,000.0	189.0	147.063
Дорноговь	2018	7,033	865	454.2	511.1	1.1	3,525.5	1,194.2	926.18
Дорнод	2018	7,778	568	417.9	471.0	1.1	3,807.3	1,157.4	1,147.685
Дундговь	2018	12,138	1,198	817.8	900.4	1.1	4,282.0	2,021.8	1,831.055
Завхан	2018	15,953	8,959	1,124.5	1,249.0	1.1	2,811.1	2,449.2	1,827.458
Орхон	2018	1,352	160	2.0	2.2	1.1	3000.0	62.0	47.489
Өвөрхангай	2018	28,105	9,785	1,677.4	1,923.8	1.1	3558.9	2,124.7	2,588.133
Өмнөговь	2018	9,593	1,212	671.1	749.9	1.1	3431.8	841.1	631.412
Сүхбаатар	2018	14,585	1,156	1,123.9	1,248.4	1.1	2477.0	1,654.1	1,922.127
Сэлэнгэ	2018	8,086	698	275.0	313.8	1.1	2400.0	1,050.7	705.874
Төв	2018	18,480	9,866	1,170.3	1,299.4	1.1	2825.0	2,242.1	2,449.255
Увс	2018	16,130	9,595	1,235.0	1,359.7	1.1	2750.0	2,053.1	1,567.962
Улаанбаатар	2018	3,123	130	29.4	32.4	1.1	3346.1	190.2	166.336
Ховд	2018	13,928	1,106	485.8	534.8	1.1	3272.5	1,333.4	1,174.233
Хөвсгөл	2018	29,589	11,250	1,265.7	1,393.4	1.1	3500.0	3,026.4	2,766.185
Хэнтий	2018	12,145	1,222	1,224.9	1,348.5	1.1	2500.0	1,873.5	2,353.528
Архангай	2019	25,688	7,963	1,583.4	2,329.4	1.5	450.0	2,989.2	3,321.255
Баян-Өлгий	2019	13,746	976	471.3	693.3	1.5	533.3	1,257.3	995.904

<b>Баянхонгор</b>	2019	21,772	1,043	508.4	748.0	1.5	697.1	1,409.4	1,405.972
<b>Булган</b>	2019	13,917	1,324	880.3	1,295.1	1.5	333.3	2,000.5	1,923.834
<b>Говь-Алтай</b>	2019	12,287	1,189	575.0	845.9	1.5	681.9	1,575.6	1,066.739
<b>Говьсүмбэр</b>	2019	1,097	195	76.8	113.0	1.5	727.4	216.1	219.53
<b>Дархан-Уул</b>	2019	1,743	231	60.0	88.3	1.5	300.0	184.5	162.304
<b>Дорноговь</b>	2019	7,024	648	296.5	436.2	1.5	742.6	1,284.4	1,021.635
<b>Дорнод</b>	2019	7,983	609	249.4	366.9	1.5	606.6	1,326.1	1,262.354
<b>Дундговь</b>	2019	12,241	1,466	692.3	1,018.5	1.5	772.9	2,196.6	1,942.704
<b>Завхан</b>	2019	15,643	6,357	1,283.6	1,888.5	1.5	641.5	2,495.8	1,950.937
<b>Орхон</b>	2019	1,299	134	8.0	11.8	1.5	300.0	62.9	50.562
<b>Өвөрхангай</b>	2019	27,101	7,071	1,383.4	2,035.2	1.5	1,486.6	2,096.2	2,606.843
<b>Өмнөговь</b>	2019	9,670	548	155.1	228.2	1.5	949.2	866.7	718.216
<b>Сүхбаатар</b>	2019	14,496	1,273	607.4	893.7	1.5	500.0	1,763.3	1,971.234
<b>Сэлэнгэ</b>	2019	7,739	577	281.0	413.4	1.5	300.0	1,063.2	744.718
<b>Төв</b>	2019	18,421	2,772	975.5	1,435.1	1.5	500.0	2,241.0	2,619.759
<b>Увс</b>	2019	15,988	1,891	765.7	1,126.4	1.5	500.0	2,062.6	1,604.786
<b>Улаанбаатар</b>	2019	3,586	107	24.6	36.2	1.5	1,994.1	187.5	176.709
<b>Ховд</b>	2019	12,813	1,408	382.6	562.9	1.5	533.3	1,168.6	1,111.348
<b>Хөвсгөл</b>	2019	29,394	6,997	1,137.4	1,673.3	1.5	772.9	3,223.5	2,935.058
<b>Хэнтий</b>	2019	11,834	2,049	802.2	1,180.2	1.5	500.0	2,005.7	2,454.864
<b>Архангай</b>	2020	25,907	9,517	1,941.4	3,009.6	1.6	1,542.9	3,271.3	2,842.58
<b>Баян-Өлгий</b>	2020	14,414	6,301	775.7	1,181.7	1.5	760.9	1,295.5	937.405
<b>Баянхонгор</b>	2020	23,212	4,568	793.0	1,317.8	1.7	1,542.9	1,530.5	1,156.207
<b>Булган</b>	2020	14,186	3,955	874.1	1,324.4	1.5	516.7	2,155.7	1,765.722
<b>Говь-Алтай</b>	2020	13,128	4,813	952.9	1,906.7	2.0	1,167.5	1,609.6	945.707
<b>Говьсүмбэр</b>	2020	1,184	407	117.0	178.8	1.5	685.0	227.8	218.429
<b>Дархан-Уул</b>	2020	1,887	385	87.7	133.4	1.5	516.7	203.7	161.798
<b>Дорноговь</b>	2020	7,307	2,581	637.8	1,034.6	1.6	1,130.7	1,416.8	1,069.688
<b>Дорнод</b>	2020	8,486	2,031	539.2	817.3	1.5	1,067.6	1,458.8	1,303.06
<b>Дундговь</b>	2020	12,505	4,651	1,196.8	1,895.3	1.6	1,638.1	2,329.4	1,791.217
<b>Завхан</b>	2020	16,210	6,801	1,516.2	2,973.8	2.0	566.7	2,648.3	1,799.761
<b>Орхон</b>	2020	1,421	49	7.1	10.8	1.5	516.7	66.9	51.249
<b>Өвөрхангай</b>	2020	28,334	9,116	1,508.0	2,287.9	1.5	1,706.8	2,102.3	2,114.953
<b>Өмнөговь</b>	2020	10,219	3,342	771.3	1,303.4	1.7	1,050.4	984.9	682.598
<b>Сүхбаатар</b>	2020	15,006	5,066	1,200.9	1,894.7	1.6	789.1	1,803.4	1,993.905
<b>Сэлэнгэ</b>	2020	8,417	1,826	425.4	661.1	1.6	516.7	1,121.6	783.402
<b>Төв</b>	2020	19,170	5,664	1,387.4	2,252.2	1.6	1,133.3	2,412.6	2,540.339
<b>Увс</b>	2020	16,577	5,430	1,234.6	2,001.0	1.6	500.0	2,148.4	1,622.664

Улаанбаатар	2020	3,781	168	46.3	70.2	1.5	1,362.2	199.1	174.896
Ховд	2020	13,330	3,546	590.6	1,029.6	1.7	583.3	1,144.3	1,126.291
Хөвсгөл	2020	31,290	9,017	1,869.7	3,165.5	1.7	566.7	3,355.8	2,622.814
Хэнтий	2020	12,818	4,735	1,264.3	1,917.8	1.5	1,133.3	2,079.3	2,344.743

## Б. Арьс, шир

Аймаг	Он	Малчдын тоо	Урамшуулал олгосон малчдын тоо	Урамшуулалттай ширний тоо	Урамшуулалттай арьс (тоо)	Урамшуулалттай арьс, шир, тоо	Ширэнд олгосон урамшуулал, сая төг.	Арьсанд олгосон урамшуулал, сая төг.	Нийт урамшуулал, сая төг.	Ширний зах зээлийн дундаж үнэ, төг	Арьсны зах зээлийн дундаж үнэ, төг	Арьс, ширний зах зээлийн жигнэсэн дундаж үнэ
Архангай	2013	26,151	1,424	3,950	29,008	32,958	59.3	7	146.3	35,194	7,900	9,783
Баян-Өлгий	2013	17,723	467	276	6,763	7,039	4.1	20	24.4	29,934	7,550	9,095
Баянхонгор	2013	20,574	5,712	1,324	94,587	95,911	19.9	284	303.6	28,418	8,667	10,029
Булган	2013	13,942	816	1,374	10,619	11,993	20.6	32	52.5	34,443	7,000	8,894
Говь-Алтай	2013	13,118	1,289	265	30,453	30,718	4.0	91	95.3	25,835	10,957	11,984
Говьсүмбэр	2013	983				-			0.0	37,319	8,667	10,644
Дархан-Уул	2013	1,972	372	3,263	23,722	26,985	48.9	71	120.3	32,360	6,750	8,517
Дорноговь	2013	6,950	536	931	17,366	18,297	14.0	52	66.1	28,489	6,889	8,379
Дорнод	2013	7,377	95	430	2,297	2,727	6.5	7	13.3	31,347	5,833	7,594
Дундговь	2013	10,938	502	97	10,733	10,830	1.5	32	33.7	34,179	7,306	9,160
Завхан	2013	15,386	2,728	2,657	47,402	50,059	39.9	142	182.1	31,144	8,850	10,388
Орхон	2013	1,740				-			0.0	30,026	8,300	9,799
Өвөрхангай	2013	26,254	4,363	3,352	94,961	98,313	50.3	285	335.2	34,512	8,944	10,709
Өмнөговь	2013	9,226	1,144	469	21,625	22,094	7.0	65	71.9	27,743	7,500	8,897
Сүхбаатар	2013	13,742	1,144	3,451	30,647	34,098	51.8	92	143.7	30,377	6,244	7,910
Сэлэнгэ	2013	7,710	649	945	8,086	9,031	14.2	24	38.4	26,573	10,100	11,237
Төв	2013	17,508	501	992	13,713	14,705	14.9	41	56.0	31,706	10,429	11,897
Увс	2013	16,263	349	48	8,189	8,237	0.7	25	25.3	27,091	9,750	10,947
Улаанбаатар	2013	2,798				-			0.0	39,139	8,150	10,288
Ховд	2013	14,647	544	700	9,386	10,086	10.5	28	38.7	25,844	9,450	10,581
Хөвсгөл	2013	28,894	5,962	10,296	214,995	225,291	154.4	645	799.4	31,418	7,150	8,824
Хэнтий	2013	11,795	1,214	5,800	26,195	31,995	87.0	79	165.6	35,417	7,600	9,519

Архангай	2014	26,591	6,581	29,106	181,000	210,106	436.6	543	979.6	36,209	4,950	7,076
Баян-Өлгий	2014	18,302	834	411	13,537	13,948	6.2	41	46.8	32,767	4,920	6,814
Баянхонгор	2014	20,962	1,804	3,007	63,494	66,501	45.1	190	235.6	28,541	6,722	8,206
Булган	2014	14,853	2,753	8,401	58,254	66,655	126.0	175	300.8	34,914	5,714	7,700
Говь-Алтай	2014	12,949	3,529	1,153	90,659	91,812	17.3	272	289.3	28,373	7,000	8,453
Говьсүмбэр	2014	1,122	272	1,005	22,365	23,370	15.1	67	82.2	37,787	6,444	8,576
Дархан-Уул	2014	2,223	614	5,647	43,372	49,019	84.7	130	214.8	35,945	6,222	8,243
Дорноговь	2014	7,086	1,255	4,435	51,682	56,117	66.5	155	221.6	26,508	5,278	6,721
Дорнод	2014	7,604	651	5,666	39,154	44,820	85.0	117	202.5	31,326	4,343	6,178
Дундговь	2014	11,214	2,927	3,907	109,821	113,728	58.6	329	388.1	35,966	5,929	7,971
Завхан	2014	15,762	5,095	6,404	122,815	129,219	96.1	368	464.5	30,747	6,410	8,065
Орхон	2014	1,290	239	880	4,752	5,632	13.2	14	27.5	30,844	5,500	7,223
Өвөрхангай	2014	27,580	8,908	15,152	243,739	258,891	227.3	731	958.6	37,019	5,400	7,550
Өмнөговь	2014	9,449	1,912	1,805	57,996	59,801	27.1	174	201.1	24,699	5,667	6,961
Сүхбаатар	2014	13,868	2,078	10,838	80,972	91,810	162.6	243	405.5	29,424	4,889	6,557
Сэлэнгэ	2014	7,952	1,458	7,174	64,175	71,349	107.6	193	300.1	26,010	6,778	8,086
Төв	2014	18,302	4,116	14,282	156,127	170,409	214.2	468	682.6	31,505	6,125	7,851
Увс	2014	16,218	2,015	3,864	58,807	62,671	58.0	176	234.4	24,285	7,750	8,874
Улаанбаатар	2014	3,087	185	1,168	7,375	8,543	17.5	22	39.6	39,099	5,570	7,850
Ховд	2014	15,120	1,861	2,593	39,065	41,658	38.9	117	156.1	27,978	7,100	8,520
Хөвсгөл	2014	29,873	6,494	20,944	219,807	240,751	314.2	659	973.6	31,873	3,900	5,802
Хэнтий	2014	12,213	2,039	15,618	180,127	195,745	234.3	540	774.7	35,566	5,400	7,451
Архангай	2015	26,915	4,523	24,401	167,374	191,775	366.0	502	868.1	38,153	1,773	4,574
Баян-Өлгий	2015	18,398	992	1,134	21,942	23,076	17.0	66	82.8	35,868	1,367	4,023
Баянхонгор	2015	21,062	1,087	3,643	40,839	44,482	54.6	123	177.2	33,054	2,250	4,622
Булган	2015	15,200	1,536	6,207	52,214	58,421	93.1	157	249.7	36,107	2,313	4,915
Говь-Алтай	2015	13,294	2,045	932	86,347	87,279	14.0	259	273.0	35,897	2,600	5,164
Говьсүмбэр	2015	1,160	270	886	30,100	30,986	13.3	90	103.6	28,872	1,682	3,775
Дархан-Уул	2015	2,108	467	5,456	42,430	47,886	81.8	127	209.1	40,138	1,438	4,417
Дорноговь	2015	7,221	911	3,547	66,381	69,928	53.2	199	252.3	30,066	4,750	6,699
Дорнод	2015	7,681	447	6,981	42,938	49,919	104.7	129	233.5	32,830	1,500	3,912
Дундговь	2015	11,633	3,055	1,998	186,838	188,836	30.0	561	590.5	27,861	2,643	4,585
Завхан	2015	16,081	2,128	2,006	69,128	71,134	30.1	207	237.5	31,142	2,667	4,859
Орхон	2015	1,364	6,486	10,124	244,108	254,232	151.9	732	884.2	37,649	3,000	5,668
Өвөрхангай	2015	28,446	1,264	1,290	42,042	43,332	19.4	126	145.5	34,697	1,583	4,133
Өмнөговь	2015	9,588	1,321	9,931	70,702	80,633	149.0	212	361.1	33,908	2,400	4,826
Сүхбаатар	2015	14,288	1,372	12,329	95,895	108,224	184.9	288	472.6	34,514	1,500	4,042
Сэлэнгэ	2015	8,051	3,590	21,193	243,098	264,291	317.9	729	1,047.2	34,069	1,563	4,065

<b>Төв</b>	2015	18,998	2,466	6,279	140,366	146,645	94.2	421	515.3	39,884	2,800	5,655
<b>Увс</b>	2015	16,215	132	22	10,939	10,961	0.3	33	33.1	29,717	2,650	4,734
<b>Улаанбаатар</b>	2015	2,310	2,023	1,709	73,900	75,609	25.6	222	247.3	41,538	2,060	5,100
<b>Ховд</b>	2015	15,232	5,987	21,985	301,006	322,991	329.8	903	1,232.8	29,608	2,278	4,382
<b>Хөвсгөл</b>	2015	30,069	2,959	26,459	295,772	322,231	396.9	887	1,284.2	31,803	1,833	4,141
<b>Хэнтий</b>	2015	12,514				-	0.0	-	0.0	39,048	1,400	4,299
<b>Архангай</b>	2016	27,474	5,879	43374	187,446	230,820	650.6	562	1212.9	20,543	1,400	3,085
<b>Баян-Өлгий</b>	2016	18,411	1,440	1500	29,504	31,004	22.5	89	111.0	12,010	957	1,930
<b>Баянхонгор</b>	2016	21,990	2,411	4824	89,020	93,844	72.4	267	339.4	17,614	1,500	2,918
<b>Булган</b>	2016	15,579	3,044	12455	96,299	108,754	186.8	289	475.7	19,763	960	2,615
<b>Говь-Алтай</b>	2016	13,691	2,832	1465	109,117	110,582	22.0	327	349.3	20,545	971	2,694
<b>Говьсүмбэр</b>	2016	1,231	382	2,984	48,037	51,021	44.8	144	188.9	20,319	1,417	3,080
<b>Дархан-Уул</b>	2016	2,279	595	7,162	39,086	46,248	107.4	117	224.7	23,005	600	2,572
<b>Дорноговь</b>	2016	7,477	1,052	4083	47,856	51,939	61.2	144	204.8	2,222	1,023	1,129
<b>Дорнод</b>	2016	8,471	959	14,455	67,731	82,186	216.8	203	420.0	19,763	429	2,130
<b>Дундговь</b>	2016	12,171	4,049	3,599	272,166	275,765	54.0	816	870.5	26,965	1,800	4,015
<b>Завхан</b>	2016	16,960	3,775	7,931	107,144	115,075	119.0	321	440.4	20,405	1,071	2,773
<b>Орхон</b>	2016	1,496	103	828	3,964	4,792	12.4	12	24.3	21,204	1,023	2,799
<b>Өвөрхангай</b>	2016	29,993	8,537	18,530	335,105	353,635	278.0	1,005	1,283.3	18,496	513	2,095
<b>Өмнөговь</b>	2016	9,846	1,891	1,214	69,924	71,138	18.2	210	228.0	14,891	1,125	2,336
<b>Сүхбаатар</b>	2016	14,835	2,241	19,911	140,578	160,489	298.7	422	720.4	20,818	1,000	2,744
<b>Сэлэнгэ</b>	2016	8,522	1,715	15,517	102,152	117,669	232.8	306	539.2	18,945	1,000	2,579
<b>Төв</b>	2016	20,196	4,675	30,571	258,402	288,973	458.6	775	1,233.8	21,226	667	2,476
<b>Увс</b>	2016	17,498	3,705	4,051	143,688	147,739	60.8	431	491.8	22,681	1,375	3,250
<b>Улаанбаатар</b>	2016	3,178	224	1,766	13,333	15,099	26.5	40	66.5	24,125	1,550	3,537
<b>Ховд</b>	2016	15,679	3,437	7,626	126,062	133,688	114.4	378	492.6	19,833	1,083	2,733
<b>Хөвсгөл</b>	2016	31,155	7,683	32,125	304,282	336,407	481.9	913	1,394.7	20,281	750	2,469
<b>Хэнтий</b>	2016	13,241	3,626	42214	255,851	298,065	633.2	768	1,400.8	20,305	300	2,060
<b>Архангай</b>	2017	27,055	8,978	62,139	244,571	306,710	932.1	734	1,665.8	26,029	2,775	4,612
<b>Баян-Өлгий</b>	2017	17,200	1,900	2,629	39,918	42,547	39.4	120	159.2	14,450	1,938	2,926
<b>Баянхонгор</b>	2017	22,255	3,681	9,133	130,877	140,010	137.0	393	529.6	20,878	2,625	4,067
<b>Булган</b>	2017	14,472	3,496	23,748	103,350	127,098	356.2	310	666.3	24,309	2,036	3,795
<b>Говь-Алтай</b>	2017	12,919	3,896	2,896	182,752	185,648	43.4	548	591.7	22,137	3,575	5,041
<b>Говьсүмбэр</b>	2017	1,164	409	2,327	40,324	42,651	34.9	121	155.9	20,318	2,725	4,115
<b>Дархан-Уул</b>	2017	2,297	683	7,530	32,159	39,689	113.0	96	209.4	26,536	2,088	4,019
<b>Дорноговь</b>	2017	7,232	1,583	5,546	66,855	72,401	83.2	201	283.8	18,745	2,417	3,707
<b>Дорнод</b>	2017	8,710	993	13,488	57,432	70,920	202.3	172	374.6	24,104	1,583	3,363
<b>Дундговь</b>	2017	12,222	4,158	5,323	257,748	263,071	79.8	773	853.1	22,471	3,438	4,941

## Б. Арьс, шир

Завхан	2017	16,775	3,793	8,494	106,429	114,923	127.4	319	446.7	21,651	2,625	4,128
Орхон	2017	1,396	210	2,275	5,943	8,218	34.1	18	52.0	22,702	2,571	4,162
Өвөрхангай	2017	28,265	9,791	31,271	369,581	400,852	469.1	1,109	1577.8	22,385	2,463	4,036
Өмнөговь	2017	9,635	2,436	1,256	100,700	101,956	18.8	302	320.9	13,310	3,000	3,814
Сүхбаатар	2017	14,775	3,231	26,721	158,377	185,098	400.8	475	875.9	22,249	2,313	3,887
Сэлэнгэ	2017	8,278	1,976	16,004	87,273	103,277	240.1	262	501.9	24,135	2,250	3,979
Төв	2017	19,462	5,167	38,191	259,807	297,998	572.9	779	1352.3	27,789	1,600	3,669
Увс	2017	17,173	5,050	10,044	173,482	183,526	150.7	520	671.1	22,132	3,025	4,534
Улаанбаатар	2017	3,015	247	1,623	5,226	6,849	24.3	16	40.0	28,222	3,313	5,280
Ховд	2017	15,125	3,648	8,297	131,733	140,030	124.5	395	519.7	19,551	2,500	3,847
Хөвсгөл	2017	31,239	8,409	28,290	240,906	269,196	424.4	723	1147.1	21,878	2,643	4,162
Хэнтий	2017	12,926	4,260	43,547	321,189	364,736	653.2	964	1616.8	28,749	3,313	5,322
Архангай	2018	25,756	4,851			233,365			990.6	13,269	2,500	3,620
Баян-Өлгий	2018	13,993	410			8,298			35.2	14,942	2,286	3,602
Баянхонгор	2018	21,784	991			39,207			166.4	13,233	2,222	3,367
Булган	2018	13,795	1,133			42,055			178.5	10,309	2,500	3,312
Говь-Алтай	2018	12,391	1,606			60,680			257.6	14,203	3,167	4,314
Говьсүмбэр	2018	1,115	426			53,139			225.6	14,814	2,563	3,837
Дархан-Уул	2018	1,848	589			47,530			201.8	14,990	1,813	3,183
Дорноговь	2018	7,033	954			55,913			237.4	12,271	1,643	2,748
Дорнод	2018	7,778	379			42,700			181.3	11,660	2,100	3,094
Дундговь	2018	12,138	2,062			142,122			603.3	15,904	4,125	5,350
Завхан	2018	15,953	716			22,554			95.7	12,797	1,938	3,067
Орхон	2018	1,352	104			4,227			17.9	13,604	2,143	3,335
Өвөрхангай	2018	28,105	6,418			252,305			1,071.0	11,707	1,983	2,995
Өмнөговь	2018	9,593	813			25,345			107.6	13,900	2,250	3,462
Сүхбаатар	2018	14,585	2,007			164,513			698.4	15,825	2,444	3,836
Сэлэнгэ	2018	8,086	1,438			91,830			389.8	13,713	2,056	3,268
Төв	2018	18,480	2,906			217,072			921.5	14,227	2,929	4,104
Увс	2018	16,130	877			17,957			76.2	15,273	2,438	3,772
Улаанбаатар	2018	3,123	131			8,615			36.6	16,862	2,561	4,048
Ховд	2018	13,928	1,779			77,595			329.4	8,971	2,143	2,853
Хөвсгөл	2018	29,589	4,543			185,813			788.8	12,805	1,811	2,954
Хэнтий	2018	12,145	4,130			436,161			1851.5	15,787	1,944	3,384
Архангай	2019	25,688	5,530			254,033			1212.5	9,628	1,167	1,937
Баян-Өлгий	2019	13,746	249			4,809			23.0	8,659	750	1,470
Баянхонгор	2019	21,772	1,067			39,229			167.2	7,960	944	1,583
Булган	2019	13,917	1,157			43,118			176.9	5,861	750	1,215



<b>Говь-Алтай</b>	2019	12,287	1,997			117,290			348.6	9,371	1,675	2,375
<b>Говьсүмбэр</b>	2019	1,097	337			52,377			163.5	7,110	1,306	1,834
<b>Дархан-Уул</b>	2019	1,743	479			29,215			149.6	8,417	1,500	2,129
<b>Дорноговь</b>	2019	7,024	855			58,523			226.2	8,475	667	1,377
<b>Дорнод</b>	2019	7,983	398			44,654			206.2	5,332	833	1,243
<b>Дундговь</b>	2019	12,241	2,053			253,135			776.0	8,924	2,125	2,744
<b>Завхан</b>	2019	15,643	1,445			60,015			236.1	12,564	1,000	2,052
<b>Орхон</b>	2019	1,299	18			612			3.4	7,006	1,722	2,203
<b>Өвөрхангай</b>	2019	27,101	4,898			346,368			1096.5	7,894	1,556	2,132
<b>Өмнөговь</b>	2019	9,670	1,422			65,448			196.4	9,397	1,333	2,067
<b>Сүхбаатар</b>	2019	14,496	2,015			130,168			576.6	6,422	1,219	1,692
<b>Сэлэнгэ</b>	2019	7,739	1,187			85,392			393.7	6,529	625	1,162
<b>Төв</b>	2019	18,421	2,827			262,979			988.3	8,184	1,333	1,957
<b>Увс</b>	2019	15,988	1,644			65,058			221.4	7,641	1,667	2,210
<b>Улаанбаатар</b>	2019	3,586	114			12,432			49.4	12,792	2,217	3,179
<b>Ховд</b>	2019	12,813	1,583			91,751			317.4	4,311	1,083	1,377
<b>Хөвсгөл</b>	2019	29,394	3,315			197,644			731.6	7,435	1,143	1,715
<b>Хэнтий</b>	2019	11,834	3,235			395,948			1652.6	8,585	1,944	2,549

Улаан буудай

	Аймаг	Он	Тариалсан талбай, га	Хураасан улаан буудай, т	Га-гийн ургац, центр	Нийт тариаланчдын тоо	Урамшуулал авсан тариаланчдын тоо	Урамшуулалттай улаан буудай, т	Урамшуулал, сая төг	1 тонн улаанбуудайн урамшуулал, мян.төг
1	Сэлэнгэ	2009	135,872.1	211,772.7	15.5	308.0	308.0	112,925.3	5,646.3	50.0
2	Төв	2009	43,413.0	67,517.2	15.3	129.0	129.0	24,742.6	1,237.1	50.0
3	Булган	2009	26,772.5	48,427.1	17.8	97.0	97.0	26,523.6	1,326.2	50.0
4	Хэнтий	2009	7,420.0	10,300.0	13.9	12.0	12.0	8,240.8	412.0	50.0
5	Өвөрхангай	2009	980.0	702.0	7.2	4.0	4.0	628.6	31.4	50.0
6	Завхан	2009	207.0	118.1	4.6	1.0				
7	Ховд	2009	279.8	1,008.7	17.5	1.0	1.0	483.0	24.2	50.0
8	Дорнод	2009	2,670.0	4,357.5	16.3	3.0	3.0	3,747.5	187.4	50.0
9	Говь-Алтай	2009	547.2	1,293.2	16.7	1.0	1.0	240.0	12.0	50.0
10	Орхон	2009	1,975.0	5,977.0	24.8	9.0	9.0	5,645.8	282.3	50.0
11	Архангай	2009	3,850.0	2,480.0	6.2	5.0	5.0	1,053.2	52.7	50.0
12	Хөвсгөл	2009	13,533.5	24,979.6	18.3	43.0	43.0	16,879.6	843.6	50.0
13	Дархан-Уул	2009	8,580.5	9,642.6	11.1	43.0	43.0	6,260.4	313.0	50.0
14	Увс	2009	2,704.5	4,011.4	13.6	49.0	48.0	2,608.4	130.4	50.0
15	Сүхбаатар	2009	100.0	23.6	6.0	1.0	1.0	23.6	1.2	50.0
1	Сэлэнгэ	2010	125,756.2	173,694.2	13.8	335.0	335.0	120,814.5	6,040.7	50.0
2	Төв	2010	47,712.0	80,315.5	16.8	166.0	166.0	37,338.9	1,866.9	50.0
3	Булган	2010	30,679.0	35,894.6	11.7	81.0	81.0	20,585.9	1,029.3	50.0
4	Хэнтий	2010	8,220.0	6,915.6	8.4	18.0	18.0	5,695.6	284.8	50.0
5	Өвөрхангай	2010	1,656.7	1,068.5	6.4	5.0	5.0	702.0	35.1	50.0
6	Завхан	2010	270.0	616.0	22.8	1.0	1.0	118.1	5.9	50.0
7	Ховд	2010	503.0	317.6	6.3	1.0	1.0	258.0	12.9	50.0
8	Дорнод	2010	4,070.0	4,933.6	12.1	2.0	2.0	3,821.6	191.1	50.0
9	Говь-Алтай	2010	387.0	585.6	15.1	1.0	1.0	300.0	15.0	50.0
10	Орхон	2010	2,815.0	6,170.0	6.7	10.0	10.0	4,977.0	248.9	50.0
11	Архангай	2010	3,215.0	2,152.0	21.9	11.0	11.0	1,780.1	89.0	50.0
12	Хөвсгөл	2010	13,970.0	17,998.7	12.9	43.0	43.0	12,444.5	622.2	50.0
13	Дархан-Уул	2010	6,518.0	9,693.1	14.9	38.0	38.0	5,280.6	264.0	50.0
14	Увс	2010	4,369.5	5,030.6	11.5	84.0	84.0	4,011.4	200.6	50.0

15	Сүхбаатар	2010	80.0	40.0	5.0					
1	Сэлэнгэ	2011	149,640.8	216,479.8	14.5	339.0	339.0	160,534.8	8,028.8	50.0
2	Төв	2011	56,443.0	102,840.4	18.2	215.0	215.0	44,314.5	2,215.7	50.0
3	Булган	2011	28,658.0	44,080.0	15.4	84.0	84.0	29,236.5	1,461.8	50.0
4	Хэнтий	2011	7,603.5	8,140.0	10.7	18.0	18.0	5,813.9	290.7	50.0
5	Өвөрхангай	2011	2,100.0	2,057.0	9.8	10.0	10.0	1,591.0	79.6	50.0
6	Завхан	2011	1,310.0	1,005.8	7.7	2.0	2.0	713.0	35.7	50.0
7	Ховд	2011	221.9	185.5	8.4	1.0	1.0			
8	Дорнод	2011	9,412.4	5,506.5	5.9	4.0	4.0	3,216.5	160.8	50.0
9	Говь-Алтай	2011	423.6	521.8	12.3	1.0	1.0	380.0	19.0	50.0
10	Орхон	2011	2,351.0	6,453.8	11.9	9.0	9.0	6,089.9	304.5	50.0
11	Архангай	2011	2,980.0	3,554.0	18.9	11.0	11.0	2,234.5	111.7	50.0
12	Хөвсгөл	2011	13,650.0	23,313.9	17.1	47.0	47.0	18,899.3	945.0	50.0
13	Дархан-Уул	2011	10,384.4	16,295.8	15.7	55.0	55.0	10,810.2	540.5	50.0
14	Увс	2011	6,123.5	7,433.4	12.1	88.0	88.0	5,547.1	277.4	50.0
15	Сүхбаатар	2011	-							
1	Сэлэнгэ	2012	136,470.8	233,530.4	17.1	349.0	341.0	162,089.1	15,667.1	96.7
2	Төв	2012	60,083.0	104,413.6	17.4	219.0	146.0	34,794.9	3,599.4	103.4
3	Булган	2012	32,550.0	45,181.0	13.9	86.0	70.0	28,787.6	2,696.6	93.7
4	Хэнтий	2012	10,199.0	14,005.0	13.7	19.0	18.0	9,382.0	1,115.0	118.8
5	Өвөрхангай	2012	3,406.5	2,983.0	8.8	11.0	9.0	1,103.6	110.0	99.7
6	Завхан	2012	3,250.0	1,320.0	4.1	2.0	2.0	1,281.4	125.4	97.9
7	Ховд	2012	48.2	79.5	16.5	1.0				
8	Дорнод	2012	12,010.0	13,449.0	11.2	4.0	8.0	8,586.2	1,073.9	125.1
9	Говь-Алтай	2012	476.4	724.8	15.2	1.0	1.0	319.0	30.0	94.0
10	Орхон	2012	2,950.0	7,127.5	9.4	9.0	10.0	6,174.7	622.5	100.8
11	Архангай	2012	3,730.0	3,490.0	24.2	11.0	9.0	1,882.0	255.8	135.9
12	Хөвсгөл	2012	14,749.9	18,716.8	12.7	47.0	29.0	11,831.1	1,117.2	94.4
13	Дархан-Уул	2012	9,050.9	12,820.8	14.2	56.0	50.0	6,426.8	862.2	134.2
14	Увс	2012	8,341.0	7,450.0	8.9	89.0	101.0	5,636.1	554.3	98.3
15	Сүхбаатар	2012	-						-	
1	Сэлэнгэ	2013	135,526.5	183,115.5	13.5	334.0	334.0	128,720.3	12,872.0	100.0
2	Төв	2013	55,855.0	73,178.2	13.1	166.0	166.0	40,947.6	4,094.8	100.0
3	Булган	2013	26,932.0	39,235.4	14.6	81.0	81.0	25,676.0	2,567.6	100.0
4	Хэнтий	2013	8,178.0	10,228.0	12.5	18.0	18.0	8,383.1	838.3	100.0
5	Өвөрхангай	2013	1,531.2	1,193.0	7.8	5.0	5.0	986.1	98.6	100.0
6	Завхан	2013	2,300.0	2,045.0	8.9	1.0	1.0	1,745.0	261.8	150.0
7	Ховд	2013	35.0	72.9	20.8	1.0				

8	Дорнод	2013	6,040.0	9,902.3	16.4	2.0	2.0	7,672.0	767.2	100.0
9	Говь-Алтай	2013	49.6	52.9	10.7	1.0	1.0		13.8	
10	Орхон	2013	1,619.0	5,987.6	9.8	10.0	10.0	5,517.2	551.7	100.0
11	Архангай	2013	2,002.0	1,952.0	19.7	11.0	11.0	1,281.7	128.2	100.0
12	Хөвсгөл	2013	14,805.5	24,231.1	16.4	43.0	43.0	16,571.4	1,657.1	100.0
13	Дархан-Уул	2013	10,640.5	11,698.0	11.0	38.0	38.0	4,742.5	474.3	100.0
14	Увс	2013	10,037.0	8,361.4	8.3	84.0	84.0	6,636.0	995.4	150.0
15	Сүхбаатар	2013	-							
1	Сэлэнгэ	2014	129,484.8	231,096.8	17.8	315.0	314.0	176,711.4	12,369.8	70.0
2	Төв	2014	59,707.0	102,462.3	17.2	179.0	178.0	56,264.0	3,938.5	70.0
3	Булган	2014	31,278.0	46,456.0	14.9	76.0	76.0	36,270.7	2,538.9	70.0
4	Хэнтий	2014	16,501.0	26,508.4	16.1	22.0	22.0	16,532.1	1,157.2	70.0
5	Өвөрхангай	2014	2,385.0	3,607.9	15.1	10.0	10.0	3,283.8	229.9	70.0
6	Завхан	2014	1,588.0	1,195.0	7.5	2.0	2.0	870.0	91.4	105.0
7	Ховд	2014	11.2	25.6	22.9					
8	Дорнод	2014	8,880.0	14,618.0	16.5	11.0	11.0	14,479.7	1,013.6	70.0
9	Говь-Алтай	2014	296.8	258.7	8.7	1.0	1.0	200.0	21.0	105.0
10	Орхон	2014	2,969.0	10,741.2	13.3	12.0	12.0	9,703.5	679.2	70.0
11	Архангай	2014	2,606.0	3,479.0	36.2	17.0	17.0	2,084.1	145.9	70.0
12	Хөвсгөл	2014	14,643.0	23,535.8	16.1	44.0	44.0	15,486.0	1,084.0	70.0
13	Дархан-Уул	2014	11,030.5	14,928.0	13.5	43.0	42.0	11,830.6	828.1	70.0
14	Увс	2014	8,095.8	6,174.9	7.6	174.0	174.0	5,654.5	593.7	105.0
15	Сүхбаатар	2014	1,766.0	3,195.0	18.1	1.0	1.0	510.4	35.7	70.0
1	Сэлэнгэ	2015	145,437.6	84,453.6	5.8	210.0	207.0	41,392.1	2,069.6	50.0
2	Төв	2015	78,229.0	33,223.7	4.2	99.0	99.0	17,164.6	858.2	50.0
3	Булган	2015	35,510.4	27,326.7	7.7	72.0	71.0	18,710.4	935.5	50.0
4	Хэнтий	2015	24,862.0	9,611.4	3.9	19.0	18.0	3,947.5	197.4	50.0
5	Өвөрхангай	2015	3,790.0	3,814.6	10.1	15.0	15.0	2,630.7	131.5	50.0
6	Завхан	2015	1,580.0	730.0	4.6	1.0	1.0	290.5	14.5	50.0
7	Ховд	2015	6.4	6.7	10.5	1.0				
8	Дорнод	2015	22,368.0	19,926.0	8.9	10.0	10.0	10,890.4	544.5	50.0
9	Говь-Алтай	2015	168.1	299.9	17.8	1.0	1.0	186.0	9.3	50.0
10	Орхон	2015	1,930.0	2,746.0	6.3	7.0	7.0	3,695.9	184.8	50.0
11	Архангай	2015	4,207.0	2,660.2	14.2	16.0	16.0	1,418.6	70.9	50.0
12	Хөвсгөл	2015	15,004.2	10,228.3	6.8	40.0	40.0	5,444.2	272.2	50.0
13	Дархан-Уул	2015	14,456.9	3,872.0	2.7	28.0	29.0	2,210.1	110.5	50.0
14	Увс	2015	5,707.8	3,318.5	5.8	94.0	94.0	3,651.6	182.6	50.0
15	Сүхбаатар	2015	7,958.0	1,677.0	2.1	1.0	1.0	197.2	9.9	50.0

1	Сэлэнгэ	2016	141,549.6	238,410.5	16.8	316.0	256.0	155,247.6	7,854.1	50.6
2	Төв	2016	78,422.0	80,661.9	10.3	179.0	138.0	37,401.1	1,900.0	50.8
3	Булган	2016	36,190.2	52,676.4	14.6	76.0	84.0	37,366.1	1,885.5	50.5
4	Хэнтий	2016	23,872.0	9,380.4	3.9	23.0	20.0	5,496.6	276.1	50.2
5	Өвөрхангай	2016	5,230.0	7,843.0	15.0	11.0	7.0	1,773.5	88.7	50.0
6	Завхан	2016	405.0	450.0	11.1	2.0				
7	Ховд	2016	1.0							
8	Дорнод	2016	22,210.0	12,127.0	5.5	15.0	8.0	6,963.7	357.7	51.4
9	Говь-Алтай	2016	213.5	224.4	10.5	1.0				
10	Орхон	2016	2,803.1	9,575.0	14.4	12.0	10.0	8,857.1	444.4	50.2
11	Архангай	2016	5,002.0	7,206.0	34.2	17.0	16.0	2,877.8	144.8	50.3
12	Хөвсгөл	2016	15,805.8	22,344.0	14.1	44.0	42.0	15,838.0	799.5	50.5
13	Дархан-Уул	2016	9,721.7	17,058.0	17.5	43.0	36.0	13,543.5	683.0	50.4
14	Увс	2016	4,694.0	7,296.0	15.5	174.0	107.0	6,906.3	519.7	75.3
15	Сүхбаатар	2016	8,955.0	1,788.0	2.0	1.0	2.0	177.9	8.9	50.0
1	Сэлэнгэ	2017	151,118.3	158,273.9	9.8	259.0	226.0	81,092.8	4,682.4	57.7
2	Төв	2017	74,865.0	10,415.5	1.4	138.0	27.0	3,103.2	176.8	57.0
3	Булган	2017	41,366.9	45,531.3	6.2	84.0	75.0	17,150.3	1,026.5	59.9
4	Хэнтий	2017	17,003.0	5,814.0	3.1	20.0	13.0	2,159.6	129.3	59.9
5	Өвөрхангай	2017	8,102.5	2,094.0	12.7	7.0	5.0	721.8	42.7	59.2
6	Завхан	2017	732.0	513.0	7.0	1.0	1.0	252.7	22.7	89.8
7	Ховд	2017								
8	Дорнод	2017	17,012.0	7,515.0	2.1	8.0	3.0	710.8	42.6	59.9
9	Говь-Алтай	2017	27.0	50.8	18.8	1.0				
10	Орхон	2017	2,007.0	9,542.0	5.7	10.0	11.0	2,542.0	218.7	86.0
11	Архангай	2017	7,560.0	4,308.0	4.6	16.0	10.0	1,252.5	69.0	55.1
12	Хөвсгөл	2017	15,721.0	17,156.9	2.6	42.0	25.0	3,897.4	233.1	59.8
13	Дархан-Уул	2017	14,192.0	13,552.1	7.4	37.0	37.0	6,247.0	372.5	59.6
14	Увс	2017	8,786.9	9,417.9	10.7	165.0	165.0	8,860.8	793.9	89.6
15	Сүхбаатар	2017	7,150.0	1,780.0	2.5	1.0	1.0		62.9	
1	Сэлэнгэ	2018	140,184.2	183,803.4	13.1	216.0	214.0	125,923.3	5,881.4	46.7
2	Төв	2018	71,621.0	88,216.7	12.3	99.0	99.0	31,316.7	1,274.9	40.7
3	Булган	2018	41,593.0	56,906.8	13.7	90.0	90.0	36,349.3	1,850.4	50.9
4	Хэнтий	2018	14,607.0	14,217.0	9.7	18.0	18.0	9,241.4	442.3	47.9
5	Өвөрхангай	2018	5,818.0	5,200.0	8.9	17.0	17.0	1,386.6	66.7	48.1
6	Завхан	2018	1,300.0	1,130.0	8.7	1.0				
7	Ховд	2018								
8	Дорнод	2018	13,156.0	13,335.0	10.1	14.0	14.0	9,391.9	436.8	46.5

9	Говь-Алтай	2018	37.6	62.9	16.7	1.0				
10	Орхон	2018	3,237.0	10,134.4	9.9	8.0	8.0	5,405.2	365.8	67.7
11	Архангай	2018	6,265.0	6,232.0	31.3	27.0	27.0	1,960.4	79.4	40.5
12	Хөвсгөл	2018	15,696.0	25,404.5	16.2	39.0	39.0	24,487.0	847.9	34.6
13	Дархан-Уул	2018	11,396.6	10,165.2	8.9	39.0	39.0	9,547.0	463.3	48.5
14	Увс	2018	14,155.0	26,446.0	13.7	238.0	238.0	25,472.6	1,188.8	46.7
15	Сүхбаатар	2018	3,300.0	1,861.0	5.6	1.0	1.0	752.0	32.6	43.3
1	Сэлэнгэ	2019	145,921.3	154,154.5	10.6	216.0	192.0	83,632.4	6,697.3	80.1
2	Төв	2019	63,960.0	84,033.5	13.1	99.0	99.0	31,616.7	2,680.8	84.8
3	Булган	2019	39,853.5	55,652.8	14.0	90.0	78.0	36,349.3	2,849.8	78.4
4	Хэнтий	2019	12,336.0	13,132.0	10.6	18.0	17.0	10,241.4	1,292.2	126.2
5	Өвөрхангай	2019	6,860.0	6,204.0	9.0	17.0	15.0	3,306.6	244.8	74.0
6	Завхан	2019	1,633.0	675.0	4.1	1.0	1.0	392.7	43.7	111.3
7	Ховд	2019								
8	Дорнод	2019	16,790.1	19,072.0	11.4	14.0	14.0	14,391.9	1,965.8	136.6
9	Говь-Алтай	2019	11.8	26.4	22.4	1.0				
10	Орхон	2019	2,264.0	6,007.0	11.8	8.0	8.0	6,398.5	579.9	90.6
11	Архангай	2019	8,955.0	10,607.0	26.5	27.0	21.0	6,423.0	554.2	86.3
12	Хөвсгөл	2019	16,672.5	26,082.2	15.6	39.0	36.0	5,487.0	450.5	82.1
13	Дархан-Уул	2019	10,024.9	9,695.1	9.7	39.0	40.0	16,547.0	1,230.5	74.4
14	Увс	2019	15,981.5	25,541.2	16.0	238.0	236.0	27,472.6	3,831.3	139.5
15	Сүхбаатар	2019	2,250.0	532.1	2.4	1.0				
1	Сэлэнгэ	2020	158,454.1	136,843.0	10.7	207.0	207.0	109,714.7	8,368.2	76.3
2	Төв	2020	66,008.0	53,953.8	9.3	99.0	99.0	24,451.8	1,990.7	81.4
3	Булган	2020	37,621.5	40,893.2	12.2	90.0	90.0	28,977.0	2,075.2	71.6
4	Хэнтий	2020	16,958.0	17,696.0	11.7	18.0	18.0	16,951.4	2,132.8	125.8
5	Өвөрхангай	2020	5,247.0	3,543.0	6.8	17.0	17.0	1,028.6	94.9	92.3
6	Завхан	2020	1,600.0	714.0	4.5	1.0	1.0	400.4	55.3	138.2
7	Ховд	2020	3.0							
8	Дорнод	2020	21,393.0	21,624.5	10.1	14.0	14.0	16,338.1	2,108.4	129.0
9	Говь-Алтай	2020	83.0	126.1	15.2	1.0				
10	Орхон	2020	2,627.0	6,401.1	6.7	8.0	8.0	6,103.6	551.9	90.4
11	Архангай	2020	9,759.0	6,531.0	28.4	27.0	27.0	2,245.0	156.9	69.9
12	Хөвсгөл	2020	16,420.5	12,702.2	13.4	39.0	39.0	10,547.8	766.9	72.7
13	Дархан-Уул	2020	14,625.7	16,588.3	11.0	39.0	39.0	12,450.2	776.4	62.4
14	Увс	2020	24,697.0	28,987.5	11.8	238.0	238.0	26,394.7	3,624.9	137.3
15	Сүхбаатар	2020	1,510.0	170.0	12.3	1.0		162.3	14.6	90.0

## ХАВСРАЛТ 3:

РЕГРЕССИЙН  
ШИНЖИЛГЭЭ, ТҮҮНИЙ  
ҮР ДҮН

### СОНГОСОН ТҮҮХИЙ ЭД ТУС БҮРИЙН РЕГРЕССИЙН ШИНЖИЛГЭЭ, ТҮҮНИЙ ҮР ДҮН

#### а.) Ноос үйлдвэрлэлд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийн шинжилгээ:

Ноосны үйлдвэрлэлийн хэмжээнд малчдын тоо, малын тоо, ноосны үнэ болон урамшуулал хэрхэн нөлөөлж буйг судлах зорилгоор доорх үйлдвэрлэлийн функцийг шинжлэв.

Ноосны үйлдвэрлэлийн функц буюу загвар:

$$\text{Log } Y_{wti} = \alpha + \beta w1 * \text{Log } L_{Swti} + \beta w2 * \text{Log } L_{wti} + \beta w3 * \text{Log } P_{wti} + \beta w4 * \text{Log } S_{wti} + U_{wti} \quad (1a)$$

*Тэмдэглэгээ:*

**Ywti** - t жилд i аймгийн бэлтгэсэн ноос

**LSwti** - t жилд i аймгийн ноос бэлтгэсэн малын тоо

**L wti** - t жилд i аймгийн ноос бэлтгэсэн малчдын тоо

**P wti** - t жилд i аймгийн ноосны зах зээлийн үнэ

**S wti** - t жилд i аймгийн ноос бэлтгэлд олгосон урамшуулал

**βw1, βw2, βw3, βw4** - ноосны үйлдвэрлэлийн тухайн хүчин зүйлийн мэдрэмж

*Мэдээлэл өгөгдөл:* Энэхүү шинжилгээнд 2011-2020 онд нийт аймаг, нийслэлээс бэлтгэсэн ноосны хэмжээ, түүний зах зээлийн үнэ, бэлтгэлд оролцсон малчид, малын тоо, олгосон урамшуулалын мэдээллийг ашиглав.

Эдгээр өгөгдөл мэдээллийн статистик мэдээллийг Хүснэгт 34-д харуулав.

**Хүснэгт 36.** Ноосны үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний өгөгдөл мэдээллийн статистик үзүүлэлт

Хувьсагч буюу хүчин зүйл	Хэмжих нэгж	Дундаж утга	Стандарт алдаа	Хамгийн бага утга	Хамгийн их утга
Аймгийн бэлтгэсэн ноос	тонн	1,192.3	50.9	62.0	3,355.8
Аймгийн малчдын тоо	Хүн	13,481.4	548.3	931.0	31,906.0
Аймгийн малын тоо	мян.толгой	1,149.4	52.1	47.5	3,321.3
Аймгийн зах зээлийн үнэ	төгрөг	1,030.1	57.6	150.0	4,282.0
Аймагт олгосон урамшуулал	сая төгрөг	1,025.0	52.8	0.6	3,495.7

2011-2020 онд жилд дунджаар нэг аймаг 1.2 мянган тонн ноос бэлтгэсэн бөгөөд хамгийн их 3.4 мянган тонноос хамгийн бага 62 тонн хооронд хэлбэлзэж байна. Жилд дунджаар нэг малаас дунджаар 1.03 кг ноос бэлтгэсэн байна. Энэ хугацаанд 1 кг ноосны үнэ 150 төгрөгөөс 4,282 төгрөгийн хооронд хэлбэлзсэн байна.

### Регрессийн шинжилгээний үр дүн

Шинжилгээний үр дүнг хүснэгт 35-д харуулав.

#### Хүснэгт 37. Ноосны үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүн

Хувьсагч	Коэффициент	Стандарт алдаа	t- стат	Стат. ач холбогдол
Тогтмол	0.008	0.195	0.008	0.195
Малчдын тоо (log)	0.725	0.038	0.725	0.038
Ноосны урамшуулал (log)	0.224	0.026	0.224	0.026
Ноосны зах зээлийн үнэ (log)	-0.229	0.058	-0.229	0.058

Регрессийн шинжилгээний  $R^2$  ( $\text{adjusted } R^2$ ), F statistics үзүүлэлтээс үзэхэд шинжилгээ найдвартай байна. Онолын хувьд болон эмпирик судалгаагаар тогтоосны дагуу ноосны үйлдвэрлэлд малчдын тоо, урамшуулал гэсэн хүчин зүйл эерэг нөлөөтэй байна. Малчдын тооны коэффициент статистикийн хувьд ач холбогдолтой бөгөөд эерэг байна. Өөрөөр хэлбэл, малчдын тоог 10 хувь нэмэгдүүлэхэд бэлтгэсэн ноосны хэмжээ 7.3 хувь өсөхөөр байна. Урамшууллын коэффициент статистикийн хувьд ач холбогдолтой бөгөөд эерэг байна. Урамшууллыг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд бэлтгэсэн ноосны хэмжээ 2.24 хувь өсч байна.



**b.) Арьс ширний үйлдвэрлэлд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийн шинжилгээ:**

Арьс ширний үйлдвэрлэлийн хэмжээнд малчдын тоо, малын тоо, арьс ширний үнэ, урамшуулал хэрхэн нөлөөлж буйг судлах зорилготой.

**Арьс ширний үйлдвэрлэлийн функц буюу загвар:**

$$\text{Log } Y_{hti} = \alpha + \beta h1 * L_{hti} + \beta h2 * \text{Log } P_{hti} + \beta h3 * \text{Log } S_{hti} + U_{hti} \quad (1b)$$

*Тэмдэглэгээ:*

**Y<sub>hti</sub>** - t жилд i аймгийн бэлтгэсэн арьс шир

**L<sub>hti</sub>** - t жилд i аймгийн арьс шир бэлтгэсэн малчдын тоо

**P<sub>hti</sub>** - t жилд i аймгийн арьс ширний зах зээлийн үнэ

**S<sub>hti</sub>** - t жилд i аймгийн арьс шир бэлтгэлд олгосон урамшуулал

**βh1, βh2, βh3** - арьс ширний үйлдвэрлэлийн тухайн хүчин зүйлийн мэдрэмж

*Мэдээлэл өгөгдөл:* Энэхүү шинжилгээнд 2013-2019 онд аймаг, нийслэлээс бэлтгэсэн арьс ширний хэмжээ, түүний зах зээлийн үнэ, бэлтгэлд оролцсон малчид, олгосон урамшууллын тоон мэдээллийг ашиглав.

Эдгээр өгөгдөл мэдээллийн статистик мэдээллийг Хүснэгт 36-д харуулав.

**Хүснэгт 38.** Арьс ширний үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний өгөгдөл мэдээллийн статистик үзүүлэлт

Хувьсагч буюу хүчин зүйл	Хэмжих нэгж	Дундаж утга	Стандарт алдаа	Хамгийн бага утга	Хамгийн их утга
Аймгийн бэлтгэсэн арьс шир	мян.ширхэг	673.2	33.9	30.4	1,902.5
Аймгийн арьс шир бэлтгэлд оролцсон малчдын тоо	хүний тоо	13,417.4	654.9	983.0	31,239.0
Аймгийн арьс шир бэлтгэлд олгосон урамшуулал	сая төгрөг	435.7	34.4	0.0	1,851.5
Аймгийн арьс ширний зах зээлийн дундаж үнэ	төгрөг	4,893.0	218.7	1,128.8	11,983.7

2013-2019 онд жилд дунджаар нэг аймаг 1.2 мянган тонн ноос бэлтгэсэн бөгөөд хамгийн их 3.4 мянган тонноос хамгийн бага 62 тонн хооронд хэлбэлзэж байна. Жилд дунджаар нэг малаас дунджаар 1.03 кг ноос бэлтгэсэн байна. Энэ хугацаанд 1 кг ноосны үнэ 150 төгрөгөөс 4,282 төгрөгийн хооронд хэлбэлзсэн байна.

## Регрессийн шинжилгээний үр дүн

Шинжилгээний үр дүнг Хүснэгт 37-д харуулав.

### Хүснэгт 39. Арьс ширний үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүн

Хувьсагч	Кoeffициент	Стандарт алдаа	t- стат	Стат. ач холбогдол
Тогтмол	-0.569	0.515	-1.106	0.271
Малчдын тоо (log)	0.833	0.034	24.690	0.000
Ноосны урамшуулал (log)	0.149	0.027	5.439	0.000
Ноосны зах зээлийн үнэ (log)	-0.083	0.139	-0.599	0.550

Регрессийн шинжилгээний  $R^2$  (), adjusted  $R^2$ ), F statistics үзүүлэлтээс үзэхэд шинжилгээ статистик найдвартай байна. Онолын хувьд болон эмпирик судалгаагаар тогтоосны дагуу арьс ширний үйлдвэрлэлд малчдын тоо, урамшуулал гэсэн бүх хүчин зүйл эерэг нөлөөтэй байна. Малчдын тооны нөлөөллийн коэффициент статистикийн хувьд ач холбогдолтой бөгөөд эерэг байна. Өөрөөр хэлбэл, малчдын тоог 10 хувь нэмэгдүүлэхэд бэлтгэсэн ноосны хэмжээ 8 хувь өсч байна. Арьс ширний үнийн коэффициент статистикийн хувьд ач холбогдол багатай байна. Урамшууллын нөлөөллийн коэффициент статистикийн ач холбогдолтой бөгөөд эерэг байна. Урамшууллыг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд бэлтгэсэн арьс ширний хэмжээ 1.5 хувь өсч байна.

Малчдын тоотой харьцуулахад урамшууллын арьс ширний бэлтгэн нийлүүлэлтэд үзүүлэх нөлөө харьцангуй бага байна.

### с.) Үр тарианы үйлдвэрлэлд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийн шинжилгээ:

Үр тарианы үйлдвэрлэлд нийт тариалсан талбайн хэмжээ, нэг центрээс хураасан ургацын хэмжээ, үр тарианы зах зээлийн үнэ, урамшуулал хэрхэн нөлөөлж буйг судлах зорилготой.

Шинжилгээний функцийн загвар:

$$\text{Log}(Y_{whti}) = \alpha + \beta_{wh1} * \text{Log}(L_{whti}) + \beta_{2wh} * \text{Log}(Y_{dwhti}) + \beta_{wh3} * \text{Log}(L_{whti}) + \beta_{wh4} * \text{Log}(S_{whti}) + U_{whti} \quad (1c)$$

*Тэмдэглэгээ:*

**$Y_{whti}$**  - t жилд i аймгийн бэлтгэсэн үр тариа

**$L_{whti}$**  - t жилд i аймгийн тариалсан талбай

**$Y_{dwhti}$**  - t жилийн i аймгийн 1 га-гийн ургац

**$L_{whti}$**  - t жилийн i аймгийн тариаланчдын тоо

**$S_{whti}$**  - t жилд i аймгийн үр тариа бэлтгэлд олгосон урамшуулал

**$\beta_{wh1}$ ,  $\beta_{wh2}$ ,  $\beta_{wh3}$ ,  $\beta_{wh4}$** , -арьс ширний үйлдвэрлэлийн тухайн хүчин зүйлээс мэдрэмж буюу нөлөөллийн коэффициент

Мэдээлэл өгөгдөл: Энэхүү шинжилгээнд 2009-2020 онд аймаг, нийслэлийн хураасан үр тариа, тариалсан талбайн хэмжээ, нэг га газраас авсан ургац, олгосон урамшууллын мэдээллийг ашиглав.

Эдгээр өгөгдөл мэдээллийн статистик мэдээллийг Хүснэгт 38-д харуулав.

**Хүснэгт 40.** Үр тарианы үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний өгөгдөл мэдээллийн статистик үзүүлэлт

Хувьсагч буюу хүчин зүйл	хэмжих нэгж	Дундаж утга	Стандарт алдаа	Хамгийн бага утга	Хамгийн их утга
Хураасан үр тариа	тонн	27,086.8	3,763.7	6.7	238410.5
Тариалсан талбай	га	22,089.3	2,808.0	6.4	158454.1
1 га ургац	центнер	12.2	0.5	1.4	36.2
Тариаланчдын тоо	хүний тоо	56.5	6.3	0.0	349.0
Зах зээлийн дундаж үнэ	мян.төг	476.3	10.1	290.0	702.1
Олгосон урамшуулал	сая төг.	1,206.3	179.6	0.0	15,667.1

2009-2020 онд жилд дундажаар нэг аймаг 27.1 мянган тонн үр тариа хураасан бөгөөд хамгийн их 238. 4 мянган тонноос хамгийн бага 6.2 тонн хооронд хэлбэлзэлж байна. Жилд дундажаар нэг га талбайгаас 12.2 центнер үр тариа хураасан байна. Энэ хугацаанд 1 тонн үр тарианы үнэ 290 мян.төгрөгөөс 702.1 мян. төгрөгийн хооронд хэлбэлзжээ. Нэг аймагт жилд дундажаар 1.2 тэрбум төгрөгийн урамшуулал олгосон байна.

### Регрессийн шинжилгээний үр дүн

Шинжилгээний үр дүнг Хүснэгт 39-д харуулав.

**Хүснэгт 41.** Үр тарианы үйлдвэрлэлийн регрессийн шинжилгээний үр дүн

Хувьсагч	Коэффициент	Стандарт алдаа	t- стат	Стат. ач холбогдол
Тогтмол	0.792	0.105	7.540	0.000
Малчдын тоо (log)	-0.005	0.035	-0.151	0.880
Ноосны урамшуулал (log)	0.565	0.042	13.381	0.000
Ноосны зах зээлийн үнэ (log)	0.473	0.042	11.289	0.000

Регрессийн шинжилгээний  $R^2$  ( $\text{adjusted } R^2$ ), F statistics үзүүлэлтээс үзэхэд шинжилгээ найдвартай байна. Улаан буудай үйлдвэрлэлд тариалсан талбай, урамшуулал гэсэн хүчин зүйл эерэг нөлөөтэй байна. Тариалсан талбайн нөлөөллийн коэффициент статистикийн хувьд ач холбогдолтой байна. Тариалсан талбайг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд хураасан улаан буудайн үйлдвэрлэл 4.7 хувь өсч байна. Урамшууллын нөлөөллийн коэффициент статистикийн хувьд ач холбогдолтой бөгөөд эерэг байна. Урамшууллын хэмжээг 10 хувь нэмэгдүүлэхэд үр тарианы үйлдвэрлэл 5.7 хувь өсөхөөр байна.

# 8.

## Ном зүй

Baldoni, E., Kancs, D., Ciaian, P., Drabik, D., The capitalization of agricultural subsidies into farmland prices – A meta-analysis of empirical literature, EUR 30905 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2021, ISBN 978-92-76-44468-8,

Bellman, C 2019. Subsidies and Sustainable Agriculture: Mapping the Policy Landscape, Hoffman Centre for Sustainable Resource Economy,

Boettiger B., Denis, N., Sanghvi, S., 2017. Successful agricultural transformations: Six core elements of planning and delivery, McKinsey & Company,

Buyannemekh.P, Dulamragchaa. O, Xuexi Huo and Xianli Xia, 2021. Farmer's Perception, Agricultural Subsidies, and Adoption of Sustainable Agricultural Practices: A Case from Mongolia. Sustainability 2021, 13, 1524. <https://doi.org/10.3390/su13031524>

Cagliari, R. et al, 2021. Evaluating the New Common Agricultural Policy: Improving the Rules. EuroChoices, 20

Calder Alice , 2020. Agricultural subsidies: Everyone's doing it. Hinrich Foundation

CAP. The real test is to come, December 2021, Institute for European Environmental Policy (IEEP)

CBD, 2010. Incentive measures (article 11) information and good - practice from different regions on the identification and removal or mitigation of perverse and the information of positive, incentive measures: Conference of the parties to the Convention on Biological diversity, Tenth meeting Nagoya, Japan,

Cooper, T., Baldock, D., Farmer, M., 2007. Toward the CAP health check and the European budget review. Report written by IEEP for the German Marshall Fund of the United States. Washington

CRS 2016, EU Agricultural Support: Overview and Comparison with the United States. CRS Report, pp. 1-33

DeBoe G., 2020. "Impacts of Agricultural Policies on Productivity and Sustainability Performance in Agriculture: A Literature Review." OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, no. 141. Paris: OECD Publishing, pp.3-78

Diego Arias et al. 2017. Agricultural Market Insurance Development : Policy Note - Brazil. World Bank

Ding, H, Markandya, A, Feltran-Barbieri, R, Calmon, M, Cervera, M, Duraisami, M, Singh, R, Warman, J & Anderson, W, 2021. Repurposing Agricultural Subsidies to Restore Degraded Farmland and Grow Rural Prosperity, WRI,

Dorward et al., 2014. Protocol: Agricultural Input Subsidies for improving Productivity, Farm Income, Consumer Welfare and Wider Growth in Low- and Middle Income Countries: A Systematic Review. The Campbell Collaboration,

Erokhin V., Ivolska A., Heijman W.J.M., 2014. Trade liberalization and state support of agriculture: effects for developing countries. *Agric. Econ.*

European Bank of Reconstruction and Development (EBRD), 2016. Mapping Agribusiness Support Measures in Turkey,

EU, Agriculture in EU enlargement,

EU CAP indicators:

European Commission, 2015. The Monitoring and Evaluation Framework for the Common Agricultural Policy 2014–2020, pp. 2-23,

European Commission, 2017. Technical handbook on the monitoring and evaluation framework of the common agricultural policy, pp. 2-85,

European Commission, 2018. Using food reserves to enhance food and nutrition security in developing countries. Case Studies. Brussels: Directorate-General for International Cooperation and Development.

FAO 2017, The future of food and agriculture – Trends and challenges, Rome, pp. 3-163,

FAO & UNDP, 2019. Strengthening monitoring and evaluation for adaptation planning in the agriculture sectors. Rome, pp. 1-68.

FAO, 2021. Government expenditures in agriculture 2001-2020: Global and regional trends. FOASTAT Analytical Brief 35.

FAO, UNDP, UNEP, 2021. A multi-billion-dollar opportunity – Repurposing agricultural support to transform food systems. Rome, FAO, pp. 1-155,

FAO 2022. A brief overview of FAO's Monitoring and Analysing Food and Agricultural Policies (MAFAP) programme,

Ferjani, A., 2008, The Relationship between Direct Payments and Efficiency on Swiss Farms. Vol 9, pp. 93-102,

Foote, K.J., Joy, M.K. and Death, R.G., 2015. New Zealand dairy farming: milking our environment for all its worth. *Environmental management*, vol. 56, no. 3, pp. 709-720,

French Ministry of Agriculture and Food, 2017. Presentation document of the CAP, its historical role and its implementation in the EU and France.

Garrone, E, Olper, A., Swinnen, J., 2019. Jobs and agricultural policy: Impact of the common agricultural policy on EU agricultural employment, *Food Policy*, no. 87, pp. 1-44,

Gataulina EA, Shkurenko AV 201, 2015. Synchronizaciya agrarnykh politik v EAES s uchetomopyta ES // *Ekonomika selskohozyajstvennykh i pererabatyvayushchih predpriyatij*, no. 10, pp. 26-30,

Goyal Ap., Nash J., 2017. Reaping Richer Returns : Public Spending Priorities for African Agriculture Productivity Growth. Africa Development Forum;. Washington, DC: World Bank and Agence Francaise de Developpement:

Helming, J., Tabeau, A., 2018. The economic, environmental and agricultural land use effects in the European Union of agricultural labour subsidies under the Common Agricultural Policy. Reg Environ Change 18, 763–773 (2018).

Jensen Nathan M., Jeong Shin Mi, 2014. Globalization and Domestic Trade Policy Preferences: Foreign Frames and Mass Support for Agriculture Subsidies, International Interactions, 40:3, 305-324,

Joint Research Centre (JRC), 2008). Agricultural Insurance Schemes: [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/key\\_policies/documents/ext-study-insurance-full-report-rev\\_2008\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/ext-study-insurance-full-report-rev_2008_en.pdf)

Kasper M., Kogler C., Kirchler E., 2015. Tax policy and the news: An empirical analysis of taxpayers' perceptions of tax-related media coverage and its impact on tax compliance, Journal of behavioral and experimental economics, 54, pp.58-63.

Kundera, J. (2013). POLAND IN COMMON AGRICULTURAL POLICY. International Journal of Agricultural Extension, 1(1), 36-41.

Koul, A.K., 2018. Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, 1994 (SCM CODE). In Guide to the WTO and GATT (pp. 257-289). Springer, Singapore, pp.257-289,

Kisan, G & Annor-Frempong, Ch 2014, Review, Estimation and Analysis of Agricultural Subsidies in Mongolia

Mc Dougal K., Smaller C., Laborde D., Lallemand T., Traore F., 2018. Transforming Agriculture in Africa & Asia: What are the policy priorities? International Institute for Sustainable Development (IISD)

Milk news 2017, Kak u nih: Ogromnye subsidii shvejcarskih molochnikov,

Ministry for Primary Industries 2017, New Zealand Agriculture. A policy perspective, pp. 2-7,

OECD, 2022. Government at a Glance 2022: Country fact Sheet New Zealand, OECD Publishing, Paris.

OECD, 2022. Government at a Glance 2022: Country fact Sheet Sweiterland, OECD Publishing, Paris.

OECD ,2015. Innovation, Agricultural Productivity and Sustainability in Australia, OECD Food and Agricultural Reviews, OECD

OECD, 2016a. OECD'S Producer support estimate and related indicators of agriculture, pp.3-190,

OECD, 2017a. Reforming agricultural subsidies to support biodiversity in Switzerland. Country study, OECD environment policy paper No.8, OECD Publishing

OECD, 2019. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2019, pp. 3-476,

OECD, 2020a. Taxation in Agriculture, OECD publishing:

OECD, 2020b. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2020, OECD Publishing:

OECD,2021. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021: Addressing the Challenges Facing Food Systems, OECD Publishing

---

OECD,2022. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2022: Reforming agricultural policies for climate change mitigation, OECD Publishing

---

Pedersen EH., Buchholst BV., Drejer PA., 2014. Danish Agriculture, Monetary review 2nd Quarter, pp. 63 -69,

---

Popova, O.,Dolgova S., 2015 Comparative Characteristics of Support Mechanisms of agricultural producers and their sources of financing in Russia and the countries of the region North Atlantic, Norwegian Journal of development of the International Science, vol. 1, pp. 41-53,

---

Sachs CE., Jensen L., Castellanos P., Sexsmith K., (eds.),2020."Routledge Handbook of Gender and Agriculture", New York, USA,

---

Santana Carlos Augusto Mattos, Gasques José Garcia, 2019 in Buainain, A.M., Lanna, R., & Navarro, Z. (Eds.), 2019). Agricultural Development in Brazil: The Rise of a Global Agro-food Power (1st ed.).

---

Scown, M., & Nicholas, K.,2020. European agricultural policy requires a stronger performance framework to achieve the Sustainable Development Goals. Global Sustainability, 3, E11.

---

Searchinger, TD, Malins, C, Dumas, P, Baldock, D, Glauber, J, Jayne, T, Huang, J, Marenya, P 2020, Revising Public Agricultural Support to Mitigate Climate Change, Development Knowledge and Learning, Washington, DC: World Bank

---

Shaffer, G., Wolfe, R. and Le, V., 2015. Can informal law discipline subsidies?. Journal of International Economic Law, vol.8, no. 4, pp.711-741,

---

Springmann, M., Freund, F, 2022. Options for reforming agricultural subsidies from health, climate, and economic perspectives. Nat Commun 13,

---

Statistics New Zealand (2012) Infoshare. Statistics New Zealand,

---

Sullivan, D. J.,1990. The Political Economy of Reform in Egypt. International Journal of Middle East Studies, 22(3),

---

Swinbank, A., Daugbjerg, C., 2006. The 2003 CAP Reform: Accommodating WTO Pressures. Comp Eur Polit 4, 47–64 (2006).

---

Swinbank A., Daugbjerg C., 2017.The Changed Architecture of the EU's Agricultural Policy Over Four Decades: Trade Policy Implications for Australia. Australia, the European Union and the New Trade Agenda, pp. 77 -95,

---

Trade Economics 2022. New Zealand Balance of Trade,

---

Takeshima H., Lee, HI., 2012. Monitoring and evaluation of agricultural subsidy programs, International Food Policy Research Institute

---

Tongeren F., 2008. Agricultural Policy Design and Implementation: A Synthesis, OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers 7, OECD Publishing, pp. 1-31,

---

Tongeren, F., 2013. Agriculture Productivity And Sustainability In The G2, OECD, Seville, Spain, pp. 2-19,

USAID 2007, Policy reform lessons learned: Ten years of economic growth related policy reform activities in developing countries. Case Studies.

Viool V., Ronc S., Gong .Y, Kicinski, M., 2021. Common Agricultural Policy (CAP) 2021-2027, Progress and Perspectives, Deloitte Netherlands

World Bank, 2009. Mongolia: Livestock Sector Study, Volume I-Sentthesis Report. Washington, DC.

World Bank, March 2015. Mongolia - Agricultural Sector Risk Assessment. Washington, DC.

World Bank, 2021a. Angola Agriculture Support Policy Review: Realigning Agriculture Support Policies and Programs. Washington, DC.

World Bank. 2021b. Mozambique Agriculture Support Policy Review : Realigning Agriculture Support Policies and Programs. Washington, DC.

Wyn G., 2010. Policy Instruments in the Common Agricultural Policy, West European Politics

World Bank. 2007. World Development Report 2008 : Agriculture for Development. Washington, DC.

Yerovi J.J.E., Paolo de Salvo C., 2018. Agricultural Support Policies in Latin America and the Caribbean

Zhilyakov DI., 2021. Characteristics of Methods estimate agriculture state support at the international level, International agricultural journal, vol.1.

Н.Нямсамбуу, Д. Ихбаяр., 2016. Монгол орны тариалангийн газрын ашиглалт, хөрсний элэгдэл эвдрэл, Монгол Хөрс Судлал (2016), 01, 94-101

А.Бакей, 2021. Тариалангийн салбарын хөгжлийг дэмжих төрийн бодлогын эдийн засгийн хөшүүргийн судалгаа. Герман-Монголын хамтын ажиллагааны Тогтвортой хөдөө аж ахуй төсөл.

Н.Нямсамбуу, Д. Ихбаяр., 2016. Монгол орны тариалангийн газрын ашиглалт, хөрсний элэгдэл эвдрэл, Монгол Хөрс Судлал (2016), 01, 94-101

ҮАГ, 2013. Нөөцийн мах бэлтгэх үйл ажиллагааны үр дүнд хийсэн аудитын тайлан.

ҮСХ, 2021. Монгол Улсын статистикийн эмхэтгэл-2020, www.1212.mn

ҮСХ, 2022. Монгол Улсын статистикийн эмхэтгэл-2021, www.1212.mn

ҮСХ, 2022. Өрхийн нийгэм, эдийн засгийн судалгааны 2021 оны танилцуулга

ҮСХ, 2022. Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга 2021.

ХХААХҮЯ, 2020. Арьс ширний үйлдвэрлэлийн салбарын танилцуулга

ХХААХҮЯ, 2021. Монголын ноос боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарын танилцуулга -2020. Улаанбаатар.

ЯОУХАБ, "NTC International" ХК, "Almec VPI" ХК, "IC Net" ХК, 2017. Монгол лсын ХАА-н салбарын суурь судалгаа, Эцсийн тайлан.





